

VI. Madách
Szimpózium

Szerkesztette: Tarjányi Eszter és Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. I. Madách Szimpózium (1995)
2. II. Madách Szimpózium (1996)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija (1996)
5. III. Madách Szimpózium (1996)
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei (1996)
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei (1997)
8. IV. Madách Szimpózium (1997)
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok Madách életéből (1998)
10. Andor Csaba: Madách Imre és Veres Pálné (1998)
11. V. Madách Szimpózium (1998)
12. Fejér László: Az ember tragédiája bemutatói (1999)
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg (1999)
14. Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok (1999)
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium (1999)

VI. Madách Szimpózium

A VI. Madách Szimpózium támogatói voltak: a Balassagyarmati Polgármesteri Hivatal (Balassagyarmat), a General Consulting Rt. (Bp.), a Madách Imre Általános Iskola és Művelődési Ház (Szügy), a Madách Imre Városi Könyvtár (Balassagyarmat), a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap (Bp.), Nógrád Megye Közgyűlése, az Országos Madách Emlékbizottság, a Palócföld (Salgótarján), a Palóc Társaság (Ipolyvarbó), a Szalézi Kollégium (Balassagyarmat) és a Szügyi Polgármesteri Hivatal (Szügy)

**Ez a könyv a Balassagyarmati Önkormányzat
támogatásával jelent meg**

© Árpás Károly, Asztalos Lajos, Beiczler Éva, Bene Kálmán, Berényi Zsuzsanna Ágnes, Györffy Miklós, Horváth Józsefné Tóth Borbála, Horváth Zsuzsanna, Kakuszi B. Péter, Krizsán László, Máté Zsuzsanna

Madách Irodalmi Társaság
Budapest–Balassagyarmat
1999

Készült Budapesten, 1999-ben. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 963 85991 0 3
ISSN 1219-4042

ELŐSZÓ

Könyvtárunk újabb kötetének előadásai 1998. október 2-án hangzottak el: délelőtt Szügyben, délután pedig Balassagyarmaton. A VI. Madách Szimpózium másnapján Csesztvén, a Madách Irodalmi Napon vettek részt a társaság tagjai.

Tartalom

Bevezetés	9
I. Madách-szövegek és -dokumentumok közelében	
Bene Kálmán: Szász Károly keze nyoma a Tragédián – a Tragédia hatása Szász Károlyra	15
Bene Kálmán: Öt Madách-vers első megjelenéséről	58
Andor Csaba: Újabb Madách-kéziratok és -dokumentumok I.	64
II. A kultusz. Értelmezések értelmezése	
Kakuszi B. Péter: Márai Sándor Madách Imréről	79
Horváth Zsuzsanna: A Nyugat Madách emlékszáma	94
Krizsán László: Madách-ábrázolások a költő születésének és halálának 100. évfordulóján	108
III. Utóhatás	
Györffy Miklós: Madách – zenei öltözetben	125
Berényi Zsuzsanna Ágnes: A Madách-páholy története	147
IV. A filozófia és a pszichológia vonzásában	
Máté Zsuzsanna: Esztétikatörténeti megjegyzések a „poeta philosophus” Madáchról	185
Beiczner Éva: A harminchét éves Madách Imre személyisége	199
Horváthné Tóth Borbála: Az ember tragédiája: a férfi vagy a nő tragédiája	214

V. Határvidéken

Árpás Károly: „Ha ellenben te játszanál vele...” Egy lehetetlen reKONstrukció kísérlete: Madách Tündérálma	229
--	-----

Függelék

Asztalos Lajos: Santiagói beszélgetés 1998 júliusában. A Tragédia első két színének galego változata	269
Andor Csaba: Mohácsi Mária	285

Bevezetés

„Du hast zey geboyrn, vi dem shatn der shayn, / ikh aber fun eybik-
on leb fun zikh alayn.” Hölgyeim és Uraim, kedves kolleginák és kol-
légák! A „Te szülted őket, mint árnyát a fény, / De mindöröktől fogva
élek én!” sorokat idéztem a Tragédia jiddis fordításából.

A kéziratra évekkkel ezelőtt Radó György hívta fel a figyelmemet, aki úgy tudta, hogy Holder József 1925-ben készült, ám néhány rész-
lettől eltekintve soha meg nem jelent munkájának két példánya az
Egyesült Államokban és Izraelben található. Ezek a hatvanas évekből
származó információk azonban éveken át nem vezettek eredményre.
Idén januárban Bódi Györgyné dr. volt az, aki egy gyászírrre hívta
fel a figyelmemet: Egerben elhunyt dr. Bihari József professzor, aki
többek között a Tragédia jiddis fordításának latin betűs átírásán mun-
kálkodott. A hír nyomán sikerült megtalálnom örökösait, akiktől tár-
saságunk meg is kapta a latin betűs átírat két gépelt példányának
egyikét. Minden esély megvan tehát arra, hogy a Tragédia-fordítások
sora rövidesen újabb kötetekkel gyarapodjék.

Az elmúlt év másik nagy eseménye Madách névkártyájának meg-
vétele volt. Az árverés körülményeit nem részletezem: 26 ezer forint-
ért került a becses ereklye társaságunk tulajdonába, s ez a szakértők
egybehangzó véleménye szerint igen jó vétel volt.

Az év Madách-vonatkozású rendezvényeit nem részletezem,
mivel azokat a hírlevelekből Önök is jól ismerik. Társaságunk
tevékenységéből is csak a legfontosabbakat emelném ki: *Az ember
tragédiája* CD-ROM változatának megjelentetését, a *Madách Imre
rajzai és festményei* kötetet és a készülő balassagyarmati Madách-
kiállítást. Volt még ezen kívül egy ötrészes rádió-adás Madách
műveiből, egy tízrészes sorozat Balogh Károly emlékirataiból, a
Madách és a nagyvilág című kiállítás megnyitása Salgótarjánban,
továbbá volt faültetés Alsósztrégován és lesz Madách műveltségi
verseny Salgótarjánban, volt konferencia az egykori Lipótmezőn,
felújították a csesztvei Madách Emlékmúzeumot stb.

Társaságunk életében a legfontosabb változás az volt, hogy végre
rendelkezünk egy olyan sokszorosítóval, amely kiadási gondjainkat
számottevően mérsékli. A Madách Könyvtár 9. és későbbi kötetei már
ezzel a berendezéssel készültek. Egy ötéves ábránd vált tehát valóra, s
most már valóban elsősorban rajtunk múlik, hogy mikor és mit jelen-
tetünk meg.

A Tragédia-fordítások CD-n történő közzétételének lehetősége is-
mét szóba került; ezúttal az 1999-es Frankfurti Könyvvásár kapcsán,
amely – ellentétben a '96-os Expóval – nyilván nem fog elmaradni, s
remélhetőleg a magyar fél sem lép vissza, hanem élni fog az évekkal
korábban felajánlott lehetőséggel. Ezzel együtt pillanatnyilag még
tisztázatlan, hogy – néhány kortárs író kivül – kiknek jut majd hely
a magyar pavilonban. Társaságunk változatlanul szorgalmazza a CD-
kiadást csakúgy, mint a papírkönyvek megjelentetését. Az utóbbihoz
a jiddis és (ha addig elkészül) a galego fordítás közzétételével szeret-
nénk hozzájárulni, amelyek külső megjelenésükkel ugyan nem fogják
öregbíteni a magyar könyvkiadás hírét, de talán felkeltik a kalmárok
érdeklődését: végtére is egy vásár erre való.

Tavaly ilyenkor egy politikai kudarcról számoltam be Önöknek az
alsósztrégovai kétnyelvű feliratokkal kapcsolatban. A közelmúltban
Hámori József miniszter úrnak újabb levelet küldtem az ügyben, s
egyúttal mellékeltem a korábban Magyar Bálint miniszter úrnak írt
levelet s az Inkei Péter államtitkár úrtól arra kapott választ. Ezúttal
dr. Pál József államtitkár úr volt az, aki válaszolt. Álláspontja szerint
a javasolt megoldás – mindkét oldalon egy-egy múzeumban kétnyelvű
táblák elhelyezése – rossz precedenst teremtene. Szerinte a szlovákiai
magyaroknak kellene a törvény adta lehetőségeket végigjárniuk. A le-
vél másolatát továbbítottam az érintetteknek.

Idén januárban elveszítettük első támogatóink egyikét, a Fráter
Erzsébet Középkolai Leánykollégium egykori igazgatónőjét,
Mohácsi Máriát, aki az első három Madách Szimpóziumnak otthont
adott. Emlékét kegyelettel őrizzük.

Dióhéjban ezek voltak az elmúlt év örömteli és szomorú esemé-
nyei.

Társaságunk tevékenységét és az idei szimpózium megrendezését változatlanul több intézmény is támogatta, amelyeknek ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Köztük első helyen fővédnökünknek, a Szalézi Kollégiumnak, továbbá a Balassagyarmati Önkormányzatnak, a Madách Imre Városi Könyvtárnak, Szügy Önkormányzatának és Művelődési Házának, Nógrád Megye Közgyűlésének, a Palócföldnek, a Palóc Társaságnak, a volt Művelődési és Közoktatási Minisztériumnak – abban a reményben, hogy mindkét jogutódjával sikerül a kapcsolatot fenntartani –, a Nemzeti Kulturális Alapnak, az Országos Madách Emlékbizottságnak és a General Consulting Rt.-nek.

I. Madách-szövegek és
-dokumentumok közelében

Bene Kálmán

Szász Károly keze nyoma a Tragédián – a Tragédia hatása Szász Károlyra

Előadásom Szász Károly szerepét kísérli meg felvázolni Madách nagy művének létrejöttében: 1862–63-ban ugyanis a magyar irodalom legszorgalmasabb munkása, egyik legfelkészültebb, legműveltebb tudósa és gyakorlott tollú irodalmi mesterembere akarva-akaratlanul, szerencsésen-szerencsétlenül beleszól *Az ember tragédiája* végső szövegének kialakulásába, s a drámai költemény kritikai elismertetésének, irodalmi rangjának, előkelő helyének kijelölésébe. Arany nyomdokain halad: bírálatában¹ az ő intencióit követi, szövegváltoztatási javaslataiban, szövegkritikájában² Aranyhoz hasonlóan az „erősebben gondoló, mint képzelő”³ Madách művét akarja elfogadhatóbbá, fogyaszthatóbbá tenni az olvasóközönség számára. Mindkét területen alatta marad Arany: a mester ítélete döntő jelentőségű volt Madách tehetségének felismerésében, a *Tragédia* gyors országos el- és megismerésében, és szöveggondozása (bár jó néhányan ezt vitatják) igenis hozzájárult Madách sikeréhez, inkább hozzá tett a Tragédia értékéhez, mintsem elvett volna belőle. Az Arany-iskola „tanulója”, a „kismester” Szász minden jószándéka, költői rutinja ellenére kevésbé hasznos közreműködő: műbírálatá ugyan az első elismerő, pozitív véleményt megfogalmazó elemzés a Tragédiáról, s terjedelmében ugyan sokkal alaposabb, részletesebb, mint Arany „Üdvözlő szó”-ja,⁴ sajnos kritikusi teljesítménye, elemzésének színvonala alatta marad mind Arany rövid értékelésének, mind Erdélyi elmarasztaló bírálatának.⁵ Ugyanez mondható el szövegkritikájáról is: Arany János „átigazítása” után a Szász Károly-szövegkritika nem javított érdemlegesen a *Tragédia* nyelvén. A beavatkozások nagy többségében nem változtatott gondolatain. Jellemző, hogy Madách Szász javaslatait csak mintegy fele részben fogadta el, s ahol változtatott 1863-ban a *Tragédia* szövegén, gyakran nem Szász javaslatait követve tette ezt. Ám nemcsak Szász keze nyoma látszik meg a *Tragédián* és a *Tragédia* utóéletén: sokkal

kevésbé tudott, szinte ismeretlen az a hatás, melyet Madách főműve tett a drámaíró Szász Károlyra. A két költő kapcsolatának erről az ismeretlen oldaláról előadásom záró részében szeretnék szólni.

Köztudott, hogy a Tragédia ma ismert végső szövegének kialakulásában Madách három tanácsadója, bírálója is szerepet játszott. Az első a jóbarát Szontagh Pál⁶ lehetett, akinek tanácsára korszerűsítette az ismert kézirat tulajdonveit, változtatta pl. Guadet-t Saint Just-re, Angelo Mihályt Michelangelora stb. A Szontagh-féle javításokról nincsenek dokumentumaink, bizonyítékaink – az ő közreműködése a keletkezési legendák homályába vész, nem foglalkozunk vele tovább.

A második szövegkritikus, Arany János bírálatá és szöveggondozása⁷ annál jelentősebb és ismertebb, közreműködését ugyan túlzás lenne a társszerzői titullal elismerni, de beavatkozása a Tragédia szövegébe mélyebb és alaposabb annál, amit általában egy gyakorlott szerkesztő végez a tehetséges kezdő első művének közreadásában. A Tragédia CD-lemezén összeállítottam a mű szövegváltozatait – ennek tanúsága szerint Arany János érdemleges javítást a kézirat 535 sorban tett. (A helyesírási javítások, mint pl. az áthúzott ékezet, vagy a hosszú mássalhangzók közül áthúzott egy-egy betű, ha csak ennyi a változás, nincsenek Arany javításaként beszámítva.) Arany János az első hét színről írva 119 sorról írt indoklással kritikai megjegyzést, erre Madách, a kézirat hiányában csak 7 sor esetében reagált. Arany János toldásai (mivel a többi esetben csak Madách sorait javította) csak három sort tesznek ki, ezek a 623., 2286. és 3932.

A mennyiségi mutatóknál lényegesen fontosabb a változtatások jellegének, szerepének értékelése, erre most idő hiányában nem vállalkozunk. S nem vállalkozunk azért sem, mert célunk most a harmadik közreműködő, Szász Károly szerepének bemutatása a Tragédia végső formájának megszületésében és a mű elismertetésében.

A Tragédia második kiadásának előkészítésén 1862 végén dolgozott Madách, az első kiadás Arany János által javított, átigazított szövegét tekintve alapnak, nem saját eredeti kéziratát. Ismerte a Tragédia első kritikáit, Arany és Szász pártoló, segítő észrevételeit köszönettel nyugtázta, de érdemben csak egyetlen kritikára, Erdélyi Jánoséra válszolt.⁸ Ez az egyetlen eset, amikor emberi és költői tisztességét védel-

mezendő, saját maga is értelmezte, elemezte művét. Úgy tűnik, a kritikusok bíráló észrevételei nem készítették műve tartalmának, gondolatosságának megváltoztatására: a második kiadás is azt bizonyítja, hogy egyetlen területen, a dráma nyelvének, stílusának tekintetében fogadott el csupán tanácsokat. Hogy a mű nyelvén, Arany gondos átsimítása után is lehet még csiszolni, azt maga is érezte, ezért lett hosszabb az 1861-es első kiadás 4131 soránál a 2. kiadás 1863-ban 7 sorral. (Tulajdonképpen nyolccal, de 1863-ban a 663. sor teljesen indokolatlanul, valószínűleg véletlenül, kimaradt.) Madách kimutatható toldásai az 1863-as kiadásban, az első két sor kivételével, Szász bírálatának következményeképp jöttek létre. (1605, 1615, 2293, 2294, 2428, 3356, 3793 és 3794. sor.)

Míg Arany János szövegváltoztatási javaslatait döntő részben jóváhagyta Madách, s a 2. kiadásban egyetlen esetben javította vissza az eredeti szöveget,⁹ Szász Károly kritikáját már nem fogadta ilyen alázattal. Szász az 1861-es kiadás 118 soráról 74 kritikai megjegyzést tett (5 kifogásolt sorról Madách egy korábbi, szept. 12-ei leveléből értesülünk, a többről az okt. 6-i Szász-levél hibajegyzékéből), Madách e bírálatokat 66 sor esetében szívlelte meg s javított, módosított az 1863-as kiadás szövegén. 52 kifogásolt soron Szász bírálata ellenére nem változtatott. (Ld. 1. sz. melléklet!)

A Szász-szövegkritika egy jelentős hányada csak apróbb stilisztikai kifogásokat közöl, igen tömören, szinte már udvariatlanul: *szokatlan, magyartalan, díztelen, prózai, nem költői, nem világos, így nem használják, érthetetlen, mi az, miért* – sorjáznak a minősítések, kérdések, amelyekre igen sokszor nem is reagál Madách változtatással. Abban a 21 sorban viszont, melyek esetében nemcsak bírált, de konkrét szövegjavaslattal is élt Szász Károly, 17 sornál elfogadta részben, vagy teljesen a javasolt megfogalmazást. (Csak részben fogadta el a 213, 629, 2322 és a 2600-2601. sorban, teljesen elfogadta az 1, 10, 149, 270, 850, 1106, 1367, 1920, 2413, 2635, 2714, 3306 és a 3537. sorban a javasolt szöveget.) A Szász szövegjavaslatok közül az első sor megváltozott személyragja (a személyes *istenemnek* helyett az *istenünknek* talán jobban illett a lelkész Szász izléséhez) és a 270. sor megváltoztatott jelzője (*vén* tagadás helyett *ős* tagadás) hozott érzékel-

hető stílári és némi jelentésbeli változást Madách eredetijéhez képest, noha az új szövegváltozatokról mi sem vagyunk meggyőződve, hogy szépült, épült volna velük, hogy több lett velük a Tragédia. A többi elfogadott változtatás csak árnyalatnyi: egy kötőszó, egy vonzat, vagy a szórend megváltoztatása talán valóban hasznára lett a műnek.

A szövegkritika azon része, mely csak bírálja Madách megfogalmazását, ám a kifogásolt helyekre nem javasol új szöveget, meggondolkodtatta a műve második kiadását sajtó alá rendező Madáchot. Sokszor megszívlelte a bírálatot, sokszor csak azt érzekelte, hogy az adott sorral baj lehet, ám az átdolgozott szöveg nem a bírálat szellemében keletkezett, s az is gyakran előfordult, hogy figyelmen kívül hagyta a kritikát. A közel száz kifogásolt sornak több mint fele tartozott ebbe a legutóbbi kategóriába, tehát Madách két pártfogója között határozott különbséget tett: Aranytól a jóval alaposabb beavatkozást is tanítványi tisztelettel fogadta – Szász tanácsait megfontolta és részben követte, részben figyelmen kívül hagyta.

Az elfogadott kritikai megjegyzések közül a legtöbb nyelvtanilag és logikailag is homályos helyről szól, ám érdekes, hogy a Madách által javított sorok inkább csak a stílus tekintetében akceptálják a bírálatot, tartalmilag nem változtatnak a gondolon. Ilyen a 213. sor, ahol Madách a Szász által javasolt sor helyett egy költőibb, szebb megoldást talál, a 379–384. sorok kifogásolt helyeiből csak az utolsó két sort változtatja meg, nagyon kis mértékben, a 2291–92. sort érintő kifogást úgy védi ki, hogy négysorosra, a 3355–56. sor esetében pedig háromsorossá bővíti az eredeti szöveget. A 2600–2601. sor esetében sem Szász javaslatát fogadja meg, hanem saját eredeti gondolatát fogalmazza újra Madách. Ugyanez érvényes néhány másik sorra is: a gondolatot meghagyva újrafogalmaz Madách, világosabban fejezi ki magát, de nem reagál tulajdonképpen a szöveg tartalmát érő kritikára a 2905., a 3507., és a 3901–3905. sorban. A 3420–27. sort érintő értetlenkedést is oly mértékben figyelmen kívül hagyja, hogy csak egyetlen soron változtat, csupán a 3426. sort írja át. Két sorban egy Madách stílusára jellemző, sajátos megoldást tart érthetetlennek, homályosnak Szász: a Tragédia szerzője hasonlataiban kedveli, gyakran alkalmazza az *-ul*, *-ül* ragos és a *gyanánt* névutós névszókat a hasonlí-

tói mellékmondatok helyén. Az 1963. és a 3237. sorban egyaránt kifogásolt *istenül* szóalak helyére Madách az első esetben a gyanánt névutós alakot, a másodikban a hasonlító mellékmondatot teszi. A 2635. sor szórend-változtatási javaslata az eredeti gondolatot is átszabja, noha ennek a módosításnak nincs igazán nagy súlya. Mindenesetre ez az egyetlen hely a Tragédiában, ahol Szász hibajegyzéke nyomán kissé módosul a Madách-mű tartalma is.

Két esetben nem az okt. 6-i levél hibajegyzéke, hanem Szász Károlynak a Tragédiáról megjelent bírálata alapján módosít Madách a 2. kiadásban. A szöveg megváltoztatását 1862. szept. 12-i Szásznak írt levelében ígéri meg,¹⁰ mintegy annak zálogául, hogy megszívleli műve újrafogalmazásánál Szász bírálatát. Az első ígérettel egy 14. színeli, homályosnak ítélt luciferi „okoskodás” Szász Károly-i bírálatára¹¹ válaszolt, a kifogásolt tiráda első négy sorát hatsorosra bővíti. Íme:

1861-es kiadás	1863-as kiadás
	Ah, ah, hiú ha vagy <i>nagy</i> szellemedre, –
Ha nagy lelkedre, amint hivod azt,	Amint nevezni már, úgy kedveled
Hiú vagy mely lüktette kebledet,	Azon erőt, mely a vért lükteti,
Míg szivedben ifju vér keringe:	És ifjú kebled eszményért dagaszt:
Halottas ágyadnál ne kérd hogy állj; Ne kívánj állni végre mint tanú	Saját halotti ágyadnál.

Egymás mellett látva a két szöveget: a hat sor 1863-ban tartalmilag ugyanazt mondja el, mint az 1861-es négy sor, sem világosabb, sem poétikusabb nemigen lett az új szövegváltozat. Mintha csak a forma kedvéért, levelében tett ígérete betartása végett dolgozta volna át Madách az eredeti szöveget... Nem így tett sajnos a másik, Szász Károly által csak egy zárójelben odavetett kérdőjellel jelzett szövegkritikával:¹² Szász kifogásának hatása jelentősen megváltoztatta a Tragédia eredeti gondolati tartalmát is.

A 4033. sorról (Fiad bűnben, trón bíborán fogamzott) már Arany János is megjegyezte: „Sejtem, de homályos”. Ám Arany nem változtatott azon a madáchi gondolaton, miszerint Káin már az álomban, a

fáraó jelenetben fogamzott, Szász Károly kérdőjele¹² hatására viszont Madách az Édenbe helyezte át e fogamzás színhelyét, s Horváth Károly közismert monográfiáját idézve¹² ezzel *Azt sugalmazza...mintha Madách szerint az „ősbűn” a szerelmi kapcsolat és az anyaság lenne, ami ugyancsak ellentmond az egész műben érezhető „lírai szférájának”, amely megmenti Ádámot az öngyilkosságtól, és hozzásegíti az életküzdelem folytatásához is.*

Ha ezt a legutolsó, Szász Károly számlájára is felróható változtatást is beszámítjuk, megállapítható, hogy a Tragédia harmadik szövegkritikusának beavatkozása nem járt pozitív eredménnyel, sőt, ha az utolsó, nem túl szerencsés módosítást tekintjük, még károsnak is mondható. Arany keze nyoma a Tragédia szövegén alkotó jellegű, elismerésre méltó az első kiadói átigazítás, ugyanakkor – véleményünk szerint – a második kiadás tanácsadójának ujjlenyomatait nyugodtan letörölhette volna, Szász Károly szövegkritikáját nemcsak fele részben, de teljes egészében is elszabotálhatta volna Madách.

Mégis, álláspontunk szerint, a Szász-szövegkritikát is felhasználó utolsó madáchi szöveg tekinthető a Tragédia érvényes szövegváltozatának. Persze, ez nem egyezik meg betűhíven az 1863-as 2. kiadással. Tudni kell ugyanis, hogy a művek szövege alakulhat a szerző beleegyezése nélkül is. A Tragédia CD lemezén, amikor egy érvényes, hiteles mai Tragédia-szöveget akartunk összeállítani, mi is figyelembe vettük, elfogadtuk, olykor vitattuk a Madách-filológia eddigi megállapításait. Ahol lehetett, korszerűsítettük a helyesírást Kerényi Ferenc 1989-es kiadásának elveit továbbgondolva. A kiadások visszahelyezték jogaiba az 1. kiadásban meglévő s a másodikból kifelejtett 663. sort, mi is ezt tettük. Elfogadtuk Tolnai Vilmos, majd Kerényi Ferenc kiadásának eljárását a kézirat párizsi színének két ki nem húzott sorával kapcsolatban, főszövegünk is a Tragédia érvényes, hiteles szövegébe számította, és betoldotta a 2165. és 2239. sort. Ezért, bár nem tartjuk jelentősnek a Tragédia kialakulása szempontjából Szász szövegkritikáját, a végső szöveg kialakulásában szerepét nem tagadhatjuk, s Madách nagy műve keletkezéstörténetének utolsó fontos fejezeteként tartjuk számon.

Szász Károly szerepe fontosabb a Tragédia értelmezésének, elismerésének történetében. Nemcsak azért, mert ez az első igazán részletes, terjedelmes elemzése a műnek, és nemcsak azért, mert a Madáchet felfedező, irodalmi pályáján elindító Arany János megbízását teljesítette a bíráló közreadásával. A Szász-tanulmány hatása ott van szinte az egész Madách-szakirodalmon, magát a bírálót is sokan bírálták, értékelték, minősítették Arany Jánostól napjainkig.¹⁴ Hogy milyen szerepet játszott Szász bírálata a Tragédia utóéletében, ezt a mai konferencia-előadásba nem tudom belegyömöszölni, hiszen itt nemcsak a saját véleményem, de az elmúlt század Madách-kutatóinak véleményét is össze kellene foglalni. Így engedelmükkel a tervezett előadás ezen középső részét egy másik alkalomra halasztom. Úgy ítélem meg, hogy a harmadik elemnek, vagyis hogy Madách miként hatott Szász Károly drámaírói működésére, egyáltalán nincs irodalma. Ezért ma előadásom második felében inkább ezt a kérdést vetem fel.

Arany János Koszorúja 1864. ápr. 3-án¹⁵ írta egy akadémiai ülésről: „Csütörtökön (márc. 31.) összes ülés volt, melyen a Karácsonyi díjra pályázott művek felől olvastatott fel a bírálói vélemény. Az előadó, Bérczy Károly lev. tag [...] megemlítvén a bíráló bizottság kebelében támadt véleménykülönbséget, mely szerint két tag a jutalmat (200 arany) a »József császár« című tragédiának kiadatni kívánta, de a többi három e művet nem találta általános becs szerint méltónak a jutalomra; – előterjeszté először a kisebbség, majd a többség indokait a darab mellett és ellen. Abban azonban mind az öt bíráló megegyezett, hogy a »József császár« című darab, mint sok tekintetben jeles munka, dicsérettel említessék [...]” A díjat hajszál híján elnyerő tragédia szerzőjéről megindult a találgatás, s a korabeli lapokat ma böngésző irodalmárnak feltűnt, hogy a legtöbb helyen ilyesféle megfogalmazásokkal találkozott: „József császár” szerzője. Beszéli, hogy a magvas drámát Madách Imre írta volna.¹⁶ Igaz, néhány nap elteltével a Magyar Sajtó¹⁷ „tippjét” átvéve Szász Károly neve is szóba kerül, de a találgatásokra egyik illetékes sem felelt, s mivel a jelítség levélek felbontás nélkül mentek tűzbe, a megdicsért mű szerzőségét, különösebb ellenőrzés nélkül a (mennységben) nagyobb életműű Szász Károlynak tulajdonította az utókor.¹⁸

A híresztelés, hogy Madách a *Mózes* után ismét sikertelenül pályázott a Karácsonyi-díjra, meghökkentett, ám elolvasva a Pesti Naplóban¹⁹ a fent említett jelentést, amely a dráma kiemelkedő voltát indokoló két pozitív véleményt hosszabban ismerteti, mint az elutasítókét, s amely több, mint 60 sort idéz is a drámából – meghökkenésem valami sokkal erőteljesebb érzéssé alakult át. Úgy tűnt: ezeket a sorokat valóban írhatta volna Madách Imre is...

A *József császár* kézírata két változatban is hozzáférhető: Az OSZK-ban Szász kézíratai között, valamint az MTA Kézirattárában,²⁰ a pályázati anyagok között hiánytalanul fellelhető egy-egy ötfelvonásos tragédia: a névtelen szerzőjű, idegen kézírásban beadott pályázati mű a korábbi változat, és egy, a bírálókat alapján kiegészített, 301 sorral hosszabb ötfelvonásos dráma-kézirat Szász Károly kézírásában. A dráma szövegének számítógépes feldolgozása során csak tovább „izmosodott” bennem a feltevés: a romantikus történelmi drámát bizony Madách is írhatta volna, a stílus, a motívumok, a dráma cselekménye és Madách élete közötti párhuzamok, a helyesírás jellegzetességei és még számos apró momentum ezt sugallták. Ez a dráma mindenképpen megérdemli, hogy felbresszük Csipkerózsika-álmából – noha mai tudásom szerint nem Madách utolsó teljes drámája – csak egy igen jelentős, Madách hatását elsőként befogadó epigon mű. A *Tragédia* bírálatát 1863-ban fogalmazó Szász Károlyra lehetett akkora hatással olvasmánya, hogy tudatosan vagy öntudatlanul, szinte tökéletes másolója lett Madáchnak. Szász szerzőségét a második kézirat látszik igazolni. Ugyanakkor a két kézirat összevetése után is akad néhány nyugtalanító, nehezen magyarázható kérdés. Miért nem adta ki vagy adatta elő Szász sohasem ezt a drámáját, holott a pályázat bírálatában leírt pozitív vélemény is segíthette volna, s azok a drámái, melyekkel nyilvánosság elé lépett, megítélésem szerint alatta maradnak színvonalban a *József császárnak*?²¹ Miért kimutathatóan más stílusúak, Madáchról nem emlékeztetőek a 2. dráma kiegészítő jelenetei? Miért tér el ily nagy mértékben a *József császár*, különösen a pályázatra beküldött első változat, Szász többi művétől nyelvben, költőiségében, eszmeiségében egyaránt, s mi lehet az oka annak, hogy Madách teljes drámai életművében találhatunk, különösebb erőfeszítések nélkül feltűnő analógiákat a pályázati darabbal?

A következőkben szeretném röviden ismertetni eddigi vizsgálataim eredményeit: mennyire eredeti mű Szász drámája és mennyire epigon alkotás... Hogy a benyomások helyett valami biztosabb támpontokat is kapjak, számítógépbe írtam egy szintén a hatvanas évtizedben született Szász-dráma, a *Heródes*²² szövegét. A Madách Mózesével biblikus témája alapján könnyen összevethető tragédia csak a bibliai téma tekintetében rokon a *Mózes* és részben a *Tragédiával* – szókincse, cselekménye, hőseinek jellemzése teljes mértékben eltér Madách szövegeitől és a József császártól is.²³ Madách *Tragédiájával* összevetve viszont meglepő azonosságokat találunk a szóstatistikát vizsgálva a pályamű és a *Tragédia* közt. Ilyen pl. az indulatszavak közt az *óh*, mely *Tragédiában* 81-szer, a Józsefben 79-szer, a *Heródes*ben viszont 192-szer szerepel, míg az *ah* esetében az első kettőben 63, illetve 44 előfordulást számolhatunk meg a *Heródes* 8 *ah* alakjával szemben. A rokonság szókincsében (apa, atya, anya, öccse, bátyja stb) ismét a *Heródes* kerül túlsúlyba: 22 különböző szó szerepel benne 279-szer, míg a *Tragédiában* csak 14 féle szó 163-szor, a *József császárban* 13 szó 123-szor fordul elő. Érdemes megfigyelni a *mi* szóalak négyféle funkciójának (*mi*=1. milyen, mennyire, 2. többes sz. 1. sz. személyes v. birtokos névmás, 3. kérdő névmás, s végül 4. vonatkozó névmás) összevetését. Maga az összes előfordulás is aránytalan, hiszen a *Tragédia* 185 *mi* alakjának a *József császár* 103 szóalakja felel meg, ám a *Heródes*ben csak 48-szor szerepel. Alig háromszor eközül vonatkozó névmásként, a másik két mű 40, illetve 19 ilyen előfordulásával szemben, s az első jelentés jellegzetesen madáchi stílusa, a „*mi szűk, mi gyarló látköröd*”-típusú kettős halmozások szinte teljesen hiányoznak, míg a *József császárban* nemcsak, hogy előfordulnak, de gyakran a motívumok is egyeznek. A fent említett *Tragédia*-példa esetében a *József császár* következő sora: „*Mi szűk keblük! mi szűk agyuk!*” A szókincs összehasonlítása tehát, amelynek fárasztó adatsorából csak ízelítőt adhattam itt, a *Heródes* és a *Tragédia* viszonylatában markáns eltéréseket mutat – ugyanakkor a *József császár* pályázatra beküldött első változata és a *Tragédia* esetében meglepő azonosságokat.

Az előző két példa már azt illusztrálja, hogyha a szókincs helyett a teljes mondatokat vesszük górcső alá, számtalan motívikus egyezést, hasonlóságot lelünk a *József császár* és a *Tragédia*, vagy Madách más művei között. A *Heródes*t viszont szinte eredmény nélkül fésültem át e tekintetben: a *Tragédiával* azonos képeket, hasonló fordulatokat nem nagyon találtam. A *Tragédia* és a *József császár* szövegéből a számítógép segítségével 330 hasonló idézetet²⁴ választottam ki, a motívikus egyezések további gyarapításának csak az idő szabott gátat. (Dőlt betűvel a Madách-idézetek.) Első példa: „Eszméim élnek; – századév, amíg / Érvényre jutnak. Megtisztulva...” – „*S fejlődni látom szent eszméimet, / Tisztulva mindig...*”

Az idézetpár az azonos gondolatra, a szállóige-szerű, aforisztikus megfogalmazás hasonlóságára és a Madách stílusára jellemző romantikus ellentétpárok feltűnő egyezéseire példa. Ám legalább ilyen érdekes a *Tragédia* egyedi szavainak felbukkanása a *József császárban*. Például: „– a porondba sirt / Ásna, vagy elnyeli az óceán.” – „*Mint bor, hogy végre, amidőn kitisztult, / A földre önts, és béigya porond?*”

A *József császárban* gyakran találkozhatunk a *Tragédia* legfontosabb motívumaival is, itt csak kettőt emelek ki, a cél-küzdelem és az álom motívumát. A *Tragédia*-párhuzamok itt akár el is hagyhatók. 1. „Felséges úr! Ne! – mért e küzdelem / Mely célra nem, – csak sírhoz vezet?” 2. „Ezért bukom, nem mert gonosz valék, / Csak mert a jót nem jól akartam. Az, / Mi céljaimnak magva volt: megél / S kihajt, gyümölcsét meghozandja még.” 3. „Tündér gyanánt, / Álom gyanánt tűnék el.” 4. „Égi hang! minőt / Álomban hall a lélek. Azt hívém / Három nagy évig: álom volt csupán / A lény, a hang... ma megtudám: való.”

A fenti négy idézet egyúttal jó példa arra, hogy a *József császár* a *Tragédia* nyelvének grammatikai sajátosságait is tükrözi. Madách hasonlataiban pl. gyakori a *gyanánt* névutó használata (a *Tragédiában* 18, a *József császárban* 11, a *Heródes*ben csupán 1 alkalommal fordul elő!), s a fenti példának motívikus megfelelője is van a *Tragédiában*: „*Nem is tudom, kívánjam-é, hogy ébredj; / Hát hogyha elhagysz, álomkép gyanánt?*”

Ilyen közös grammatikai jellegzetesség az egyszerű jövő idő gyakori használata is (*meghozandja* a fenti idézetben). Nem melléknévi igenévként, ragozott igében a *József császárban* 19-szer, a *Tragédiában* 34-szer, a *Heródesben* viszont csak 3-szor fordult elő *-and* vagy *-end* jelű jövő idejű ige. (Madách archaikusabb nyelvi ízlését vélhetjük felfedezni a pályaműben!)

A Tragédia nyelve híres a tömör, szentencia-szerű megfogalmazásokról, e műből idézzük talán a legtöbb szállóigét. Ha megismerné a közönség a József császárt, számos részlet pályázhatna ilyen megbecsülésre. A bizonyító anyag összeállításakor 42 hosszabb-rövidebb „szállóige-jelölt” részletet választottam ki, álljon itt néhány: 1. Nyomorult / Nép nyomorultabb öre! 2. Eh! kérde-é a szív a nemzetet, / Fajt, nyelvet? 3. Előbb / Vetés, az is módjával, jó időt / Várván reá; aztán napfény, eső, / – Meg türelem! – s még úgy az aratás! 4. Ő / Jó volt, nyugodjék! – én igaz vagyok. 5. Nő nem szerethet semmit jobban a / Becsületénél! 6. A macska játszik az egérrel így, / Játék egyiknek, a másnak halál. 7. ...ma, bármikor, / A válasz egy, – nem engedek. Nem egy / Vonást! Hajoljanak, vagy törjenek. –

Csak egyetérthetünk tehát az akadémiai bírálati jelentés²⁵ szerzőjének, Bérczy Károlynak véleményével, amely a következőket mondta a pályamű nyelvről: „*A dictio általában jó és szép, fennkölt, emelkedett, lyrai, gyors, ahol kell, s többnyire jellemző. A nyelv és verselés kevés kivétellel hibátlan, a jambusok könnyűek, tisztán és hangzatosan folyók.*”

A drámai helyzetek, a jelenetek felépítése is jellegzetesen madáchi az első *József császárban*. Mintha a falanszter szín tudósának „pályaválasztási tanácsadásán” lennénk az egyik epizódban, amikor a császár audienciáján egy kérelmező özvegy jelenik meg. Megjegyzendő: ezt a nagyon is Madách-ihletésű jelenetet a 2. változat kihagyta, ám az eseményt elmeséli benne, valami gyermeketen hahotázó bőbeszédűséggel Lascy tábornagy.

Mindezek után magáról a cselekményről és a legfontosabb jellemekről is szeretnék szólni – a cselekmény vázlatát Bérczy jelentéséből idézem, hiszen így egyúttal a *József császár* első, pozitív értékelését is ismertethetem. Szövegét meg-megszakítva egy-két Madách-jellemző-

re is fehérom eközben a figyelmet, kiegészítve azokkal a változtatásokkal, melyek a Szász-kéziratban, a 2. szövegváltozatban olvashatók.

„*Az 1. felvonásban József, még mint anyjával együtt uralkodó, gróf Falkenstein álnév alatt utazván, gróf Szécsy Ilonát apja ravatalánál találja, s reá ismer a nőre, ki neki Rómában bokkrétát dobott, s kit este a bálban percre újra látott, s hallotta e szavait: „Oh szeresd egykor hazámat.” – Józsefben ezen emlékkal a szerelem fellángol, s im e percben jó a tudósítás, hogy Mária Theresia meghalt, mire ő sietve távozik.*”

A szeretett, valaha szinte álomszerű körülmények közt megismert nő megtalálása a *Tragédia* álmjeleneteinek Éva alakjait idézi, s a szerelmes, de egyúttal hazáját még jobban szerető honleány alakja is Madách ismert jellemképlete: gondoljunk csak pl. Mária királynőre, a *Csák végnapjai* Erzsébetére, vagy Miltiádesz nejére.

A Szász-kézirat az első felvonást szinte változatlanul megismétli. Valamennyit tömörít a hosszabb tirádákon, s mintegy 40 sort betold. Az új sorok kivétel nélkül erőtlenebbeknek tűnnek a régiből átvettek-nél. A Szász-kézirat eszmeiségében a magyar-osztrák ellentétet erősebben húzza alá, kissé már-már mesterkélten.

Ismét Bérczy elemzését idézem: „*A 2. felvonásban Szécsy Ilona közli nagybátyjával, Ghymes gróffal, hogy József császár szereti őt, miért is Bécsbe készül, hogy ott a császár szívére hatva, vele a magyar haza jogát elismertesse. Ő is szereti; ugymond, a császárt, de jobban a becsületet, s még annál is jobban a hazát. Ghymes aggodalmaira és tartóztatásaira azt is kijelenti, hogy szeretni tud, de meghalni is, – és Bécsbe megy.*”

Bérczy nem szól a felvonás első színéről, amely a császár fogadótermében játszódik Bécsben. Az új szellemű, határozott, igazságos uralkodást hivatott bemutatni e jelenetsor, amelyben megismerjük a darab két fontos szereplőjét is: a konzervatív, József túlzó reformjával szembeszálló, ám császárhű tábornokot, Lascyt, s megjelenik az audiencián Hóra, az oláh paraszt is panaszával. A 2. változat megcserélte a két színt, az első szín, mely Ghymes palotájában játszódik, egy *Bánk bánra* emlékeztető összeesküvő jelenettel bővült, a másodikból kihagyta a Madáchot idéző kérelmezők (Vinterné és Sonnenthal) jele-

neteit. A József ellen szervezkedő magyar tábor figurái hazafias frázisaikkal, sematikus szerepeikkel mélyen alatta maradnak az első változatban megismert hősök megformálásának.

„A 3-ik felvonásban – idézzük tovább Bérczy elemzését – Szécsy Ilonát bécsi fényes termében találjuk, egy estélyen, melyre az előkelő világgal a császár is megjelen. – Ilona tudja, hogy „neve Bécs ajkain forog, hogy becsületére otthon keresztet róttak, s ő ártatlanul eldobott neve díjában még semmit se nyert”. Ma tesz végső próbát, Józsefet arra bírni, hogy az ország jogait adja vissza, s csakis ez áron hódolna meg a császár szerelmének: ez azonban tíz év művét, s szerinte milliók üdvét, javát nem áldozza fel szerelmének, s hogy e gyöngesség meg ne lepje többé szívet, Ilonát a vendégek előtt eltaszítja és megbélyegzi.”

A társasági intrikák, a szalonok világa Madách korai drámájának, a *Csak tréfának* legfontosabb cselekményelemei és helyszínei – ilyen tartalmú jelenetekkel is találkozhatunk tehát Madách drámaiban. Remekel a darab írója a drámai helyzet megteremtésében, s ez a 3. felvonás az érdekesítő, izgalmas, tömör, nyelvében hatásos társalgási színmű eszményének a legkiválóbb megvalósítása. A megalázott, eltaszított, becsületében kikezdett szerelmes nő alakja is ismerős a *Csak tréfából* (Bianka), de a szerelmi csalódás és a hazafias célok megghiúsulása láttán magányba, zárdába vonuló Erzsébet királylány (*Csák*) alakja is eszünkbe juthat éppúgy, mint a konzervatív erkölcsi értékeket, királyhúséget a szerelemnél, az életben maradásnál is többre becsülő márkinő–Éva figurája. A dráma 2. változata ismét egy szereplővel és egy jelenettel megtoldja a pályaművet: Szász fellépteti Szécsy Ilona bátyját, aki felháborodottan számon kéri nővérén, hogy Bécsben a császár szeretőjének tartják. A megaláztatást szótlanul viseli Ilona – s csak ismételtük magunkat: a mozzanat felesleges, a jelenet gyengébb színvonalú a pályamű jeleneteinél. A későbbiekben az átdolgozás ismét hazafiasabb akar lenni az eredetinél: abban a nagy tirádban, amikor felpanaszolja a magyarság sérelmeit, Szász egyértelműen a nemesség szószólójává teszi a hősnőt.

Ismét Bérczyt idézzük: „A 4-ik felvonásban József – ki szerző gyanítása szerint – Hórát az oláh lázadás iránt bizta volna meg, Rosenbergől megtudja, hogy Szécsy Ilona Záránd megyébe vonult, megdöb-

ben, s nehogy a szeretett nő az oláhok dühének áldozatául essék, titkárát, Günthert, kiről tudja, hogy Ilonát szintén szerette, védirattal küldi utána. Günther épp akkor érkezik, midőn Hóra már megrohanta Ilona lakát, s társával verseng, kié legyen a lány? A császár védiratát Hóra koholtnak állítva, szétépti, s Ilonát ölelni akarva, az a tüszőből kirántott késsel önmagát döfi át, bár előbb teljes resignatioval mérget vett. Günther halált kíván: Hóra halálra küldi őt.”

A negyedik felvonás szinte megegyezik a két műben, az átírás csupán egy romantikusan későn érkező felmentő csapattal bővül: Szécsy Péter még találkozik haldokló nővérével és természetesen megbocsát, megtudván Ilona ártatlanságát. Bérczy ismertetője itt kissé hézagosabb a kívánatosnál: az említett Günther titkár a császár tábornagya, Lascy lányának, Eliznek völegénye. Eliz, a jóságos, ártatlan áldozat a 3. felvonásban tudja meg: Günther már nem őt szereti, s ezért zárdába vonul. A bécsi lány, akit apja, völegénye és a császár mindig Eliznek szólít, Güntherrel folytatott párbeszédében váratlanul, többször Erzsikédnek, Erzsikéjének nevezi magát. Mintha Fráter Erzsébet leveleinek zárlatát olvasnánk... És az ilyen, kisebb-nagyobb életrajzi vonatkozások, „véletlen” egybeesések feltűnően megszaporodnak a darabban: Szécsy Ilona Záránd megyébe vonul vissza a megalázó elutasítás után – Madách első kötetében, a *Lantvirágokban* a szerző álneve a Záránd; a szabadságharc bukása idején Madách Máriát és férjét, Balogh Károlyt oláh útonállók koncolják fel kegyetlenül, miképp Szécsy Ilonát Hóra martalócai. A végső megoldásként, becsülete megvédéséért még öngyilkosságra is képes, önfeláldozó nő Madách drámáinak gyakori figurája, a *Commodus* Virginiáját, a *Nápolyi Endre* Sanchiáját, a *Férfi és nő* Deianeiráját, vagy a párizsi márkinőt is idesorolhatjuk. De gyakori a Madách-drámákban a durva erőszak vagy a szerelmi ostrom miatt kettétört pályájú, fizikailag vagy csak szellemileg megsemmisülő nőalak is: a *Csák végnappjai* Zách Klárájának a halál, Erzsébet királylányának a zárda, a *Mózes* Máriájának az örült prófétaasszony-sors lesz az osztályrésze.

„Az 5-ik felvonásban – folytatja Bérczy – József beteg és megtört. Egyenként látja terveit megghiúsultát, s lelkét ezenkívül a Szécsy Ilona utáni bánat nyomja. Kaunitz jó, és jelenti, hogy kilenc magyar me-

ben megtagadva a hódolat, s nyílt lázadással szegülnek a császári rendeletek ellen. – József szívéhez kap, s ájultan esik székébe hátra, majd magához tér, s a Kaunitz által bejelentett magyar küldöttség szószólóját fogadni kész, de előbb meghagyja titkárainak egy irat készítését, melyben visszahuz mindent, mit tiz év alatt tett, tavaszra pedig koronázást s az alkotmányra esküt ígér. – Ghymes gróf, a szószóló, jó, beszél, József felel, átadja az iratot, s nemsokára kimerülten meghal.”

Így zárul a mű meséje Bérczy jelentésében. A Szász-kézirat, a 2. változat egy ritka ügyetlen rövid színnel toldja csak meg az egészet: egy felsőmagyarországi megyében a császár rendeleteit szabotáló, majd nyíltan megtagadó nemesek fecsegését, „kuruckodását” abból a néhány sorból növesztette a szerző, melyet korábban a császár vetett szemére egy audiencián a panaszt tevő Ghymes grófnak.

A *József császár* a Mózeshez hasonlóan epikus dráma, a címszereplő jelleme is Mózesre emlékeztet: kérlelhetetlen elszántsága, konoksága, célratorése, „erőszakos népboldogítása” Mózes jellemét idézi. Csakhogy József császár nem egy nép vezére, hanem egy birodalomé, József–Mózes maga lett a „fárá”, s törekvései kudarcra ítéltettek, bukása tragikus hőshöz méltó. A Madách-irodalom egyik gyakran felbukkanó megállapítása,²⁶ hogy a Mózes-dráma „*elítél mindennemű kiegyezési hajlandóságot, visszautasítja a nemzeti függetlenség és polgári szabadság mindennemű megcsorbítását. A mű nem egyszerűen allegorikus formában írt magyar hazafias dráma, hanem a nemzeti függetlenség elvének védelmezése mindenféle megalkuvással szemben. Nagy eszmei értéke, hogy döntő fontosságú történelmi időben rendkívüli elszántságra, bátorságra, a nemzeti és szabadságeszmények iránti rendíthetetlen hűségre és mindenféle ingadozással való szembefordulásra neveli a nemzetet, olyan erővel, mint egyetlen irodalmi mű sem ebben az időszakban.*” Horváth Károly gondolatsorát folytatva: ezt a korban aktuális mondanivalót, ily szuggesztivitással csak a *József császár* ismételhette volna meg – ha a szükkörű bíráló bizottságokon kívül egy nagyobb olvasó- vagy színházi közönség is ismerte volna.

Tehát drámánkból is kiolvasható a hűség 48/49 szelleméhez, s a bíráló bizottság azon három tagja, akik elutasították²⁷ díjazását, bírálatuk bevezetőjében épp a politikai áthallások miatti elutasítás vádját

szeretnék kikerülni. Ezért hangsúlyozzák, hogy a bírálók többsége tisztán *aesthetikai szempontból* indult ki, s ezért bizonygatják, hogy nem vizsgálták: vajjon József korát, mely oly közel van napjainkhoz, alakíthatni-e jobbra-balra elég szabadsággal s így eléggé költőileg; vajjon e kort illetőleg használhatja-e a költő azt az előjogot, mely a régebbi korszakokra nézve mindig megilleti, tudniillik oly tényeket is teljes szabadsággal fölvenni költeményébe, melyeket a történelem még nem hozott tisztába; vajjon e mű szerzője minden látszólagos objectivitása mellett nem foglal-e némi subjectiv álláspontot, mely nem engedi, hogy rajza csak általában véve is összhangozzék a történelmi igazság szellemével? A mai olvasónak erre az a gyanúja támad, hogy talán nagyon is kényelmetlen lehetett a dráma üzenete az irodalmi Deák-párt olyan prominens személyiségeinek, mint Kemény, Gyulai vagy Pompéry János. Talán éppen ezért és éppen ők fogalmazták meg kifogásaikat olyan keményen, a valóságos hibákat felnagyítva, a dráma erényeit csak tessék-lássék elismerve, hogy a *József császár* ne kerüljön napvilágra...

De térjünk vissza a Bérczy-féle jelentés pozitív oldalára. A tragikum mibenlétét a két főszereplő jelleméből vezeti le Bérczy. A dráma értékét talán legjobban ez a jellemzés foglalja össze, idézzük ismét tehát: „*Mind a kettő* (ti. Ilona és József) *lelkében megvan a küzdés, Ilonában a női becsület, József iránti szerelme és a hazaszeretet közt, ez utóbbi győz; ő – bár hű marad – odadobja hírnevét s a végső kísérletnél megbukva, épen az, kit hűn szeret, taszítja el és gyalázza meg, becsületét feláldozva a hon ügyében semmit sem nyert; erkölcsi halálát a kedves kéz okozta, s habár most be is látja, hogy a nő kötelességei közt a becsület megóvásánál nincs előbbvaló, hű marad szerelméhez, de mindezt, mind a honért hozott áldozatát megsemmisültnek látván, nem akar menekülni a halál elől, melyet közvetve bár, s nem szándékosan, ismét szerelme tárgya küld reá.*

József lelkében is folyik tragikai küzdelem – folytatja Bérczy –: szerelme és a kötelesség közt, melyet ő hite szerint népei boldogítására vezető cél elérhetése végett magának kitűzött. Ez utóbbi győz; politikai meggyőződésének feláldozza szerelmét, s hogy a gyöngeség – mint nevezi – többé meg ne lepje, meggyalázza és elűzi magától szerelme tár-

gyát. E seb folyton sajog szívében, égeti, gyöttri a tudat, hogy e nő erkölcsi megsemmisültét, s később halálát ő okozta, egyéni érzelemvilága tatóngó úr, melyet politikai kitűzött céljának áhitott eredményével igyekszik betölteni; de ezen eredmény semmivé kezd oszlani, a beteg test és lélek küzd az áradattal, s az eljátszott élet utolsó percében kénytelen belátni, hogy minden, amiért egyéni hajlamait, lángoló szenvedélyét, boldogságát feláldozta, meghiusult, s ő végre is kénytelen az engedményre, melyet, ha egykor Ilona kérelmére megad, boldog lehetett volna.”

Érdekes összehasonlítani a pályamű és a Szász-kézirat helyesírását. Mind a kiadott Szász-drámák, mind a két *József császár*-kézirat, mind Madách drámai szövegei gyakran élnek a magánhangzók időtartamának rövidítésével vagy nyújtásával, különösen, ha a verselés úgy kívánja. Gyakori az -ít képző rövidülése, az -ul, -ül megnyúlása. De csak Szász *Heródes*-drámájában és az ő *József császár*-kéziratában, a 2. változatban találkozhattam a ma meghökkenítő rövid *kün, fen, len, ben* szóalakokkal, ez sem Madáchnál, sem a pályaműben így nem szerepelt. Az aposztrófok módfeletti kedvelése Madách írásaiban is gyakori, de úgy tűnik, a *József császár* kézírata gyakrabban tesz ki aposztrófot, mint a Madách-művekben azt megszoktuk. Ugyanakkor ebből a jelből a *József császárnál* rövidebb szövegű *Heródes*ben több, mint kétszer annyi (93 a 43-mal szemben) található, mint a pályaműben.

Ha a három dráma szerzői utasításait vetjük össze, egyértelmű, hogy a *Heródes* írójának másak az elképzelései a drámaírásról és a színházról, mint a *Tragédia* szerzőjének. A szerzői utasítások mennyisége meghaladja kicsit a *Tragédia* ilyen jellegű szókincsét, holott a *Heródes* egész szókincsé alig több a *Tragédia* felénél. A *József császár*-drámák utasításai sem egészen arányosak a *Tragédiával*, annak közel 80%-át teszik ki mennyiségben. A *félre, fenn, magában* és a *gúnyal* utasítások esetében viszont a *József császár* és a *Tragédia* szerzőjének azonossága tűnik lehetségesnek. A csak a közönség által hallható, *félre* kiszólások aránya a következő: a *József császár*ban 11-szer, a *Tragédiában* 14-szer, a *Heródes*ben 22-szer találkozunk e formával.

Az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy különösen a pályamű esetében nagy kísértést érezhetünk azt Madách Imre művének látni – és hajlamosak lehetünk Szász szerzőségét kétségbe vonni. Mindez azonban csak statisztikai valószínűség, bizonyosságot csak a kézirat, vagy Madách vagy Szász iratai között a drámára való közvetlen utalás nyújthatna. Gyanús jelek vannak Madáchnál is, egy, a *Mózes* után írandó nagyobb dráma megírásának szándékáról tudunk. Nagy Ivánhoz írt levelében²⁸ 1861. dec. 23-án 1843-as *Férfi és nő* c. drámája kéziratának visszaszerzését kéri az Akadémiától, s az egykori bírálatot is szeretné megkapni. „*Most hasonló tárgy terve foglalkoztat*” – írja, s a tervbe vett műről a Horváth–Kerényi féle *Madách Imre válogatott műveiben* a következő jegyzetet²⁹ olvashatjuk: „*Minden bizonnyal a Tündéralom című drámai költemény ötlete, amelyből csak a tervezet és egy rövid töredék készült el 1864-ben (MÖM I: 1053–1064).*” Véleményem szerint a *Férfi és nő* témájához a *József császár* tárgya még jobban hozzáköthető – lehetséges, hogy más drámára célzott Madách. Az adott időszakból meglehetősen kevés maradt fenn levelezéséből, ám két Szász Károlyhoz írt levél³⁰ is tanúsítja: Madách tervez színre lépni egy nagyobb művel. 1863. febr. 1-én kelt levelében írja: „*egy, most sajtó alá csiszolni kezdett művet is annak idején nyakadra szándékozom küldeni baráti ítéletedet s tanácsodat kikérendő.*” Szász örömmel nyugtázza válaszában az új munka elküldésének ígéretét, s ezen felbátorodva március 18-i levelében Madách ismét készülő új művéről ír: „*Szíves ígéretedre nézve szavadon foglak, s mihelyt elkészülök most munkában lévő művemmel, rád rontok minden szerénység nélkül, hogy én is igénybe vegyem azon becses időnek egy részét, mellyel te oly bámulatosan tudsz gazdálkodni, hogy mindennek jut belőle.*” (A levélben említett „munkában lévő” mű semmiképpen sem lehetett a *Tündéralom*, mivel annak pár lapos töredéke több mint fél évvel később, 1864-ben keletkezett.) A kép itt elszakad – sem Szász válaszáról, sem arról, hogy elküldött volna valamilyen nagyobb kéziratot Madách, nincs tudomásunk. Talán inkább a Karácsonyi-pályázatra adta be ismét művét? És miután a három elutasító bíráló ezt írta: „*A »Gróf Karácsonyi-jutalom« nem rendelí a jutalom kiadását a viszonylag legjobb műnek, sőt egyenesen megkívánja, hogy a jutalmazandó*

mű önbecsileg is színi, drámai és formai tekintetben kitűnő mű legyen. Ez igényeknek »József császár« minden dicséretes tulajdonai mellett sem felel meg:” – az is elképzelhető, hogy a *Mózes*-bírálatra, vagy Arany Csák-bírálatára is érzékenyen reagáló, művét tűzbe vetni kívánó költő,³¹ aki 1864 áprilisában már nagybeteg, nem kívánta felfedni, hogy ismét csak egy félsikert ért el a drámapályázaton.

Az adott időszakból (1863–64) ismert Szász-levelek, továbbá a Szász Károlyhoz írt levelek³² nem utalnak félszóval sem a drámapályázatra, annál több szó van bennük a költő 1863 végi–1864 eleji leterheltségéről: elmélyülten dolgozik Shakespeare-fordításain, ezért is késik pl. a Csengery Budapesti Szemléjébe ígért *Két éposz* c. tanulmányával.³³ Vajon miért nem szól a pályázatról, amelyen ugyan nem nyert, de kudarcnak semmiképp sem nevezhető?

Fel kell tennünk a kérdést: a bírálók nem ismerték volna fel a szerzőt stílusáról, nyelvéről?³⁴ A drámapályázatok incognitóját sokan nem tartották szerencsés megoldásnak, hiszen mint Vajda János³⁵ írta egy cikkében *a jelíges incognitos bíráskodás csak is ámitásnak nevezhető, miután az ismert írókat, ha nem egyébről, nyelvük, előadásuk, szellemük után azonnal fölismerik az avatott bírák egy-két jelenet elolvasása után.* Nos, az újságírók a bírálati jelentés 60 idézett sora után gyanakodni kezdtek Madách, majd később Szász szerzőségére. Az „avatott” bírák ennyire botfűlűek lettek volna? Hiszen mind Szász, mind Madách műveinek ismerteknek kellett volna lenni előttük (Szász írásainak még inkább). Ha tudják, ki a szerző, akkor sem adják meg a jutalmat, akkor, amikor a beküldött mű tényleg kiemelkedett a többi közül? Lehet ilyen tökéletes, megtévesztően madáchos epigon Szász Károly? És miért, milyen célból dolgozta át, bővítette ki a pályaművet, ha mégsem adta közre? Érdemes lenne ezután tovább kutatni a kor újságjaiban, a levéltárakban...

Jegyzetek

1. SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiája*. Szépirodalmi Figyelő 1862. február–április, 15–22. sz. Új kiadása: Győr, 1889.
2. Lásd Madách Imre levelét Szász Károlyhoz 1862. szept. 12-én – ebben Szász megjelent bírálatának két kifogásolt helyéről ír, s egyúttal kéri a részletesebb szövegkritikát –, valamint Szász levelét Madách Imréhez 1862. okt. 6-áról, amelyhez mellékeli a kért részletes szövegkritikát (Jegyzetek *Az ember tragédiája* nyelvezetére címmel). In. HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc (szerk.): *Madách Imre válogatott művei*. Bp., 1989. 391. l., ill. 397. l.
3. Arany János levele Szász Károlynak, 1862. jan. 13. In. *Arany János leveleskönyve*. Sajtó alá rendezte: SÁFRÁN Györgyi. Bp., 1982. 519. l.
4. ARANY János: *Egy üdvözlő szó*. Szépirodalmi Figyelő 1862. 24. sz.
5. ERDÉLYI János: *Az ember tragédiája*. Magyarország 1862. aug. 28.–szept. 2.
6. Szontagh Pál ilyen irányú közreműködéséről ld. többek közt HORVÁTH Károly: *Madách Imre* c. monográfiáját. (Gondolat, Bp., 1984. 159. l.) *Az ember tragédiája* CD-lemezén feldolgoztam a Tragédia szövegváltozatait. A kéziratban Madách Imre többnyire vakarással, átírással 374 sorban javított. Ezeknek a javításoknak egy része Szontagh Pál javaslatára keletkezhetett. Ebből az átírt, kivakart szöveg eredetije, az első megfogalmazás olvashatatlan volt részben, vagy egészben 122 sorban. Madách összesen 23 sort úgy szúrt be a már elkészült szövegbe, ezek egy része is keletkezhetett azután, hogy megismertette barátjával a művet.
7. Arany János szövegrendezői működését kimerítően elemzi és értékeli a szakirodalom, legpontosabb képet erről azonban változatlanul a kéziratból (fakszimile kiadásban is) és a tárggyal kapcsolatos Arany–Madách levelezésből nyerhető.
8. Madách Imre Erdélyi Jánosnak írt levelét Alsósztrégován 1862. szept. 13-án keltezték. In. HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc (szerk.): *Madách Imre válogatott művei*. Bp., 1989. 393. l.
9. Ez az egyetlen visszajavítás Szász Károly kifogásának köszönhető: az 1493. sorban Arany a *meztellábas* helyett *pőre lábast* javasolt, majd *pusztalábast* írt be az 1. kiadásba. Arany költői megoldását valószínűleg homályosnak vélte Szász, s a köznyelvi *meztellábas* jelzőt írja be javaslatába. Madách a maga archaikusan hangzó eredeti megoldásához (*meztellábas*=meztelen lábás) tér vissza 1863-ban.
10. Az 1862. szept. 12-ei levélben írja Madách: [...] *bizosítlak, hogy kritikádból tanultam, s óhajtom, hogy ezt más művemem megismerd. Csak két helyed vonatkozik egyes kifejezésekre. Egyik: „Fiad bűnben, trón bíborán fogamzott.” Másik: „Ha nagy lelkedre, amint hívod azt” é. ú. t. Ezek meg lesznek változtatva, a másodiknál vonatkozás van más homályos helyekre is. Az író a legnehezebben kutatja ki a homályos helyet, mert ő legjobban érti, mit akart írni. Ha nem restelled, s nagy bajoddal nem esik, nagyon kérlek jelöld ki a hasonló homályos helyeket, hogy javíthassam [...]*
11. SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiája*. Győr, 1889. 54. l.
12. SZÁSZ Károly, i. m. 11–26. l.
13. HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. Bp., Gondolat, 1984. 229. l.
14. A korabeli kritika Tragédia-elemzéseinek egyik utolsó, értő összefoglalása Horváth Károly posztumusz tanulmánykötetében jelent meg, mint utolsó fejezet. (*Az ember tragédiája mint a romantikus emberiségköltemény teljes megvalósulása*. In. *A romantika értékrendszere*. Balassi Kiadó, Bp., 1997. 281–306. l.)
15. Koszorú 1864. ápr. 3. 14. sz. 334–335. l.
16. Fővárosi Lapok 1864. ápr. 7. 77. sz.
17. Magyar Sajtó 1864. ápr. 8. 80. sz. és Fővárosi Lapok 1864. ápr. 11. 82. sz.

18. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* 1–14. 1891–1914. – 13. k. 427–437. l.; BEÖTHY Zsolt: *A magyar irodalom története*. 1893–95 – *A magyar líra a forradalom után* c. fejezetben, 480. l., Szász Károly drámatörténetében nem szerepel a cím, NOVÁK Sándor: *Szász Károly élete és művei* c. tanulmányában (Mezőtúr, 1904) pedig mint elveszett dráma szerepel.
19. Pesti Napló 1867. ápr. 2. 76. sz. Tárca: *Jelentés az 1864. évi Karácsonyi-pályázat eredményéről*. Ugyanez: MTA 1864. évi jegyzőkönyvei, *Tizenkettedik (összes) ülés. 1864. márczius 31-én. Kubinyi Ágoston tiszt. tag elnöklete alatt. 92) szám.* – 58–73. l.
20. MTA Kézirattár RUI 4#### 36/311. sz.
21. A kiadási szándékról 1866-ban, feleségéhez írt leveléből (1866. febr. 15., megtalálható a Nagykőrösi Arany János Múzeumban, 79.2.45. lelt. sz. alatt) értesültem, a *Heródes*sel együtt lemásoltatta a drámát. (A nagykőrösi múzeum birtokában van Szász Károly 1069 db (!), 1863–1899 között írt levele feleségéhez, Bibó Antóniához.) Ugyancsak e levelezésből (79. 2.77.) tudható meg, hogy Szász a *József császárból* jeleneteket szándékozik felolvasni a Kisfaludy Társaság ülésén. A Fővárosi Lapok 1866. ápr. 27-ei száma tudósít arról, hogy Szász szándéka a Kisfaludy Társaság gondozásában együtt kiadni a *Heródest* és a *József császárt*, s a lap jún. 2-i száma pedig arról, hogy Szász Károly a társaság máj. 23-ai ülésén két nagy jelenést föl is olvasott: *Egyikben József császár, Kaunitz és a magyar urak szerepelnek, másikban Széchi Ilona és Hóra, a lázadó oláh vezér*. Ennyi az egész hír, s a Budapesti Szemle Kisfaludy Társaságról szóló beszámolójában is csak egy mondatot szentel az eseménynek Gyulai Pál (1866. XIX. füzet, 232. l.). Talán ez a visszhangtalanság lehetett az oka, hogy a kiadott két színmű egyike nem a *József császár*, hanem *A lelenc (Flóra)* c. vígjáték lett, az a dráma, amely a *Heródes* mellett szintén színre került 1866-ban.
22. SZÁSZ Károly: *Két színmű*. Pest, 1867. I. HERÓDES, II. A LENCZ. Kiadta a Kisfaludy-Társaság.

23. *Az ember tragédiája*, a *Heródes* és a *József császár* szövegéből kivágvam a tulajdonneveket s a szereplők megnevezését, a további szókinccset ábécé-sorrendbe rendeztem. Amikor ugyanaz a szóalak többször szerepel, a szó után indexben az előfordulások száma áll. Végül a három dráma szókinccset egy táblázatba egyesítettem, a *József császár* szavait félkövérrel, a *Heródes*ét dőlt betűvel, a *Tragédiáét* normállal szedve. Egy minta a táblázat elejéről:

a 1436 a 677 **Á2** a 603 **abba'** **abban3** **abban6** Abban7 ablakánál Ablakba' *ablakhoz* **ablaknál** *ablaknál* **ablakok** ablakomba' *ablakomból* ablakon **ablakon** *ablakon* ablakot2 ábránd *ábránd* ábrándból **ábrándért** ábrándja ábrándkép ábrándképeit *Ábrándnak* ábrándos3 ábrándot **ábrándozik3** ábrándozni ábrándultam ábrándvilág ácsorog2 stb.

Íme, egy-két összegező adat: míg a *Tragédia* szókinccsének 6,06%-a, a *József császár* szókinccsének 7,15%-a az összehasonlításra alkalmatlan, mert leginkább egyedi, az adott műre jellemző szereplő-megnevezés, tulajdonnév, vagy idegen szó – addig a *Heródes*ben ez az arány 10,68%. Azoknak a közneveknek, összehasonlításra alkalmas „hétköznapi” szavaknak az aránya, amelyek csak egy-egy adott drámában voltak meg: *József császár* 3,85%, *Tragédia* 5,54%, *Heródes* 5,32%. Mivel a *József császár* teljes szókinccse a *Tragédia* szókinccsének 62,74%-a, a *Heródes* pedig 55,25%-a, az azonos arányú szócsoporthoz, szócsaládhoz (mint pl. az *ad*, *ád*, *adat*, *adó*, *adós*, *adózik* csoportja) a *József császár* esetében a kétharmadot közelítik meg, a *Heródes* esetében valamivel a felénél több szó kell egy-egy szócsoporthoz, hogy a szavak felhasználásának gyakoriságát tekintve statisztikailag valószínűsítsük vagy kizárjuk a szerzők azonosságát. A *József császár*ban és a *Tragédiában* – kissé önkényesen – 1116 olyan szócsoporthoz formáltunk, amelyekben 14882 (az egész szókinccs 89%-a), illetve 23716 (a szókinccs 88,4%-a) bizonyult azonosnak a másik dráma szavaival. A *Heródes*ben csak 892 szócsoporthoz szerepeltek ezek közül szavak, s a 12058 „azonos” szó a *Heródes* szó-

kincsenek 84,1%-a. Az ilyen szóstatisztika persze meglehetősen nagy szóródást mutathat, alig találhatunk olyan „arányos” szócsoportot, mint pl. az *egy* névelő/számnév esetében: a *Tragédia* 216, a *József* 147, a *Heródes* 115 *egy* szóalakját. Ugyanakkor a „szóródással” már nem magyarázható eltérések figyelhetőek meg a *Heródes*ben a két másik művel szemben. Vannak olyan szócsoportok, melyekben a témával, tartalommal összefüggésben válik aránytalanná az egyes drámákban előforduló szavak mennyisége, mint a *császár* (J: 83, ET: 3) vagy az *eszme* (J: 5, ET: 54), de több adat inkább azt igazolja: Szász nem írhatta a *József császárt*, Madách viszont igen.

24. A motivikus egyezéseket elsősorban a *Tragédiában* és a *József császár*ban egyaránt előforduló kulcsszavak szövegkörnyezetének összevetésével választottam ki – ez az eljárás nem járt sikerrel a *Heródes* esetében, mert az azonos szavak ellenére általában nagyon eltérő tartalmú, stílusú, felépítésű szövegrészekre bukkantam. Tehát míg Madách és a *József császár* szerzőjének nyelve, gondolkodása nagyon-nagyon hasonló, a *Heródes*-dráma e tekintetben élesen elüt a másik kettőtől. Már a dráma bemutatóját (1866. jan. 11., Nemzeti Színház) értékelő kritikákban is észlelik ezt, a Pesti Hírnök 1866. jan. 12-i sz.-ban olvashatjuk pl.: *A dictio is nagyon köznapi, minden emelkedettség nélküli, egyes felfogások (mint egy fületlen aggastyán szerepeltetése, kinek aztán szemébe mondják: „Te fületlen agg!”) – kevés színpadi érzékre mutatnak.* A tanulmányban előforduló motivikus egyezések példasorából álljon itt 9 jellegzetes szóegyeztetés, köztük 3 olyan is, melyek mellé a *Heródes* szövegéből is lehet példát idézni. (Az adott motívum igen gyakran nem is található meg a *Heródes*ben, s ahol megtalálható, ott sem érezzük igazán rokonstílusúnak. A *Heródes* fellelhető motívumait a táblázat alatt közöljük.)

József császár (pályamű)

Az ember tragédiája (vagy Mózes, Tündérálm)

avult	ámbrar felséged se lesz Elég erős, mindazt <i>avult romok</i> <u>Gyanánt halomba döntögtatni</u> Megértik, hogy dicső Jövőt teremték, néma múltjokat Áldozva csak s <i>avult jogcímek</i> árán A nagysághoz veszek jogot nekik.	Óh, jó-e kor, mely e rideg közönyt Leolvasztandja, s mely új tetterével Szemébe néz az <i>elavult lomoknak</i> , Bíróul lép fel, büntet és emel, Hagyd el tehát <i>avult eszményidet</i> , Mit áldozol száműzött isteneknek?
barom	Országainkban nem leend tovább <u>Barom gyanánt a munkás nép.</u> A nép , a jobbágy: mint barom ; melyen Ha rest, ha fáradt, vagy nem bírja már A bús igát: segít az ösztöke!	De elmúlt a kor, döflős egyesek, <u>Hogy a népet barom gyanánt vezessék.</u> Hát hogyha, Mózes! – a halálra szánt Nép nem hagyandja, mint buta barom , Hogy mézszárszékre hurcolják?
siket	Rosenberg, egy kérdést se! Egy Hangot se! <i>Légy vak, néma és siket</i>	Úzz el magadtól, vagy <i>tanítás, miként kell</i> <i>Siketté lennem</i>
dudva	A sok dudva közt A cédrus is ledőljön?	Eretnekek fölött kell itélnem, / Kik mérget szórva dudvaként tenyésznek ,
angyal ördög	Talán az isten még nem adta ki Ítéletét, másíthatatlanul, <u>Láng-angyalának.</u> Tán lehet menekvés! Óh, hagyj el engem! Veszni hagyj! minél Jobb vagy te: én annál rosszabb vagyok, Mikor te angyal: ördög akkor én.	Minő csodás hasonlat! – aki az <i>Angyalt</i> ismerte, s látta azután, <u>Hogy elbukott, az látott tán hasonlót.</u> <i>Istennek</i> tetszik, mert az ég felé hajt, S <i>ördögnek</i> kedves, mert kétségbe ejt majd.
eszme	Név szerént Császár, valóban pusztá báb! <i>ezer</i> <i>Eszméől égő fővel</i> , terveim <u>Bósz táborával!</u> Minő szív! Mily nemes kedély! S minő rideg, <i>hol eszme s akarat</i> Vezérli tetteit	Csatára szálltam <i>szent eszmék</i> után, S <u>találtam átkot hitvány felfogásban.</u> Az eszmék erősbek A rossz anyagnál. Ezt ledöntheti Erőszak, az örökre élni fog., S fejlődni látom <i>szent eszméimet</i> ,
nagy- kicsiny	Magasra tör, míg elfelejti, hogy <i>Nagysága lenn van, önmagában. Így</i> <i>Nagy is, – kicsiny is.</i>	– <i>Minden nagy gondolatnak,</i> <i>Hiába, ily kicsinyes a bukása. – –</i>
kedély	Minő szív! <i>Mily nemes kedély!</i> S minő rideg, <i>hol eszme s akarat</i> <u>Vezérli tetteit!</u> Miről Van szó? Egy kellemes hír? Azt szabad! Az gyógyszerül lesz a <i>beteg kedélynek</i>	Hogy a hideg számító értelem <u>Megirigylendi a gvermekkedélyt.</u> Ki érti ezt a <i>rejtélyes kedélyt?</i> <i>Borbála! hisz te így nem is szeretsz.</i> Valóban e megtörhetetlen <i>Gyermekkedély</i> csak emberé lehet. –
mo- solyg	Miért / E rémes eszmék? Ily szép viador <u>Mosolygva öl, mosolygva vérzik el.</u> <u>Tanulj megint mosolygni;</u> – egy mosoly Virága többet ér a szenvedély Egész tüzenél	Kivánom ismerjen fel s tudja azt, <i>Ki küld reá vést és mosolyg tavaszt.</i> (Tündérálm) <i>Körüitem minden úgy él, úgy mosolyg,</i> Mint elhagyám, míg szívem megtörtött.

Heródes

siket	Mit tegyek vele? / Még türjem ezt? (Zúgás a kíséret közt.) Siket dísznó!
angyal	Ne mondd, hogy angyal; egy vakult leány – Isten bocsássa meg bűnét. –
mosolyg	Hegyezzetek villámot, ontsatok Kénköesőt, olvasszatok, melyért Ugyan sovárgott, a korona ércét Fejére csöppenkint: s mosolyghat!

25. MTA jegyzőkönyv 1864. 65. l., a pozitív értékelés az 59–65. l.
26. HORVÁTH Károly, i. m. 260. l.
27. *A bírálók bizottsága b. Kemény Zsigmond tiszt. tag elnöklete alatt Jókai Mór, Gyulai Pál, Pompéry János és Bérczy Károly lev. tagokból állott, kik az utóbbit választották tudósítóul – így kezdődik a jegyzőkönyv. Hogy a három elutasító vélemény Kemény, Gyulai és Pompéry véleménye lehetett, csak saját feltételezésünk. Hogy a jelentéstévő Bérczy Károly értékítélete viszont a pozitív véleményt adó kisebbséghez tartozhatott, bizonyíthatja az akadémiai jegyzőkönyv utolsó, 93) pontja is: Csengery Antal r. tag indítványa folytán, utasító szabályul mondatott ki, hogy a bíráló bizottságok ezentúl azon tagot, akit jelentéstétellel megbíznak, mindenkor a többséget képező tagok közül válasszák.*
28. Madách Imre Nagy Ivánnak, Alsósztrégován, 1861. dec. 23-án. A kérés és az említés egy tervezett műről, melynek a *Férfi és nővel* közös eszméi lesznek, egy következő levélben újból megjelennek: Madách Imre Nagy Ivánnak, Alsósztrégován, 1862. jan. 12-én. In. HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc (szerk.): *Madách Imre válogatott művei*. Bp., 1989. 379–382. l.
29. HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc (szerk.), i. m. 514. l. – Hogy Madách 1863-ban már dolgozhatott egy nagyobb drámai művön, azt a következő, szellemeskedő Hölgyfutár-hír is igazolhatja: *Madách Imre hír szerint „Az ember comeodiája” című művön dolgozik, mely az ember tragédiájának mintegy el-lendarabja lesz. Ezután „az ember tragicomeodiája” következik, melyre a mai idő is elég példányt szolgáltat.* (Hölgyfutár

1863. nov. 17. 60. sz.) A hír oly makacsul tartotta magát, hogy még a Koszorú nekrológiájába is bekerült: *Az egyszerre híressé lett költő ismét visszavonult falusi magányába: csak egy pár székfoglaló értekezést írt s néhány lyrai költeményt bocsátott közre a lapokban. De folyvást dolgozott egy nagy művön, a „Tündéralom” címűn, melyet néhány pesti lap „Ember komédiájá”-nak nevezett el. Ezelőtt egy pár hónappal azt írta egyik barátjának, hogy ő is csak a lapokból tudja, hogy ily című művön dolgozik, az igaz, hogy ír valamit, de az nem az „Ember komédiája”. (Koszorú 1864. okt. 16., —U jelzéssel.) A nekrológiró a Tündéralom keletkezésével köti össze az értesülést – ám véleményünk szerint ez a nagy mű ugyanúgy lehetett más is.*

30. A három levél olvasható: HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc (szerk.), i. m. 401–404. l.
31. *„Csak végnapjaira tett rövid megjegyzésedből azt olvasom ki, hogy biz abban nincs drámaiság. – Már ez drámában nem csekély baj ám. Nincs nagyobb kalamitás, mint egy középszerű mű felmaradása. Kérlek tehát, csak minél hamarabb tűzbe vele, azonban az autodafé után is szívesen veendem rá néhány észrevételeket, mert abból csak tanulhatok jövőre.”* – Madách levele Arany Jánosnak 1861. nov. 2. Vagy: *„Nem tartozom én azok közé, kik fülöket a kritika előtt bedugják. Az idei drámai pályázatban is Mózes-sel vettem részt, s oly teljesen meggyőzött a bíráló bizottmány véleménye művem hibás alapjáról, mintha bármi idegen mű lenne.”* – Madách levele Szász Károlyhoz 1862. szept. 12-én. Ez a formula jelenik meg a híres Erdélyi-bíralatra válaszoló, egy nappal később írt levélben is. In. HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc (szerk.), i. m. 371., 392. és 393. l.
32. Egressy Gábor 1864. febr. 24-ei levelében nyugtázza, hogy megkapta Szásztól a *Macbeth*, a *VIII. Henrik* és a *Téli rege* fordítását. (A darabokat 1863 végén, a pályázat beadási határideje előtti időszakban fordította Szász Károly.) 1863-ban a Kisfaludy Társaság ülésén Egressy bírálta a korábban fordított *II. Richárdot* a színpadi nyelv szempontjából – e levelében a három

új fordításról írja le kifogásait. (A levél megtalálható az OSZK Kézirattárában.) – Feleségéhez írt nagykőrösi leveleiben (ld. 21. sz. jegyzet!) gyakran számol be irodalmi munkáiról, találkozásairól, a *Heródes* c. drámáról pl. sokszor és sokat ír – a *József császár* c. drámát csak 1866-ban említi futólag. A pályázatról egy sort sem találtam.

33. Idézet Szász Károly Csengery Antalhoz írt 1864. ápr. 14-én keltezett leveléből: „*Ha jól emlékszem, Januárra ígértem volt neked, a Szemle számára Két éposz című tanulmányom második részét, mely Firdúsi nagy époszát tárgyalja. S April vége lett belőle! Sok ok munkált erre közzé. Novemberben, decemberben, januárban a Shakespeare-fordítások absorbeáltak egészen; aztán kedvetlen voltam valamihez kezdeni, arról is gondolkoztam, hogy ne írjak többé, legalább pár évig. De végre is éreztem, hogy a félben maradt tanulmánnyal tartozom a Szemlének s az irodalomnak...*” (A levél megtalálható az OSZK Kézirattárában.)
34. A jelíges pályaművek szerzőit Szász is felismerhetőnek véli, feleségének írt levelében (1867. jan. 17. – 79. 2. 124. sz.) az *Erős szer hat* c. vígjáték-pályázatáról írja: „*Sem a bírálók, sem más eddigelé nem is sejtí, hogy én is pályáztam a vígjátékra; ha csak a bírálók, olvasás után, meg nem ismerik művemet.*”
35. Vajda János cikkét ld. a Vajda kritikai kiadás VII. k. 66–67. lapján. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.)

Melléklet
Szász Károly közreműködése Az ember tragédiája
végso szövegének kialakulásában

Rövidítések

- K kézirat. Faksimile. Akadémiai K., Bp. 1973. Gondozta: Horváth Károly.
- 1861 Az ember tragédiája első kiadásának szövege. (Pest, kiadta a Kisfaludy Társaság, Emich Gusztáv, MDCCCLXI.)
- 1863 Az ember tragédiája második kiadásának szövege. (2., tetelesen jav. kiadás. Pest, Emich Gusztáv. MDCCCLXIII.)
- M jav. Madách Imre javítása a kéziraton.
- A jav. Arany János javítása.
- A Arany megjegyzései 1861. okt. 21-i levelének mellékletén.
- M M válasza Arany megjegyzéseire, 1861. nov. 2-ai leveléből.
- Sz Szász Károly 1862. okt. 6-i leveléhez mellékelte megjegyzései alapján tett javítások.
- T 1924 Az ember tragédiája első krit. szövegkiadása. Sajtó alá r. Tolnai Vilmos. 2., jav. és bővített kiadás. Budapest, 1924.
- KF 1989 Madách Imre válogatott művei c. „kritikai igényű” kiadásának Tragédia-szövege. A szöveget gondozta, a jegyzeteket összeállította Kerényi Ferenc. – Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.
- sh sajtóhiba.
- áth. áthúzza.
- fsz főszövegünk (a Tragédia általunk gondozott szövege).
- <Ádám> Ha a kéziratban a szerző áthúzott, vagy átírt szövege olvasható, a szavakat dőlt betűvel ékzárójelben közöljük.
- <...> Az olvashatatlan áthúzást, átírást pontokkal jelöljük.
- [] A szövegváltozatok gondozójának megjegyzése. [*A szövegváltozatokat, variánsokat dőlt betűvel közöljük. Nem tüntetjük fel azon helyesírási javításokat, melyek nem változtattak a szövegen, és verstani értelemben is közömbösek.*]
- !!! Sorok, amelyeken Szász javaslata ellenére nem változtatott Madách.

ELSŐ SZÍN

- 1 K, 1861: *istenemnek*,
 A: Ez *em* nagyon személyes, erőlteti a hangot: s a mérték miatt látszik betoldva lenni.
 Sz: *istenemnek* helyett jobb volna: *istenünknek*: mert az angyalok *kara* éneklí.
 1863, T 1924: *istenünknek*,
 fsz: Dicsőség a magasban Istenünknek,
 10 K és 1861: béfejezve *áll*,
 Sz: jobb volna: – *már*; a rímért.
 1863-tól: béfejezve *már*,
 fsz: Im, a teremtés béfejezve *már*,
 17 Sz: *világim* szokatlan, jobb: *világom*.
 [M nem változtatott.] !!!
 49 K, 1861, 1863, T 1924: Jösz te,
 Sz: *jősz te* helyett, *jöszte!*
 K: Jösz te, kedves <> ifj<ú> szellem </>,
 1861-től: Jösz te, kedves ifju szellem,
 KF 1989: Jössz te,
 [M nem változtatott.] !!!
 149 K: <E>gy talpalatnyi föld *nekem elég*,
 1861: S egy *nekem elég*,
 Sz: *nekem elég* h. *elég nekem*.
 1863, fsz: S egy talpalatnyi föld elég nekem.

MÁSODIK SZÍN

- 123 K, 1861: *Melly a lankadt szűt védve befogad<v>ja*,
 [M jav., áth.: előbb befogadva, majd befogadja.]
 Sz: hogy az érzelem fogadja be a szívet, különösnek tetszik.
 Jobb volna tán a sor így: „Mely védve árnyalja a lankadt szívet” – ámbár anapestusszal.
 1863: Mely lankadástól óvja szívöket,
 KF 1989: szívöket,

- fsz: Mely lankadástól óvja szívöket,
 232 Sz: nem világos a kifejezés; tán így lehetne fordítani: „Így, eszméltre szükséged se lesz!” vagy: „Eszmélned, így szükséged sem leend”.
 [M nem változtatott.] !!!
 244–
 246 Sz.: *habjai* és *medröknek* – hogy talál a csillog és *visszahull* – többes egyessel?
 245 K, 1861: Egy percre *csillog*, *aztán visszahull*
 1863: Egy percre felcsillogva visszahullnak
 244–
 246 fsz: S mint a pataknak egyes *habjai*,
 Egy percre felcsillogva visszahullnak
 Közös *medröknek* szürke mélyibe. –
 270 K: A *tagadás* kísért. / <Óh Ember> vigyázz!
 M jav., 1861: A *vén tagadás* kísért. / Ember, vigyázz!
 A: „A vén tagadás kísért...” A metrum jajgat. Tagadás, lehetne – u – mert az első syllaba hangsúlyos, de „*a vén / taga / dás*” (– / – u / –) bajosabb. – De látom, nehéz igazítani, hogy meg ne rontsuk a precisiót. [Metrum: versmérték. Syllaba: szótag. Precisió: pontosság.]
 Sz: A *vén tagadás* helyett jobb volna: a *régi*, vagy ha a mérték nem üt, az *ős*.
 1863: Az *ős tagadás*
 fsz: Az *ős tagadás* kísért.

HARMADIK SZÍN

- 365 K: most *daco<lsz>* a tiszta égnek,
 A: *dacolni* valamivel. Inkább vesszen a rím.
 A jav., 1861: *dacot* hánysz a tiszta égnek,
 Sz: magyartalan is, nem is világos.
 1863: *fittyet* hánysz a tiszta égnek,
 fsz: Hiú báb, mostan *fittyet* hánysz az égnek,

372–

- 373 K, 1861: ha érdemes leszen
Fáradtságára, csak munkám gyümölcse.
Sz: magyartalan s dísztelen.
1863: ha érdemes leszen
Terhére, csak fáradtságom gyümölcse.
fsz: Hisz ez a lét, ha érdemes leszen
Terhére, csak fáradtságom gyümölcse.
- 374 K: A kéjet, <mellyet>
A jav., 1861, 1863, T 1924: *a mit*
KF 1989: amit
Sz: „kéjet” nem megy.
[M nem fogadta el a bírálatot.] !!!
- 379–
- 384 Sz: Telyességgel nem értem. Nyelvtanilag is nehéz, de azon mégis áttörök valahogy, logikailag homályosabb.
[M nem változtatott a 379–382. sorban.] !!!
- 383 K, 1861: *S felküzdtem v<ó>lna lelkem erejével.* [Az ékezet áth.]
M jav.: Megbírta volna azt saját erőm.
1863, T 1924: Megbírta
KF 1989: Megbírta
fsz: Megbírta volna azt saját erőm.
- 384 K, 1861: *De nem menekvém*
1863: S te nem mentél meg,
fsz: S te nem mentél meg a súlyos bilincstől,
- 441 Sz: „voltommal” szokatlan.
[M meghagyta.] !!!
- 451 K: Magamt<ó>l [Az ékezet áth.]
Sz: „gondviseletet” szokatlan.
[M változatlanul hagyta a sort.]
!!!
- 483 Sz: *Elrészletezve...* stb. Ki? az ember vagy a föld szelleme? A vonatkozás előttem nem elég világos.
[M nem változtatott.] !!!
- 530 Sz: *együttleges...* bölcselmi műszó, nem költői irányhoz való.
[M nem változtatott.] !!!
- 46

NEGYEDIK SZÍN

- 600 K: <És> új<ból>
A jav.: Sőt újra
Sz: régi sikerredde, azaz: sikertelenül, ezt így nem használják, vagy nem értik.
[M a változtatási javaslatot nem fogadta el.] !!!
- 621 K: <S így n>incs
M jav.: Nincsen
Sz: *Nincsen más hátra*, prózai fordulat.
[M nem változtatott.] !!!
- 629 K, 1861: a mint meglelél.
Sz: nem világos; így jobb volna: *a mint rám találtál.*
1863: amint föllelél.
fsz: Ha most halnál meg, amint föllelél.
- 657 K: <.....>
M jav.: Vagy hivság<á>ra szánalmas
[M a K-ban a két hosszabb szót vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk elolvasni.]
M jav.: Vagy hivságunkra
Sz: *Törekvésünkremosoly*: érthetetlen így; tán ezt teszi: törekvésünk izgatottságára gúny e nyugalom, vagy annak (törekv.) hiú voltára szánalmas mosoly az....?
[M nem változtatott.] !!!
- 678 Sz: *Mulatni* h. *mulattatni* értendő.
[M nem fogadta el a javaslatot.] !!!
- 710 K, A-sor: <Mutatná, hogy fel kell őt menteni.>
B-sor, M jav.: Mert minden ember úralomra vágyik,
C-sor, A jav.: <ú>ralomra vágy, [M kéziratában a 700. sortól a 725. sorig három szövegváltozat különíthető el markánsan.
Van egy A-változat, az összöveg, többnyire vastagon áthúzva, egy B-változat, M javítása, s a külön lapra írt A jav., a C-változat.]
fsz: Mert minden ember uralomra vágy,
[Az ékezet áth. A jó jambus kedvéért vissza lehetne állítani a

hosszú ú-val írt alakot, ám a maitól eltérő helyesírás egy kiadásba sem került be, így maradtunk a megszokott szóalaknál.] Sz [710–718. sorról]: *Mert minden... álmait*, jobban helyén volna a következő színben, Miltiádész kísérleteivel szemben. [M nem reagált a bírálatra.]

!!!

728 Sz: A *gazda* nem marad meg, hanem a szolgaság vagy azon állapot, mely szerint a gazda *van*. [M nem változtatott.] !!!

ÖTÖDIK SZÍN

850 K: Mint *hogya*
1861: Mint *hogya*
Sz: *mint hogya* igen dísztelen, *mintha* helyett (csaknem mindenütt, hol e szó előfordul, így van.)
1863: Hírt, *mintha* sergünk
fsz: Hírt, *mintha* sergünk ellent sem találta.

947–

948 Sz: *örökké szép* alatt nem tudom, Évát érti-e vagy a templomot?
[M nem változtatott.] !!!

1085 K, 1861, KF 1989: olyan
1863, T 1924: *olyan*

1086 K: Neked, amilyen <*keserves*> nekem v<ó>lt. --
[Az ékezet áth.]
A: „Pedig nincs olyan édes a szabadság Neked, amilyen fájdalmas nekem volt.”} maradhat is.
M jav.: fájdalmas
1861, 1863, T 1924: a *milyen*
KF 1989: amilyen
Sz: *két végsor*: Miért? nem értem.
[M nem reagált a bírálatra.]

!!!

HATODIK SZÍN

1106 K, 1861: *Vágyol gyönyört*
A: gyönyörre vágysz. (Még jobb, ha nem ikes).
Sz: jobb volna *gyönyörre vágyni*.
1863: Gyönyörre vágysz

fsz: Gyönyörre vágysz s haszontalan csapongsz,

1159 K: *Fejemről is le hullt* <.....> már a fűzér. –
M jav., 1861: *Fejemről is lehullt már a fűzér*.
Sz: *Fejemről - a fűzér* - miért?

1863, fsz: Füzérem is lesiklott ládd fejemről. –

1164 K, 1861: S *dicséretet* sem bírok érdemelni. –
Sz: *Azt -- érdemelni*. Mi az? Nem értem.

1863, fsz: S csak egy jó szót sem bírok érdemelni. –

1210 Sz: Mi az a *tar* föld?

[M nem változtatott.] !!!

1365 K: Me<|>lyek

Sz: Olvasd: *a mely*, mert az új eszmére vonatkozik.

[M nem változtatott.] !!!

1367 K: Mint <a> dagad<t> párnákon renyhe kények;

A jav.: Mint dagadó

1861: kények Sz: értsd: *kéjeket*.

1863: kéjek;

fsz: Mint dagadó párnákon renyhe kéjek;

1369 K: <.... ..> [A kivakart, olvashatatlan alapszöveget M átírta:] *Olyan kéj, melynek* vajh mi lenne mása? –

1861-től: *Olyan kéj, melynek*

Sz: *Olyan... mása...* – Miért?

[M nem változtatott.] !!!

HETEDIK SZÍN

1493 K: S e <*meztellás*>

A: Nem megy. Lehetne *pőre lábás*...

A jav., 1861: *puszta-lábás*

Sz: *Pusztalábas: meztlábas?*

1863: meztelábas [M visszajavítása, Sz nyomán.]

fsz: S e meztelábas ronda csőcselék,

NYOLCADIK SZÍN

1907 K: <De>

M jav.: Bizon bizon [M átírta az eredetét, amelyből csak az első szót lehet pontosan megállapítani. T szerint a szöveg *De félek hogy*]

1861: Bizon bizon *már szép időt* melenget.

Sz: nem értem: mire vonatkozik.

1863-tól: Bizon bizon már jó régen melenget.

KF 1989: Bizon-bizon

fsz: Bizon-bizon már jó régen melenget

1920 K: Meglesz, <uram,> <amint> parancsolod

A jav., 1861: Meglesz, *miként* parancsolod, *uram*.

Sz: Jobban rendezve volna így: Meglesz uram, miképp parancsolod.

1863: *Meglesz uram, a mint* parancsolod.

KF 1989, fsz: Meglesz, uram, amint parancsolod.

1963 K: <Ha> *hódol is a nőnek istenül,*

M jav.: Bár *hódol...*

Sz: *istenül hódol* szokatlan, helytelen s nem is világos kifejezés azon értelemben, hogy a *nőnek mint istennek* hódol.

1863, fsz: Bár istenség gyanánt imádja a nőt.

KILENCEDIK SZÍN

2291 K, 1861: *Tán azt sem tudta Caesar kedvese,*

Sz: *Tán azt... a világ* – Nem értem.

[Sz megjegyzése a 2291–2292. sorra vonatkozott. Ennek nyomán javította M négysorosra a szöveget, ld. a fsz 2291–2294. sorát!]

1863, fsz: S Caesarnak, hogyha volt szerelmese,

2292 K, 1861: *Hogy kedvesét isméri a világ.* –

1863, fsz: Ez őt talán csupán úgy ismeré

2293–

2294 [E két sor csak 1863-tól ismert, M toldása Sz megjegyzése nyomán.]

fsz: Mint jó fiút, s nem volt sejtelve sem,

Hogy retteg tőle s megrendül a föld. –

2322 K, 1861: *megebékelt*

Sz: jobb volna: *kibékült*.

1863, fsz: Ha síron túl kibékült szellemed

TIZEDIK SZÍN

2413 K, 1861: Ha *megfigyelnek,*

Sz: Ha *megfigyelnek...* helyett *észrevesznek* kell.

1863, fsz: Ha észrevesznek, még botrányt okozsz.

2427–

2428 K, 1861: *Gúnytárgyúl leendnénk / Így venni a dolgot.*

Sz: magyartalan, de nem is világos kifejezés.

1863: *Gúnytárgyúl* leszünk / Ily ünnepélyes színben nézve e / Hétköznapi ügyet.

[Sz nyomán M egy sorral, a 2428-kal bővítette a szöveget.]

2499 K: <egész dolog.>

A jav., 1861: *csin* az egész.

1863-tól: csiny

Sz: így nem értem; megfordítva igen: „elbámulsz e komoly dolgokon, midőn belátod, hogy az egész csak komédia.”

[M meghagyta a sort, Sz kifogása ellenére.]

!!!

2504 K, 1861: *Illy döreséggel küzdünk* szüntelen,

Sz [a 2504–2506. sorról]: ...oly erőltetett, hogy nem bírom világosan, a megértésig elemezni.

1863, T 1924: Ily döreség *áll látod szüntelen*

KF 1989, fsz: Ily döreség áll, látod, szüntelen

TIZENEGYEDIK SZÍN

- 2600 K: *Akárminő* rekedt hang, *míg fölér*.
Sz [2600–01. sorról]: nehéz így... másképp rendezni mulhatatlan, hogy érhető legyen. Tán így: „Magosban szépen zeng, mint templomének, / Bármily rekedt hang s jajszó olvad is / Belé, amíg fölér...”
1863-tól, fsz: Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj
- 2601 K: Dallamba olvad össze, *míg föl ér*.
T 1924: fölér.
fsz: Dallamba olvad össze, *míg fölér*. –
- 2635 K: Mit följegyez, csak a múltnak dala.
1861: Mit feljegyez, *csak a múltnak dala*.
Sz: csak úgy értem, ha így cseréljük: a múltnak *csak* dala – tudniillik, a mi a múltban nem szép, nem dalszerű, az nem hallszik fel, az elvész.
1863, fsz: Mit feljegyez, a múltnak csak dala.
- 2703 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *életúnt*,
[fsz]: *életunt*,
[Helyesírási korszerűsítés. Ha a verselést nem módosítja, KF 1989 felfogásával szemben a mai helyesírású változatot vettük fel fsz-ünkbe. A jambus hosszú szótagja nemcsak hosszú magánhangzóval, de a szótagot záró két mássalhangzóval is létrejöhet. A sor utolsó szótagja pótlónyúlást kap, az ilyen esetekben is a mai helyesírású alak mellett döntöttünk. Ezek a korsze-
rűsítések KF 1989 szövegéhez képest több mint 250 sorban jelentek meg.]
K: *fel kötetí*
A jav.: *fel kötteti*
1861-től: *felkötteti*
Sz: *felkötteti?* – nem, hanem *felköti*.
[M nem változtatott a szövegen.] !!!
- 2714 K: Me<I>lyért az is már, aki *föl idézi*
1861: Melyért .. *fölidézi*
Sz: nem *fölidézi*, hanem *fölhossa* – „a ki fölhozá” –

- 1863, fsz: Melyért az is már, aki fölhozá,
2742 K: Én <*nem teendek véle*> *semmi<t is>*,
A jav., 1861: Én semmi rosszat nem teszek veled,
Sz: Mit akar a második munkás? – nem értem.
1863, fsz: Nem véték néki, mellém ültetem,
2787 K: *Mond*, tetszik-é, amit húzasz, magadnak?
A jav.: *Mondd*,
Sz: *húzasz*, eufóniaellenes szabályosság.
[Eufónia (gör): jóhangzás, széphangzás. M a kifogás ellenére meghagyta a sort.] !!!
- 2905 K: *Nagyobb s nemesb* <*színkör nyila.....*>.
M jav.: <*nyilatkozik*>.
[Vakarás után a szó átírva. Ez a szövegvariáns T feltételezése.]
A jav.: <*szintér*> *színkör nyiland előttünk*
1861: *Nagyobb s nemesb színkör nyiland előttünk*.
Sz: ...szeretném, ha kimaradna e két sor, mi az előzményekhez épen nem illik.
1863, fsz: Nemesebb küzdtert foglal majd el erélyünk.
[M meghagyta a sort Sz bírálata ellenére, de átfogalmazva.]
- 2928 K, T 1924, KF 1989: *Segíts*,
1861, 1863: *Segíts*
Sz [a 2928–2929. sorhoz]: helyesebben így rendezve: *Lucifer, erejét sem fecsérli ily semmiségre*.
[M nem változtatott.] !!!
- 2988 K: bármellyik *el kel<I>* –
M jav., 1861, 1863, T 1924: bármellyik *elkel* –
KF 1989: *elkel*. –
Sz: *nekem elkel* – magyartalan.
[M nem változtatott.] !!!
- 3089 Sz: *megfigyel* helyett *észrevesz* kell.
[M nem változtatott.] !!!

TIZENKETTEDIK SZÍN

- 3206 K, T 1924, KF 1989: megsemmisülnénk,
1861, 1863, [fsz]: megsemmisülnénk,
Sz: *megsemmisülnénk* – ezt itt nem értem.
[M nem reagált változtatással a kifogásra.] !!!
- 3237 K, 1861: teremti *istenül*. –
Sz: *istenül*: a *művet* teremti *istenül*? vagy *ő* *istenül* teremti a *művet*? Homályos.
1863, fsz: A *művet* *ő* teremti, mint egy isten. –
- 3306 K: *birjon*
1861: *birjon*
Sz: nem *birjon*, hanem *birja*.
1863: *birja*
T 1924: *birjon*
KF 1989, fsz: Bűvös darabját *birja* megszerezni,
- 3355 K: I<tt> e kard,
M jav., T 1924: *Ime* kard,
1861, 1863: *Im e* kard,
Sz: *E kard*... Elöttem nem világos, mire céloz. Párbajra? vagy törvény pallosára? hogy aki ezzel öl, nem nézik gyilkosnak? Világosabbat kérek! [A 3355–3357. sorról.]
KF 1989, fsz: Használtatott, ki tudja? – Im, e kard,
- 3356 [Ez a sor nem szerepelt a K-ban és 1861-ben, M jav. Sz megjegyzése alapján.]
1863, fsz: Kizárólag csak embergyilkoló szer –
- 3357 K: *Az* nem v<ó>lt *gyilkos*, aki ezzel ölt. [Az ékezet áth.]
1861-től: *Az* nem volt *gyilkos*, aki ezzel ölt.
1863, fsz: És nem volt bűnös, aki ezzel ölt.
- 3426 K, 1861: *Menten minden hatástól*, szenvedéstől,
Sz. [a 3420–3427. sorról]: szép, kissé nehézkes; az egész gondolatot értem, minden részletét nem. Az a szörny: *érzés* is lesz,
lény is; a „*menten minden hatástól, szenvedéstől*” azért nem világos, mert úgy van konstruálva a mondat, mintha az egyén jellege kívánná, hogy *ment* legyen, holott ellenkezőleg.

- 1863, fsz: Elzárva külhatástól, szenvedéstől,
[A többi sorra – 3420–25 és 3427 – vonatkozó Szász-kritikát nem vette figyelembe Madách.] !!!
- 3466 K: Nagyon szűk és nagyon tág. – Hisz te ism<é>rsz,
[Az ékezet áth.]
Sz: hogy *nagyon szűk*, ezt értem; miért *nagyon tág*, csak sejtem. Tán azért, mert a tenyésző erő kisebb lombikban, pl. a sejtben vagy rostban szokott működni?..
[M nem változtatott.] !!!
- 3471 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Őrült
[fsz]: Őrült [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 2703. sor jegyzeténél!]
Sz: ki miatt aggódik? nem értem. Ádám miatt? kivel beszél; vagy az üveg miatt hogy el ne pattanjon, a teljesülés határánál?
[M nem változtatott itt sem a szövegen.] !!!
- 3507 K, 1861: *Rosz alkotása sem e* hajlamot,
[A jav.: *se* kiegészítve *sem*-mé.]
Sz: Homályos. Mi a hiánytalan? A koponya? De hisz azt rosszszúl alkotottnak mondja; a hajlam? de hisz azt mondja menthetetlennek.
1863, T 1924: Alakzata sem e rossz hajlamot,
KF 1989, fsz: rossz
[M nem változtatott.] !!!
- 3537 K, 1861: *Oh* mennyi *ismerő*
Sz: *ismerő* helyett legyen *ismerős*.
1863, T 1924: *Oh* mennyi *ismerős*
KF 1989, fsz: Óh, mennyi *ismerős* mindenfelé,

TIZENHARMADIK SZÍN

- 3642 K: *Egyéb<b más hátra,> mint a mathesis* – –
A jav., 1861: *Egyéb számunkra, mint a mathesis* – –
Sz: ha *nagyság s erő* elvész, hogy marad meg a *mathesis*?
1863, T 1924: Számunkra más, mint a rideg *mathesis*. – –

[M változtatott, de nem reagált Sz bírálatára e változtatással.]
KF 1989, fsz: matézis.– –

TIZENNEGYEDIK SZÍN

- 3763 K, 1861: főka *tesz* zajt, vizbe
Sz: zajt *tenni* nem magyarul van.
1863-tól: ver zajt, vizbe
T 1924, KF 1989: vízbe
- 3789 [A K-ban és 1861-ben az itt kezdődő hat sor, a 3789-3794. sorok helyén négy másik sor áll. Az újjáírt 6 sor M jav. Szász Tragédia-bírálatára nyomán.]
K, 1861: *Ha nagy lelkedre, a mint hivod azt,*
1863: Ah, ah, hiú ha vagy *nagy* szellemedre,
[M jav. Szász Károlynak írt 1862. szept. 12-ei levele nyomán.]
KF 1989: szellemedre –
fsz: szellemedre, – [A sorvégi vesszőt főszövegünk pótolta.]
- 3790 K, 1861: *Hiú vagy, me<l>ly lüktette kebledet*
1863-tól: A mint nevezni már, úgy kedveled
KF 1989: Amint
- 3791 K, 1861: *Míg szíveredben ifj<ú> vér keringe* [Az ékezet áth.]
1863-tól: Azon erőt, mely a vért lükteti,
- 3792 K, 1861: *Halottas ágyadnál ne kérd hogy állj.* –
1863, KF 1989: És ifjú kebled eszményért dagaszt:
T 1924: ifju
- 3793 [A sor a K-ban és 1861-ben még hiányzik.]
1863-tól: Ne kívánj állni végre mint tanú
- 3794 [A sor a K-ban és 1861-ben még hiányzik.]
1863-tól: Saját halotti ágyadnál. – Ez óra
- 3851 K: *A jólakásé, míg*
1861: *A jóllakásé, míg*
Sz: nem világos előttem, hogy miért, mennyiben?
1863: *A jóllakotté, míg*
T 1924, KF 1989, fsz: *A jóllakotté, míg* itt társadé

- 3897 K: egyenlíti ki<,>?
Sz: nem világos a kép. [M nem változtatott.] !!!
- 3901 K, 1861: *De annál károsabb – s veszélyesebb még*
Sz [a 3901–3905. sorról]: Ki az a mindkettő? A bárgyú, egy; ki a másik? A szellem? de hisz *azt* nem érzi a bárgyú. Ádám ezen egész mondókáját nem értem.
1863, fsz: *De annál károsabb. – A babona*
- 3902 K, 1861: *Keblünkre mint a durva babona,*
1863, fsz: Bárgyút vakít csak, aki úgysem érzi
- 3903 K, 1861: *Mert tudósan számokkal öli meg*
1863, fsz: A szellemet, mely köztünk hat, mozog;
- 3904 K, 1861: *A szellemet, mit a bárgyú nem érez*
1863, fsz: De testvérét felismerné a jobb, ha
- 3906 K, 1861: *De mindkettő egyenlően nem ismer.*
1863, fsz: Rideg tanod számokkal meg nem ölné. –

TIZENÖTÖDIK SZÍN

- 3952 K, 1861: *Mutatni* a nemlét
Sz: Homályos.
1863, fsz: Hogy lássuk a nemlét borzalmait? –
- 4033 K: *Fiad bűnben, trón bíborán* fogamzott.
1861: *bűnben*, [T szerint Arany a K-ra írta ceruzával e sornál: „Sejtem, de homályos.”]
1863, fsz: *Fiad Édenben* is bűnnel fogamzott.
[M jav. Szász Károlynak írt 1862. szept. 12-ei levele nyomán.]

Bene Kálmán

Öt Madách-vers első megjelenéséről

A Madách-kutatásnak jobban oda kellene figyelni a Fővárosi Lapokra, melyet 1864-ben indított Tóth Kálmán. Madách több versének első megjelenése e laphoz kötődik, többek közt a talán legszebb Borka-vers, a *Szív és ész* (más címen) nem sokkal a költő halálát követően, poszthumusz jelent meg. Mivel e verseket Madách küldte be a lapnak, felhívnam a figyelmet arra, hogy az itt megjelenő versek, s nem a kézirat alapján a kötetekben szereplő szövegváltozatok jelentik a költő utolsó, tehát végérvényes szövegét. Ajánlom figyelmébe pl. egy létrehozandó kritikái Madách-vers kiadás leendő gondozójának pl. az *Egy örült naplójából* 17. darabját, mely *Csalódás* címmel jelent meg 1864. május 8-án, a 105. lapon, s természetesen nem rímtelen versként, hiszen az utolsó szó nem a *volt*, hanem a *vala* benne. (Lehet, hogy már az eredeti kéziratot félreolvasták, s állandó leiterjakabja ez a Madách-kiadásoknak?) Egy másik versben alighanem Tóth Kálmán nyomdászja követett el valami fantasztikus gyermekes hibát: Atlást átkezesztelte *átlátssz*-szá (az *Atlas* című Madách-vers *Egy nőhöz* címmel jelent meg). Még egy valószínűsíthető sajtóhiba van a Fővárosi Lapokban közölt Madách-versekben: a turbékolva helyén *turkékolva* áll *A galambok* c. versben. (A Fővárosi Lapokban címe: *Emlékkönyvbe.*) Íme, a kiadásoknak a Verstár '98-ból (amelynek forrása Halász Gábor kiadása volt) kimásolt szövegei és a Fővárosi Lapok, szerintünk érvényes szövegváltozata (félkövérrel az ismerttől eltérő szövegvariánsokat jeleztük):

A Verstár '98 szövege

Fővárosi Lapok, 1864. május 8. 105. sz.

Madách Imre

Madách Imre

Egy örült naplójából

Csalódás

17

Egyetlen egyszer hittem, hogy miattam Hull szép szemekből részvét harmata, Megint csalódtam, a nő könnyezett, mert Vetélytársán szebb főkötő volt.	Egyetlen egyszer hittem, hogy miattam Hull szép szemekből részvét harmata. Megint csalódtam! A nő könnyezett, mert Vetélytársán szebb főkötő vala.
---	--

A Verstár '98 szövege

Fővárosi Lapok, 1864. aug. 20. 190. sz.

Atlas

Egy nőhöz

Miért biztad rám, óh nő, titkodat, Mért vallottad meg nekem, hogy szeretsz? Nagyon erősnek tartasz engemet, Hogy vállaimra ilyen terhet vetsz. Atlasszá lettem, titkod a világ, Enyém csak súlya, élvezete nem, De nyugalmad szent világa az, Ne félj, szét nem töröm, tovább viszem.	Miért biztad rám, óh nő, titkodat; Mért vallottad meg nekem , hogy szeretsz? Nagyon erősnek tartasz engemet, Hogy vállaimra ilyen terhet vetsz. Átlátszszá lettem, titkod a világ, Enyém csak súlya, élvezése nem, De nyugalmad szent világa az... Ne félj! szét nem töröm, tovább viszem.
--	--

A Verstár '98 szövege

Fővárosi Lapok, 1864. márc. 20. 66. sz.

A galambok

Emlékkönyvbe

(A-hoz)

Mondod, lány, hogy ablakodra
Kis galambok szállva szállnak,
S míg magadhoz bébocsájtod,
Turbékolva ott kopognak,

Mondod, lány, hogy ablakodra
Kis galambok szállva szállnak,
S míg magadhoz **bébocsátod,**
Turkékolva ott kopognak;

Gyöngéd játszi csipkedéssel
Símulnak fehér kebledre,
Míg ismét tova repülnek,
S nem tudod, hogy honnan, merre.

Gyöngéd játszi csipkedéssel
Símulnak fehér kebledre,
Míg ismét tova repülnek,
S nem tudod, hogy honnan, merre.

Óh ne is tudd, óh ne is tudd!
Mindenik egy-egy örült vágy,
Vérző szívben kelt ki titkon
S fészket törve messze elszállt.

Oh ne is tudd, **oh** ne is tudd!
Mindenik egy-egy örült vágy,
Vérző szívben kelt ki titkon
S fészket törve messze elszállt.

Szállt boldogságot keresni,
Megnyugodott ablakodban,
Hagyd csak, hagyd tovább repülni
S ne is tudd, hogy merre, honnan!

Szállt boldogságot keresni,
Megnyugodott ablakodban,
Hadd csak, **hadd** tovább repülni
S ne is tudd, hogy merre, honnan!

A Verstár '98 szövege

Fővárosi Lapok 1864. márc. 30. 73. sz.

A költő és kedvese

A költő és kedvese

Mint sas száll a költő csillagok honába,
Ah, de oly kietlen a hír fényes sugára!
S im, hogy meg ne fagyjon a költő kebel,
Eltakarva híven feltörő szárnyával
Mint ökörszemecskét lopja be magával
A kedves leánykát, kit megénekel.

Mint sas száll a költő csillagok honába,
Oh, de oly kietlen a **hír fénysugára** –
S im, hogy meg ne fagyjon a költő kebel,
Eltakarva **híven** feltörő szárnyával
Mint ökörszemecskét, lopja be magával
A kedves leánykát, kit megénekel.

A poszthumusz megjelent vers egy új és szép Madách-strófával (a nyolcadikkal) gazdagítja eddigi ismereteinket. A javított központozás olykor már át is értelmezi a verset, így a 6., 7., 9. és 10. versszakban máshová esnek a hangsúlyok. Olvassuk el a két változatot! (A Fővárosi Lapok szövegének variánsait ismét félkövérrel jeleztem.)

A Verstár '98 szövege

*Fővárosi Lapok, 1864. okt. 16. 237. sz.
991. l.*

MADÁCH IMRE

Szív és ész
(Borkához)

Bölcsesség van – nő! – a szerelemben

Bölcsesség van, nő, a szerelemben,
Örülésnek nézze bár az ész,
Életünk folyóján révbe vinni
Egyedül szívünk szerelme kész.

Bölcsesség van – **nő!** – a szerelemben,
Örülésnek nézze bár az ész,
Életünk folyóján révbe vinni
Egyedül szívünk szerelme kész.

Fontol az ész, kételkedik, keresve
Halvány gonddal biztosabb utat,
Mely az Isten rendelő szavára,
Mindörökre mély titok marad:

Fontol az ész, **kétkedik**, keresve
Halvány gonddal biztosabb utat,
Mely az Isten rendelő szavára,
Mindörökre mély titok marad:

Míg a szív játékos szelleteknek
Engedvén át kised csolnakát,
Jobbra-balra hányva gyors haboktól
Örvények közt menten szökken át.

Míg a szív játékos szelleteknek
Engedvén át kised csolnakát,
Jobbra, balra hányva gyors haboktól
Örvények közt menten szökken **át.** –

Messze partot tűz az ész ki célul
S vágyó gond közt foly le a jelen,
A szív célja ott van önmagában
És e cél a boldog szerelem.

Messze partot tűz az ész ki **célul**,
S vágyó gond közt foly le a **jelen**;
A **szív** célja ott van **önmagában**,
És e **cél**: a boldog szerelem.

Frigyünket sem füzte az okosság,
A világ illemtörvénye sem,
Önmagában, mint erős istenség,
Alkotá azt csak a szerelem.

Frigyünket sem füzte az okosság,
A világ illemtörvénye **sem...**
Önmagában, mint erős istenség,
Alkotá azt csak a szerelem.

Nem néztük, jó, rossz fog-e születni
A jelenből, melyet élvezünk,
Mért is néznénk a kétées jövőbe,
A jelen virága míg miénk?

Nem néztük, jó, rossz **fog-é** születni
A jelenből, melyet **élvezünk** –
Mért is néznénk a kétées jövőbe,...
A jelen virága **még miénk.**

A jövővel megjő vége úgyis
Mindeneknek, később vagy korább;
Mindegy, megbánás, halál-e e vég,
Üdv rezg-é át vagy bú férge rág.

A jövővel megjő vége **ugy is**
Mindeneknek, **később, vagy korább,**
Mindegy: megbánás, halál-é e vég,
Üdv rezg-é **át,** vagy bú férge **rág?**

Ember sorsa: hogy romlás legyen csak
Minden szépnek, jónak lényege, –
A virág meghalni nyitja kelyhét,
Déli napnak az éj előjele.

S hát inkább ne nyíljon-é virágszál,
Hát inkább ne süssön-é a nap,
S mondjunk-é le inkább vágyainkról,
A vágyak hogy el ne hagyjanak ?

S hát inkább ne nyíljon-é virágszál,
Hát inkább ne süssön-é a nap,
S mondjunk-é le inkább vágyainkról
A **vágyak,** hogy el ne hagyjanak ?

Szerelemnek is romlás valója,
S téged is, nő, bizton eltemet.
Most gondold meg, szűd, eszed kövesd-e,
Hogy később ne vádolj engemet !

Szerelemnek is romlás valója,
S téged is, nő, bizton **eltemet,** –
Most gondold **meg:** szűd, eszed kövesd-e,
Hogy később ne vádolj **engemet?**

Aki engemet akar szeretni,
Az szeressen örülten, vadon,
Vessen az meg minden oly sorompót,
Mit élébe Isten, ember von.

Aki engemet akar szeretni,
Az szeressen örülten, vadon,
Vessen az meg minden oly sorompót,
Mit élébe **isten,** ember von.

Aki engemet akar szeretni,
Légyen angyal és ördög vélem,
Hír, jólét ne legyenek előtte
Semmi, semmi, csak a szerelem.

Aki engemet akar szeretni,
Légyen angyal és ördög **velem;**
Hír, jólét ne legyenek előtte
Semmi, **semmi!** – csak a szerelem.

S verve sorstól végig a világon
Áldja a szerelmet boldogan! –
Ily árért sem vásárolta drágán,
Melyben a menny üdvössége van!

S verve **sortól,** végig a világon
Áldja a szerelmet **boldogan,**
Ily árért sem **vásárolva** drágán,
Melyben a meny üdvössége **van.** –

A szövegváltozatokból a Fővárosi Lapokban nyomtatott új variánsokat Madách szövegének tarthatjuk, s így e verseknek ez az utolsó, így érvényes szövege. Kétkedhetünk viszont abban, hogy az új címek Madáchól származnának, s nem valószínű, hogy a mondatok belsejébe rejtett hatásvadász felkiáltójelek (Pl. *Bölcsesség van – nő! – a szerelemben*) Madách központozását tükröznék. Ez sokkal inkább Tóth Kálmán szerkesztő úr „találmánya” lehet...

Andor Csaba

Újabb Madách-kéziratok és -dokumentumok I.

Az 1992-ben megjelent kézirati katalógus¹ óta, ha nem is nagy számban, de azért előkerültek újabb Madách-kéziratok is. Ezek egyikéről, egy föltehetően emlékkönyvebe szánt szerelmes vers fogalmazványáról a II. Madách Szimpóziumon Benes Istvánnéval be is számoltuk.² Ha a kézirati katalógus sorszámozásán nem kívánunk változtatni, akkor azt a szóbanforgó tétellel így egészíthetjük ki:

298a. [Nem mondom...] — [1843 körül]

1 f. (rektó) – 138×114 mm – Autográf ceruzairású fogalmazvány – Aláírás: Madách Imre [nem autográf, id. Madách Imréné aláírása!]

Lelőhely: Khoór Miklós (Budapest) tulajdonában

Pr.: Szontagh Antónia – dr. Szontagh Antal – dr. Khoór Ödön tulajdonából

Időközben további kéziratok kerültek elő, amelyeknek ismertetését az alábbiakban megkezdeném.

A bevezetőmben már említettem, hogy Madách névkártyájának egy példányához jutottunk. Ez önmagában is fontos eredmény, mivel eddig az is kérdéses volt, hogy létezett-e egyáltalán névkártyája a költőnek. Igaz ugyan, hogy az OSZK Kézirattárában őriznek egy névkártyát, amelynek előoldalán a Madách Imre név és a családi címer szerepel, hátoldalán pedig egy Szentiványi Zoltánnak szóló üzenet, ám a szövegből megállapítható, hogy az a költő unokaöccsének, Madách Károly fiának a névkártyája volt, akinek történetesen szintén Imre volt a keresztnéve. (Más kérdés, hogy Halász Gábor tévedésből mégis a Madách-levelek között ismertette annak szövegét.³) Az Ulysses Antikvárium árverési katalógusa jelezte is a bizonytalanságot,⁴ amelyet aztán Benes Istvánné oldott fel, megállapítva, hogy a névkártya hátol-

dalán található három szavas közlés Madách-autográf. Ennek a kéziratnak leginkább a katalógus *Feljegyzések* fejezetében, a *Vegyes jegyzetek* végén lenne a helye:

924a. [Vegyes jegyzetek 109.] – [1844 körül]

1 f. (verző) – 41×76 mm – Autográf ceruzairás – Aláírás nélkül – Madách Imre névkártyájának hátoldalán

Lelőhely: Madách Irodalmi Társaság (Budapest)

Pr.: Az Ulysses Antikvárium árverése (1997)

A.Sztregován / Szakali posta

Egy újabb dedikált könyv is előkerült: a Tragédia II. kiadásának egy példánya; ezúttal – mivel korábban csupán az I. kiadás két dedikált példánya volt ismert – egy alfejezetet is be kell iktatnunk a katalógusba:

1a. AZ EMBER TRAGÉDIÁJA című kötetbe [Pest, 1863 (II. kiadás)] írt ajánlás.

751a. SZÁSZ KÁROLYNAK

A 2. oldalon tintairással

Lelőhely: dr. Kotsis Imréné Szász Hedvig (Budapest)

Pr.: Szász Károly tulajdonából

Szász Károlynak / hálás tisztelettel / 63. mar. 15. / a szerző

Érdemes felfigyelnünk a dátumra. Eddig úgy tudtuk, hogy a főmű második kiadása március 18-án jelent meg, s ehhez a dátumhoz éppen az adta a kulcsot, hogy Madách Imre ezen a napon írta Szász Károlynak azt a levelét, amelyhez a mű egy példányát csatolta. Úgy látszik, hogy a dedikálást követően csak három nappal fogott hozzá a levélíráshoz, s a könyv ezek szerint március 15-én már megjelent vagy legalábbis elkészült, s a tiszteletpéldányait megkapta a szerző.

Egy izgalmas levél is kimaradt a katalógusból, amelynek azonban elvben akár Madách Károly is lehet a címzettje, de valószínűbb, hogy Madách Imrének szól. A levél feladója, Balogh József, aki öccse, Balogh Károly halálának körülményeit firtatja. A címzettet nem ismeri; vélhetően a család legidősebb férfi tagjától, vagyis Madách Imrétől vár felvilágosítást.

662a. BALOG JÓZSEF – Königsdorf, 1850. jún. 25.

2 f. (rektó, verzó) – 240×196 mm – Tintaírás – Aláírás: Josef v. Balog

Lelóhely: Matzon Frigyesné tulajdonában

Pr.: Balogh Károly tulajdonából

Az alábbiakban előbb a levél eredeti szövegét, majd annak fordítását közöljük, Rákóczi Katalin tolmácsolásában.

Euer Wohlgeboren!

Im Auftrage meiner Mutter, der zu Wien mit einer Pension theilten Lieutenants Wittwe Christine Balog de Mankó-Büki bin ich so fre' Euer Wohlgeborn unbekannterweise mit meinem Schreiben zu belastigen.

Mit zwar sehr betrübten [!] Herzen ergreiffè ich die Feder, dieses für mich so schweren Auftrages mich zu entledigen, indem der Inhalt dieses Schreibens, das unglückliche Schicksaal meines geliebten Bruders und seiner theuern obgleich mir unbekanntem Angehörigen betrifft, und dadurch bereits zu vernarben beginnende Wunden neuerdings aufgerissen werden.

Um Euer Wohlgeboren mit dem Verfaßer dieser Zeilen bekannt zu machen, habe ich die Ehre Dieselben in Kenntniß zu setzen, daß ich der älteste Bruder Karls Ihres Schwagers, des bis nun verschollenen Karl Balog de Manko-Bük bin.

Auf anfragen meiner Mutter wurde dieselbe, durch den Herrn Kastner Matóltsi im Auftrage der Frau Mutter Euer Wohlgeboren, im

Monathe November verflossenen Jahres, schriftlich von dem für be' - de Familien höchst betrübten Unglücksfalle meines Bruders als auch seiner Gattin und Stiefsohn Josef in Kenntniß gesetzt.

Dem Schreiben des Herrn Kastner Matóltsi zufolge hat ein zurückgekehrter Bedienter, welcher die Gemahlin meines Bruders begleitete ausgesagt, Karl se' in einer großen Schlacht vom 9ten August 1849 von den kk. Truppen schwer verwundet – gestorben se'n, welches Loos seine Gattin und ihr Sohn in erfüllung ihrer Pflicht theilten. – Die Sache wie selbe der Herr Kastner Matóltsi meiner Mutter schrieb, welchen Brief ich im Original las, da ich zur selben Zeit als sie das Schreiben des Herrn Kastners erhielt, in Wien anwesend war, hat sehr wenig wahrscheinlichkeit.

Es wäre daher sehr im interesse be' der beteiligten Familien wenn Euer Wohlgeborn den rückgekehrten Bedienten, auf das strengste inquiriren ließen, was er von meinen [!] verschollenen Bruder und seiner Familie weis.

Am 9ten August 1849. war die Schlacht be' Temesvár.

Wenn Karl in einem großen Gefechte wo immer, schwer verwundet wurde, wie kam seine Gattin und ihr Sohn auf das Schlachtfeld während der operation? wobe' seine Gattin und sein Stiefsohn ebenfalls gleich ihm, den Tod gefunden hätten? ich selbst diente als Oberlieutenant in der kk. Armee, und es ist mir sonach bekannt, daß in ein Gefecht blos was Waffenfähig ist, eintritt – – dieser Fall, wenn er sich mit den dre' Unglücklichen wirklich so verhält, wäre sehr auffallend und ich glaube daß sich während dieser unheilvollen Zeit kein ähnlicher ergeben hat.

Wenn der Bediente Augenzeuge von diesen [!] Unglücksfall war, so dürfte er wohl den Ort genau anzugeben wissen, wo es geschah und wo die unglücklichen beerdigt sind.

Zufolge einer Nachricht welche meine Mutter früher erhielt, als jene des Herrn Kastners, soll mein Bruder sammt Gattin und Stiefsohn in der nähe von Miskólz von Räuern ermordet worden se'n.

Im Monathe October verflossenen Jahres hat ein guter bekannter meiner Mutter zu Wien, mit Herrn Obristlieutenant Edmund Inkey de Pallin des Husaren Regiments Franz Lichtenstein gesprochen, dieser

Herr Obstlt. Inkey war ein intimer Freund meines Bruders Karl, er war Gefangener bey der bestandenen ungarischen Armee, und hat mit Karl gesprochen welcher damals Major im General Stab der bestandenen ungarischen Armee war.

Herr Kastner Matóltsi schrieb, Karl sey als Rittmeister geblieben. Belieben Euer Wohlgeboren demnach den ganzen Fall genau zu combiniren, so werden Dieselben meiner Meinung be'pflichtigen, daß es nicht wahrscheinlich ist, daß die uns so theuren Angehörigen, auf die von Herrn Matóltsi besagte Art zu Grunde giengen.

Ich bin viel mehr der unmaßgeblichen Meinung, daß Karl samt Frau und Stiefsohn sich geflüchtet haben; ob in die Turkey, oder wo immer hin; und daß es ihnen an Gelegenheit fehlt, jemanden von ihren Angehörigen in Kenntniß von ihrer existenz zu setzen.

Meine Mutter wünscht auch zu wissen, was ihr Enkl der kleine Karl, das Kind ihres unglücklichen Sohnes Karl macht? ob er lebt und gesund ist.

Sollten Euer Wohlgeborn, irgend eine Nachricht von der bis nun verschollenen unglücklichen Familie erhalten haben, so bitte ich in [!] Namen meiner tiefgebeugten Mutter, als auch in meinem, um eine alsogleiche gütige gefällige Mittheilung.

In der Voraussetzung daß Euer Wohlgeborn mir es nicht ungütig rechnen, daß ich dieselben mit meinen [!] Schreiben belästige, erbitte ich mir die Ehre mich jedenfalls mit einer gefälligen Antwort zu theilen: zu welchem behufe ich meine Adresse mittheile. Ich domicilire zu Königsdorf im Eisenburger Comitatz; und lebe von einem Gnadengehalt 100 f. CMZ. jährlich, welche ich bey der Gratzter Kriegskasse angewiesen habe.

Meine Adresse lautet Josef Balog de Mánko-Bük. zu Königsdorf – Eisenburger Comitatz letzte Post Fürstenfeld in Steyermark.

In der Hoffnung daß Euer Wohlgeborn dem Wunsche meiner Mutter als auch den meinigen gütigst entgegenkommen, und uns von dem bis nun vielleicht näher bekannten Schicksaale, der uns theuren Angehörigen in Kenntniß setzen werden, sehe ich einer gütigen gefälligen Antwort sehnlichst entgegen um selbe meiner tiefbekümmerten Mutter mittheilen zu können.

Mit aller Hochachtung zeichne ich mich Euer Wohlgeborn ergebenster

Königsdorf im Eisenburger Comitatz
am 25. Juny 1850.

Josef v. Balog

Tekintetes Uram!

Édesanyámnak, a Bécsben hadnagy-özvegyi nyugdíjából élő mankó-büki Balog Krisztina megbízásából bátorkodom írással zavarani.

Szomorú szívvel ragadok tollat, hogy a számomra oly súlyos megbízatásnak eleget tegyek, mivel ezen írás tartalma szeretett testvéröcsémet és drága, bár nekem ismeretlen hozzátartozóinak szerencsétlen sorsát érintik, és ezzel a már behagedő sebeket ismét feltépelem.

Engedje meg, hogy Önt e sorok írójával megismertessem: bátorkodom elmondani, hogy az Ön sógorának, mankó-büki Balog Károlynak – akit jelenleg eltűntnek hiszünk – legidősebb testvérbátyja vagyok.

Édesanyám megkeresésére az Ön édesanyja múlt év novemberében Matóltsi kasznár úr révén írásban tudatta a testvéröcsémet, feleségét és József nevű mostohafiát ért, mindkét családot érintő szörnyű tragédiát.

Matóltsi kasznár úr levelében elmondja, hogy Károly öcsém 1849. augusztus 9-én, a császári-királyi csapatokkal vívott nagy csatában súlyosan megsebesült és meg is halt, feleségét és annak fiát pedig kötelességük teljesítése közben érte ugyanaz a sors. – Ez az ügy – ahogy azt Matóltsi kasznár úr édesanyámnak megírta, mely levelet eredetiben olvastam, mivel abban az időben, amikor kasznár úr levelét megkapta, Bécsben tartózkodtam – igencsak valószínűtlen.

Azt hiszem, mindkét érintett család érdekében állna, ha Ön a hazatért szolgát a legszigorúbban kivallatná, hogy eltűnt öcsémről és családjáról mit is tud.

A temesvári ütközet 1849. augusztus 9-én volt.

Amennyiben Károly bárhol egy nagy ütközetben megsebesült volna, hogy és mint kerülhetett felesége és annak fia a csata alatt a had-

színtérre, ahol mindkettőjüket ugyanaz a sors érte mint az öcsémet? Magam is főhadnagyként szolgáltam a császári-királyi hadseregben, így tudom, hogy a csatákban csak fegyverképes egyének vehetnek részt. Ez az eset – ha valóban úgy történt meg e három szerencsétlennel – feltűnő lenne és aligha hinném, hogy azokban a vészterhes időkben hasonló előfordult volna.

Ha a szolga e szerencsétlenség szemtanúja volt, pontosan meg kell jelölnie a helyet, ahol a tragédia megtörtént és hogy a szerencsétlenek hol vannak eltemetve.

Egy másik értesülés szerint, amelyet édesanyám a kasznár úr levele előtt kapott, öcsémet, feleségét és mostohafiát rablók gyilkolták meg Miskolc közelében.

Múlt év októberében édesanyámnak egy jó ismerőse Bécsben beszélt pallini Inkey Ödön alezreddessel a Franz Lichtenstein huszárezredből. Inkey alezredes úr bizalmas barátja volt Károly öcsémnek és a honvédsereg foglyaként beszélt is Károllyal, aki akkor őrnagyként szolgált a honvédsereg vezérkarában.

Matóltsi kasznár úr viszont azt írta, hogy Károly öcsém csak kapitányi rangig vitte. Amennyiben Ön kegyeskedne az egész esetet tüzetesen mérlegelni, úgy az én véleményemnek fog helyt adni, miszerint nem valószínű, hogy drága hozzátartozóink a Matóltsi úr által leírt módon haltak meg.

Nekem ugyanis az a, bár nem mérvadó, véleményem, hogy Károly, feleségével és mostohafiával megszöktek; – Törökországba vagy bárhová, – és nem áll módjukban, hogy hozzátartozóik közül valakit is értesítsenek létezésükről.

Édesanyám azt is szeretné tudni, mi van a kis Károly unokájával, aki a szerencsétlenül járt Károly öcsém fia, életben van-e és egészséges-e.

Amennyiben Ön az ezideig eltűntnek minősített szerencsétlen családról valamiféle újabb hírt kapott volna, kérem, hogy erről megtörtént édesanyámat, valamint engem is azonnal értesíteni sziveskedjék.

Abban a reményben, hogy leveletem nem tekintzi zaklatásnak, bártorkodom kérni Önt, hogy mindenképpen méltasson szíves válaszra, melynek érdekében közlöm címemet: a Vas megyei Königsdorfban la-

kom és évi 100 ezüstforint kegydíjból élek, mely összeget a grazi hadipénztár folyósítja nekem.

Címem: mankó-büki Balog József, Königsdorf Vas megye, u. p. Fürstenfeld, Steiermark

Abban a reményben, hogy Ön édesanyám és az én kívánságomat kegyesen fogadja, és minket drága hozzátartozóinknak talán már közelebről ismert sorsáról tájékoztat, kegyes jóindulatú válaszáat várom, hogy mélyen elszomorodott anyámmal is tudathassam azt.

Mély tisztelettel maradok őszinte híve

Königsdorf, Vas megye

1850. június 25.

nemes Balog József

A levélben említett Vas megyei Königsdorf magyar neve Királyfalva; ma Burgenlandban található település. A levél figyelemre méltó, mivel azt a – mindeddig nem bizonyított – hipotézist támasztja alá, hogy magát Majthényi Annát is félrevezették a fiai Madách Mária halálának körülményeit illetően. Madách Imrének és Madách Károlynak ugyanis pontosan tudniuk kellett, hogy mi történt nővérükkel, hiszen az esetet túlélő szolga, Paulik Pál visszatért Alsósztrégovára, s nyilván elmesélte a történeteket. (Madách Imre és Károly előtt már csak azért sem hallgathatta el, mivel ők meggyilkolt nővérük hagyatékának ügyében eljárak, így az esetről hivatalosan is értesülést szereztek.) Rajtuk kívül azonban a jelek szerint senki sem tudta az igazat. Ez Harsányi Zsolt koncepcióját támasztja alá, aki szerint Madách Imre és Károly valamilyen módon rábírták Paulik Pált arra, hogy az ügy részleteiről hallgasson, ill. az érdeklődőknek – különösen Majthényi Annának – egy közösen kitalált történetet meséljen el.

Két további ponton apró pontosításra szorul Madách levelezése. A 723. és a 725. tétel feladójaként ugyanis, hipotetikusan ugyan, de Madách Károly szerepel (M[adách?] K[ároly?]). A kézírás alapján azonban egyértelmű: egészen bizonyosan nem a költő testvére írta a verses névnapi köszöntőket. Nagy talány, hogy kit rejthet az M. K. monogram; a *Madách Imre életrajzi krónikában* pl. egyetlen egy alkalmas személyt sem találunk, tehát még Madách tágabb környezetében sem tudunk senkiről, aki elvileg szóba jöhetne a köszöntők szerzőjeként.

Végül előkerült egy ismeretlen Madách-vers gépiratú másolata. Kétséges persze, hogy a másoló milyen forrás alapján dolgozhatott, mivel ismert Madách-versek között találjuk az ismerlent. Lehetséges, hogy más valakinek a versét tévesen Madách-versként azonosította. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy stílusa és színvonala alapján írhatta akár Madách is. Egyelőre tehát óvakodnék a verset felvenni a kézirati katalógusba, a szöveg közzététele azonban talán elősegítheti a talány megfejtését. Íme a lelőhely és a vers (a nyilvánvaló elírásokat javítottam; az eredetit a jegyzetekben közlöm):

228a. Jó barátunk emlékére — [?]

2f. – 297×210 mm – 20 fóliós versgyűjtemény 8. és 9. fóliójának rektóján (a lejegyző által 194., 195. sorszámokkal ellátott lapokon)

Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ. Kézirattár. V. 4741/250. [Madách Imre versei.]

Pr.: Tábori Pál hagyatékából

Nem autográf gépirat

Jó barátunk emlékére

Meg kell hát halni mindazoknak
Világtól válni ideje korán
Napjuk delén és nem alkonyán
Akik értem és szerettemért rajongnak.

5 Olyan kevesen vannak, akik szeretnek
Bennünket igaz, tiszta szívvél
Együtt mind elférnének hiven
Területén egy kis szigetnek

10 Ligetben, milyent álmom rajzolt
Vulkán teremtet, zátony örzött
Vad eltakart, tenger örzött
Távol ég zárt el világzajtól,

10 Völkén

15 Ahól nem él, csak boldog ember,
Ki egymás öröme örül;
Szeretettel veszi körül;
Imádja Istenfélelemmel.

20 Rajong az ideálér s munkát végez
Büntől nem kell óvni erényét
Szívében hordja a törvényét
S csak áldást sóhajt az éghez.

Csupán egyet feledt ki álmom
E képzelet édenéből: a halált,
Mi lesz, ha az ide talál?
Azt nem lehetett kitalálnom.

25 Ha a legjobban szeretettet
A nőt, aki mindenkit ápolt
Kedveseinek kis sorából
E sötét angyal elvezette.

30 Hogy fogjuk öt keresni mindig
Otthon, mezőn, szikla tövében
Nincs már a földön! fenn az égben!
S egymásnak mondják: nincs itt, nincs itt.

35 Ilyen nő volt, ki tőlünk eltűnt
Híve szűk körnek, tág hazának,
S még tágabb ideál világnak,
Kinél csupán csak szivre leltünk.

22 kpzelet

29 fogjk

Nagy szivre, melyben minden elfért
Titkolt fájdalma a nyomornak;
Kit igazságtalanul elnyomnak,
40 Ő hozzá fordult védelméért. –

Ifju lángész, olympi pálya
Talált ott segítő kezet
Ki tövis útján elvezet
Mig babérfáját megtalálja.

45 Fölemeli a társaságot,
Nemes, magasztos eszmekörbe;
Tetteket írni aranykönyvbe
Ez volt a te eszme világod.

50 És akiket te megszerettél,
Szeretve voltak mind őszintén
Senki sem tudja oly jól, mint én
Meg ő, kinek védője lettél.

55 Örömed telt más örömében
Szived fájdalmakat enyhített,
Nemtő voltál, aki békitett
Virágos olaj ággal a kezében.

60 Helyetted leljük most sirhalmodat,
Kinek élte folyton áldás volt
Neked im a feltámadásból
A gyászos Golgota maradt.

64 Mi látni fogjuk alakodból,
Folyvást tündöklő szellemed
Vess ránk te is tekintetet
Onnan csillagos églakodból.

41 lángész

II. A kultusz. Értelmezések értelmezése

Kakuszi B. Péter

Márai Sándor Madách Imréről

Ma már bizonyítható, hogy Márai Sándor első emigrációjának németországi szakasza idején, vagyis 1919 ősze és 1923 nyara között legalább három Németországban megjelenő újságban közölt írásokat. Ezek közül kettőben, az 1919-ben indult expresszionista Der Drache című hetilapban és az 1856-tól folyamatosan megjelenő Frankfurter Zeitung und Handelsblatt nevet viselő napilapban – amely egyébként akkor a világ négy vezető lapja közé tartozott – viszonylag rendszeresen publikált.

Az 1923. augusztus 20-án „Magányos Madách” (Einsamer Madách) címet viselő cikke a Frankfurter Zeitungban jelent meg, az ún. „vonal alatti részen”. Ez egyike azon kevés magyar vonatkozású Márai-cikkeknek, amelyek az említett német újságban megjelentek. A cikk témaválasztása azért is meglepő, mert Madách valószínűleg nem tartozott Márai kedvenc és sokat forgatott szerzői közé. A Naplóiban – legalábbis a mostanáig megjelent kötetekben – egyszer sem hivatkozik Madáchra, noha ezt a magyar irodalom általa kedvelt jeleseivel (Arany, Petőfi, Kosztolányi, Krúdy stb.) vagy éppen a világirodalom nagyjaival (Tolsztoj, Dosztojevszkij, Goethe, Schiller stb.) tucatnyi-szor megteszi. (Érdekességként jegyzem meg, hogy a Vörös Újság 1919. július 3-i számában megjelent Márai-írásban található egy Madách idézet.¹⁾ Az írás Madách Imre születésének századik évében született. A cikk – Máraitól egyáltalában nem szokatlan módon – nem csak a Frankfurter Zeitung tárcarovatában jelent meg, hanem a Kassai Naplóban is 1923. február 4-én, tehát mintegy fél évvel korábban, mint Németországban. Szokatlannak inkább az tekinthető, hogy Márai Sándor a Kassai Naplóban megjelent cikk alatt közli, hogy írását egy német lap szerkesztőjének már eladta. Ez az egyetlen cikk, amelynek két vagy több újságban való megjelenését az olvasó tudomására hozza. Ugyanakkor a Kassai Naplóban megjelent megjegyzés, miszerint a cikket egy német lapnak írta, azt is jelzi, hogy az írás bár egy fél évvel

korábban Kassán is megjelent, mégis a német eredetűt előzőleg már elfogadta Rudolf Geck, a Frankfurter Zeitung tárcarovatának vezetője. Kivételesnek tekinthető Márai tárcái között abban a vonatkozásban is, hogy a későbbiekben Márai szinte sohasem bocsátkozik a lap hasábjain irodalmi elemzésekbe vagy értékelésekbe. (A Frankfurter Zeitungban ugyanakkor néha-néha felbukkan egy-egy cikk, amely a magyar művészet vagy irodalom egyes jeles alakjainak állít emléket vagy értékeli őket. Ezek közé tartozik például az 1922. december 30-i első reggeli kiadásban megjelent Petőfi-tanulmány vagy az 1922. május 15-én az esti kiadásban megjelent, Bartókot méltató cikk. Ez utóbbi Kosztolányi Dezső írása, amely Bartók Béla ötvenedik születésnapja alkalmából készült, és amelyet Stephan I. Klein fordított németre.)

A *Magányos Madách* címet viselő írásában egyrészt Madách Imre mindennapjait és egzisztenciális vívódásait, másrészt társadalmi „beágyazottságának” tükrében Madách kötődéseit rögzíti, mégpedig úgy, hogy a tizenkilencedik századi Magyarországot alig-alig, vagy egyáltalán nem ismerő német olvasó képet formálhat nemcsak Madách karakteréről, hanem az őt körülvevő világról is. Madách kiemelkedő művével, *Az ember tragédiájával* hiába foglalkozott volna részletesebben cikkében, hiszen ennek 1865 és 1933 között ugyan nyolc német fordítása létezett,² de ezek jobbára ismeretlenek voltak a német olvasóközönség előtt. Valószínűleg a magyar irodalom iránt érdeklődők igen szűk tábora sem ismerte a művet. A legismertebb fordítást, amely 1933-ig megjelent, Lechner von der Lech készítette 1925-ben, és ez a munka is, mint a Németországban megjelent magyar művek többsége, a lipcsei Ph. Reclam's Kiadónál jelent meg.³

Az elmaradott országban, a kis Nógrád megyei településen élő Madáchot olyan magányos idealistaként látatja, aki azt a szellemi űrt próbálja kitölteni, amely Európa keleti és nyugati fele között évszázadok óta jelen van.

„Wer wirklich lebte, der lebte für sich, wer dachte, der dachte für sich”⁴ – írja cikkében, jól jellemezve ezzel a múlt század közepének Magyarországot, és sokat elárulva ezzel Madách egyéniségéről. Madách legfőbb érdeme, hogy szülőfalujának és az elmaradott Nógrád megyének sok évszázados mozdulatlanságában is alkotott. Azért le-

tett européer gondolkodó Márai szerint, mert lemondott mindenről, amit környezete felkínált számára. Kezdetben kényszerűségből, majd tudatosan választotta a magányt, így nem adott esélyt környezetének, hogy lehúzza önmagához. Így válhatott érett íróvá, filozofáló írastudóvá. Olvasmányos stílusú cikkében úgy értékeli Madách tevékenységét, sőt egész életformáját, hogy az író tudatosan választott magányában az „európai gondolkodást és világszemléletet” képviseli Magyarországon. A cikk érdeme, hogy Madách a magyar irodalomban játszott szerepének lényegi vonására irányítja a német olvasók figyelmét.

A cikkben a hangsúly a folyamaton van, amely Madáchot íróvá érleli. Életének első szakaszában írt alkotásait Márai egyszerűen fércműveknek tartja, amelyek szót sem érdemelnek. Az ösztönösen a magányt választó Madách azért nem találja hangját, mert a magány minden formája és tartalma nyűg számára, és hosszú időn át a kötődés lehetőségeit keresi.

Kívülről szemlélve Madách élete alig valamiben különbözik a vidéki középbirtokosok életétől. Valójában azonban a belső harmóniát képtelen megteremteni, és önámításra is alkalmatlan, tehát önmaga számára is érzékelhetően idegenként mozog a létben.

Nem volt példa számára sem Kossuth, sem Széchenyi idealizmusa, hiszen „die für das Fatherland lebten und für sich zu Grunde gingen.”⁵ A kötődés lehetőségeinek szüntelen és sikertelen kutatása Madách számára lassanként a létezését teszi elviselhetetlenné, és távol áll attól, hogy az irodalomban új értékek teremtésére legyen képes.

A cikkben Márai részletesen ír Madách belső emigrációjáról, aminek hátterében nem embergyűlölet vagy valami öröklött pszichés kényszer húzódik meg, hanem a már említett ragaszkodás a kereséshez, vagyis annak kutatása, hogyan teremthető meg a harmónia a lélekben, és hogyan fogalmazható meg az européer értékrendhez való feltétlen kötődés az irodalom nyelvén. Maga Márai is, a cikk megírásának idején néha kimondva, általában azonban kimondatlanul keresi azt az értékrendet, amellyel tudatosan azonosulni képes és akar. Ennek alapjait nála – mint ez az *Egy polgár vallomásai* című művéből egyértelműen kiderül⁶ – a kassai polgári neveltetése jelenti. Ösztönösen is próbálja szinkronba hozni magyarsága értékrendjét az értékörző

és értékteremtő polgár tartásával. A magyar és a polgár értékrendje az első emigrációból hazatért Márainál sohasem válhat el egymástól.

Az említett cikk éppen az új felismerésre jutó Madách előtt tisztelg, akit – szerinte – éppen ennek az új felismerésnek a vállalása tett íróvá. Madách sem kapta készen, nem örökölte értékrendjét, hanem a belső emigráción keresztül vezetett az út a felismeréshez. Ennek tartalmát Márai a magányra ítéltetés elfogadásában adja meg. Annak az útnak az állomásait vizsgálja a cikkben, amelynek végén Madách maga „nembeli egyedüllétére” döbben rá, arra, amit Márai Madách életében valamiféle kopernikuszi fordulatként jelöl ki. Madách gyötördésében döntő elem a válás, amely a kötődés lehetőségének minden illúziójától megfosztja. S bár egy ideig a romantikus és összetört szívű szerelmes pózában tetszeleg, hamarosan eljön a „lényeg átélése”, ami a döntő fordulatot eredményezi. Ez pedig az említett magányra ítéltetés felismerése. Ez az a pont, amit Márai – kimondatlanul is – Madách és a XIX. századi új filozófiai gondolatok találkozási pontjaként értékelhet. A probléma itt nem a valóság közölhetőségének az antikvitás óta feszítő filozófiai kérdése, hanem az emberi nemnek a magára hagyatottságára való ráérzés és az ebből következő szabadság elviselhetetlen terhe. Az *Egy polgár vallomásai* című művében írja Márai saját apja halálával kapcsolatosan: „Apám halott és én éreztem, szabad vagyok, nem tartozom felelősséggel senkinek.”⁷ Ezzel életének legnagyobb terhes-szeretett függelme szűnt meg. Ez a felismerés jelentőségében messze elmaradó szabadságot biztosít Márainak – legalábbis filozófiai értelemben – mint Madách felismerése Madáchnak. Ezt a madáchi felismerést – amit jóval később, önéletrajzi munkája megírása után Márai is magáévá tesz – kénytelen elviselni egész életen át. Sem Madáchnál, sem Márainál nem egy belső emigrációba vonulással azonosítható magány a lényeg. (Márai ugyan naplójában éppen ezt is elég elviselhetetlennek tartja.) Madách felismerésének lényege az emberi nem és a szubjektum legalapvetőbb problémáját érinti, azt, amit az egzisztencialisták – jóval később – a szorongás és az emberi félelem legalapvetőbb motiválójaként határoztak meg. Az ember felett álló, az emberiségnek mint nemnek és az egyénnek végső célt adó transzcendens lényre irányultság egyértelműsége megkérdőjeleződik. Az ember

„jól kijelölt helyének” tartópillérei dűledeznek. Az új léthelyzetből következő szabadság felismerését követően a magány a meghatározó egzisztenciális élmény, amely filozófiai és hétköznapi megközelítésben a szubjektumból a szorongást kiváltó, fojtogató magány, magára hagyatottság élményét válthatja ki. Madách számára a magány most már természetes és egyetlen szóba jöhető állapot, amely minden szorongást kiváltó lényege mellett az ember belső világának értékrendjét radikálisan átrendezheti. Márai következtetése: „So kommt dieser Dilettant darauf, daß nicht nur er, Madach, allein ist, der Mensch ist menschlich und entschieden allein. Dieser Entscheidung macht ihm zu Dichter.”⁸ – írja a cikkben. Második – kényszerű – emigrációjában már ő maga is tudatosan vállalja a létéből következő magányt. Belső emigrációba vonulása tulajdonképpen már a háború alatt megtörténik,⁹ a madáchi felismerés azonban éppen az 1948-ban kezdődő emigráció alatt válik nála tudatosan átélte állapotá. Ez az emigrációs korszaka sokkal inkább folyamatos töprengés, mint összegzés. Az „európai polgár” és a magyarságtudat értékteremtő és értékmegőrző magatartásának hitelességét – Madáchhoz hasonlóan – éppen írói pályája és emberi tartása igazolhatja.

Cikkében érdekes, sőt egy kicsit meghökkentő párhuzamot von Madách és Augustinus élete között. Augustinus, akinek ifjúkori kicsapongásai legalább olyan közismertek, mint érett korának életszentsége – eloldott minden emberi kapcsolatot – miként Márai írja – „Er entwöhnte sich das Leben, flechte er zu Gott”¹⁰ és ez nem is annyira szentté, mint inkább íróvá tette. Kétségtelen, hogy nagyon hosszú és fájdalmas volt az a küzdelem, amelyet Augustinus végigharcolt. Ennek azonban csak az első eredménye a „magánegyén megszületése”, amely a János evangélista értelmében vett világra már semmiképpen nem akar számítani, hanem magába húzódva kereste a lét lehetőségeit. Augustinus útján azonban ez csak az első állomás volt, amelyet egyébként a császárkor filozófiai iskolái szinte sugalltak.¹¹ Az egyén lehetősége a közösséggel megromlott kapcsolatának felszámolása, lényegében mindenféle kötődés felszámolása és a magány elfogadása. Augustinus azonban nem áll meg az ataraxia kínálta lehetőségénél, hanem – mint erre Márai is kitűnően ráérez – felkészül arra, hogy a lélek

felemelkedjen az Egyhez – hit, erkölcsi megtisztulás és intellektuális szemlélet révén –, vagyis felülemelkedjen az Istennel való diszkurzív gondolkodáson. Kétségtelenül igaza van abban Márainak, hogy Augustinus számára a Világhoz fűződő kapcsolatainak megszüntetése olyan magányt eredményezett, mely a lényeg felismerésének a lehetőségét hordozta, de pontosan a Márai által említett *Vallomások* című munkája a magány feloldásának a lehetőségét kutatja, és azt éppen az Isten–Ember viszonyon keresztül értelmezi. A magánynak mint az ember nembeli lényegének a felismerése kétségtelenül szabaddá teszi Madácht. Ezt a „kopernikuszi fordulatot” gondolkodásában, sőt egész életében Márai a Tragédia megírását közvetlenül megelőző időre teszi. A cikk utolsó soraiból felsejlik Márai Tragédia-értelmezése is. „Nun laß ich alles gehen, wies Gott gefällt.”¹² – idézi Márai Goethe sorait. Kétségtelen, hogy a Tragédia értelmezésének sokak által elfogadott változata arra teszi a hangsúlyt, hogy az egész történet, ami a két Édenen kívüli szín között játszódik, Lucifer hideg racionális értelmezése, aki a saját szempontjai szerint láttatja Ádámmal az ember történetét, igen sajátos módon meghatározva annak teleológiáját. Csak ennek tükrében igazak az általa kimondott, vele kimondatott igazságok is, amelyekre András László hivatkozik könyvében.¹³ Nagyon fontosnak tartom viszont azt a gondolatot, melyet András László idéz, Madách egyik jegyzetére hivatkozva: „Hisz, ha e hitet elveszítjük mi az élet, mi a vigasztalódás, mi minden?” Máshelyt, de ehhez kapcsolva idéz Madách jegyzeteiből: „Ezt sajnálhatjuk, de nem lehet ok, hogy ne vizsgálódjunk.”¹⁴

Madách magatartását e két kijelentés alapján korrektnek tartom és feltételezem, hogy a Tragédia megírásakor is ezen etikai alapállás vezette. A descartes-i korrektség kívánalma ez a vizsgálódáshoz, azt pedig egy pillanatra sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a Tragédia is egyfajta „vizsgálódás”. Ennek lényege az ember történelmének végiggondolása – de nem öncélúan –, hogy esélyt adjon arra, hogy az ember helye az univerzumban meghatározható legyen. Megválaszolható-e a „honnan jövök és merre tartok” teológiai-filozófiai kérdése.

„Hogy az igazsághoz eljussunk, legalább egyszer az életben meg kell szabadulnunk minden készen kapott véleménytől, és alapjaitól

kezdve kell újjáépítenünk ismereteink teljes rendszerét.”¹⁵ – vallotta Descartes és nyomán Madách. Ez a korrektség jellemezte a Márai Sándor által párhuzamként említett Augustinust is. A dolgokat végiggondolni önmagukban, a racionalizmust azonban nem mint béklyót felhasználni, elvetve minden kész véleményt és előítéletet – ez volt Augustinus kiindulása, és ez Madách szándéka is. Igaz, Madách ezt egy kicsit kiegészíti. A dolgokat végiggondolni önmagukban, de tudva, hogy Lucifer szemével látjuk, értelmezzük őket. Ez a magja a Sík Sándor-féle sokak által vitatott, de mégis számomra a legelfogadhatóbb Madách-értelmezésnek. Ez az alapállás köthető leginkább a Márai által leírt Goethe-idézethez, amely az emberi akarat és tett behatároltságára utal. Az emberi akarat és tett lényegében csak az isteni akarat és tett keretei között nyer értelmet – a racionalizmus aspektusából értelmezhetetlen. „Nun laß ich alles gehen, wies Gott gefällt” – idézi tehát Goethe szavait Márai. Konzekvensen, megalkuvás nélkül mindent Lucifer szemüvegén keresztül láttatni, az ő magyarázataira hallgatni – ez a színtiszta racionalitásra való törekvés.

Mint erre a szakirodalom is utal, a sokféle értelmezés lehetőségeit Madách elbizonytalanodásával magyarázni hiba lenne. Rendezett, jól komponált műről van szó. Madách pontosan tudja, mit akar. Nyilvánvaló, hogy a Tragédia azok közé az alkotások közé tartozik, amelyek értelmezési tartományai rétegzettek, ellentmondásosak.¹⁶ Márai idézete a premodern és posztmodern határán álló ember gyötrődéseit segít(het) feloldani. A premodern – berendezett világban élő – embere elbizonytalanodik. Egyrészt „Isten halála”, vagyis a transzcendensbe vetett hit – ezen belül az isteni gondviselésbe vetett bizalom – megkérdőjeleződése, másrészt a racionalizmus talaján álló gondolatrendszerek válsága, vagyis a világ – és benne az ember – racionális alapon történő értelmezhetősége alapjaiban megrendül. Ádámot Lucifer következetes racionalizmusa arra a – racionális – következtetésre juttatja, hogy léte – nemének léte – értelmetlen. Márai cikke távol áll a műértelmezésétől, mégis ez a Goethe-idézet, valamint az Augustinusra történő utalás azt sugallja, hogy az emberi tett és akarat az isteni „tetszés”-nek rendelődik alá. Ez egy lehetséges értelmezés anélkül, hogy az idézetet magyarázná, illetve az értelmezést le akarná zárni.

Az azonban logikusan következik, hogy az idézet alapján az emberiség történetében a hangsúly az ember szerepéről az Istenére helyeződik át.

Ezt a gondolatot erősítik Isten zárószavai. Isten az iránta való bizalmat követeli az embertől, ami egyébként Éva utolsó mondataiban is egyértelműen megfogalmazódik.

*„Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik
Más a nyomorban, aki eltörűli,
Testvériséget hozván a világra. —”¹⁷*

És a másik idézet, mely egyben Éva utolsó mondata a műben:

„Ah, értem a dalt, hála Istenemnek!”¹⁸

A Tragédia értelmezésében Márai a Goethe-idézettel ezekre a gondolatokra helyezné a hangsúlyt, erre koncentrálna a figyelmet. Ezt erősíti az augustinusi párhuzammal is.

Még röviden utalni szeretnék a cikk egy érdekes részletére. Madách pokoljárását részletezve külön utal Márai Madách „rejtélyes” kapcsolatára feleségével, aki egy napon elhagyta, és Madách ezt sohasem tudta kiheverni. Fráter Erzsébetnek kétségtelenül már Madáchsal kötött házassága előtt sem volt jó híre. Madách – Márai szerint – a válás után azért volt képtelen egy ideig önmagára találni, mert ez a nő jelentette számára az Életet. A válás után éppen olyan társtalan volt, mint házassága előtt, de mégis másként. Egy ideig még jobban kifordulva önmagából, próbálkozott a magány felszínes feladásával, kutatott valami után, amit egyetlen nőben sem talált meg soha. Márai – nehogy túlértékeljük a Fráter Erzsébet és Madách kapcsolatáról szóló fejtegetés jelentőségét a közlendő szempontjából – humoros csattanóval zárja e kapcsolatáról írottakat: „Der ungarische Mann ist in seinem Charakter monogam. Die ungarische Frau weniger.”¹⁹ Cikkének ez a része első olvasásra talán meghökkentő, furcsának tűnik, hogy a néhány hasábos tárcába miért kerül bele Madách magánéletének néhány intim részlete is. A férfi monogámságra és a magyar nő poligámságra

való hajlamáról tett kijelentést – első megközelítésben – akár gúnyolódásnak is tekinthetnénk. Márai azonban jogosan tarja szükségesnek Madách magányának hangsúlyozásakor, hogy a magány ezen szegmentumára is felhívja a figyelmet, amely az előbb említett filozófiai következtetésekkel és lelki megtapasztalásokkal közvetlen módon is kapcsolatba hozható.

Márai olvasmányos stílusú írása jól beleillett abba az elképzelésbe, amelyet az újság feuilletonista irányvonalának nagyhatalmú hívei elvártak a rovat külső és belső munkatársaitól. Mégis a következő hetekben, hónapokban hiába keresünk a Frankfurter Zeitungban Márai-írást vagy írásokat, nem találunk. A következő publikációja egy esztendő várta magára. Röviddel az *Einsamer Madách* megjelenése után Márai távozik Németországból. Egy év után jelentkezik ismét írással, ezúttal már Franciaországból. És éppen az 1924-es esztendőben szaporodnak meg publikációi a német lapban, a franciaországi emigráció idején lesz a liberális lap állandó tudósítója.

Jegyzetek

1. FRIED István: *Márai titkai nyomában*. Mikszáth Kiadó, Salgótarján, 1993. 27. l.
2. SALYÁMOSSY Miklós: *A magyar irodalom története Németországban 1913–1933*. Magyar Filológiai Füzetek, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 80–81. l.
3. U. o.
4. MÁRAI Sándor: *Einsamer Madách*. Frankfurter Zeitung und Handelsblatt. Frankfurt, 1923. augusztus 20. Morgenblatt 1. l. (Lásd: melléklet)
5. U. o.
6. MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomásai I–II*. Pantheon Kiadó, Budapest, 1933. I. k.
7. U. o. II. k. 316–317. l.
8. MÁRAI Sándor: *Einsamer Madách*. Frankfurter Zeitung und Handelsblatt. Frankfurt, 1923. augusztus 20. Morgenblatt 1. l.
9. MÁRAI Sándor: *Napló 1943–44*. Magvető Kiadó–Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.
10. MÁRAI Sándor: *Einsamer Madách*. Frankfurter Zeitung und Handelsblatt. Frankfurt, 1923. augusztus 20. Morgenblatt 1. l.
11. AUGUSTINUS: *Vallomások*. REDL Károly utószava. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1983. 476–498. l.
12. MÁRAI Sándor: *Einsamer Madách*. Frankfurter Zeitung und Handelsblatt. Frankfurt, 1923. augusztus 20. Morgenblatt 1. l.
13. ANDRÁS László: *A Madách-rejtély*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1983. 321–323. l.
14. U. o. 324. l.
15. U. o. 5. l.
16. ALEXA Károly: *Madách optimista? Vagy pesszimista?* In: *IV. Madách Szimpózium*. Madách Irodalmi Társaság, Budapest–Balassagyarmat, 1997.
17. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Tolnai Nyomdai Müintézet és Kiadóvállalat Rt. Budapest, 1944. 204. l.
18. U. o. 208. l.
19. MÁRAI Sándor: *Einsamer Madách*. Frankfurter Zeitung und Handelsblatt. Frankfurt, 1923. augusztus 20. Morgenblatt 1. l.

Függelék

Einsamer Madách. Von Sándor Márai.

Der ungarische Herr, dessen hundertster Geburtstag vor einiger Zeit in Ungarn gefeiert wurde, ist im dumpfen Zimmer eines Adelsitzes im Sempliner Komitat geboren. Dort lebte und starb er, sehr einsam, und in dieser Einsamkeit war er mit seinen größten Kollegen von der Weltliteratur verwandt. Hierin war ihm auch die Zeit günstig, denn der ungarische Denker von vor hundert Jahren konnte kein Gesellschaftswesen sein. Die ungarischen Adelsitze hatten keine Salons, die Städte noch weniger. Wer wirklich lebte, der lebte für sich, wer dachte, der dachte für sich. Es gab energische Geister unter ihnen, Kossuths und Széchenyis, die für das Vaterland lebten und für sich zu Grunde gingen. Das ganze Zeitalter war eine einzige Kraftanstrengung in dem fiebrigen kleinen Land, die Programme voller Kontraste, neben Verwirklichung nationaler Ideale sollte auf einen Zauberschlag der Nexus geschaffen werden zwischen dem schlafenden und träumenden ungarischen Leben und der Geistigkeit des westlichen Europa. Der träge, untätige und konsumierende ungarische Adel und Hochadel hatte ein paar empfindsame, begeisterte, auf ihre Geistigkeit hochmütige, mehr exklusive Künstlerexemplare erzeugt, die, ohne die Mittel von Publikum und Zeit, eine eigenartige, in ihren Resultaten unfruchtbare, ja, tragische, aber in ihrer Entschlossenheit achtbare Stubenpolitik, Stubenkunst, Stubenleben produzierten. Madách lebte inmitten der dumpfen Sempliner Wälder, inmitten alter Bücher und alter ungarischer Edelmannssitten. Die Landschaft ist von sanfter Traurigkeit. Csesztve und Sztregova, mit ihren Eichenwäldern und notdürftigen Dörfern, in deren Gebiet die einzige ungarische dramatische Dichtung geboren wurde. In diesen ungarischen Landschaften, Dörfern und Schlössern ist alles sehr fertig, alles sehr lange schon fertig, und wer in ihnen lebt, der wagt nichts anzurühren, was ihm die Vergangenheit hinterlassen hat. Dies wäre die Tradition, mit der Madách,

der adlige Gutsherr, gewiß sich abgefunden hätte, doch der Literator atmete schwer in der dumpfen Luft. Damals brachen sich die Sprach-, Lebens- und Gedankenerneuerer gen Westen Bahn. Europa hatte sich von Napoleon noch nicht erholt, als man in den ungarischen Schlössern begann, Voltaire zu lesen. Die Revolution trug nationale und politische Maske, doch, wie jede Revolution, war sie Revolution des gesamten Lebens, die Bewegung bewegte letzten Endes nicht nur Nationen, sondern in den Nationen auch Menschen, und in den Menschen die neuen, revolutionären Formen des Lebens.

Madách lebte in seinem Dorfe. Dies Dorf ist auch heute nichts als ein paar mit Kotziegeln gedeckte Häuser. Er hatte viele Bücher und viele Wälder; die Bücher las er und in den Wäldern jagte er Hasen, und wenn er von den Büchern schon ganz müde war, dann kam er auch den Wäldern und den Hasen näher. Dem ungarischen Dichter waren die Börsenspiele der europäischen Geistigkeit damals fern, riesige Wälder lagen zwischen ihnen. Publikum, Presse, Kritik, ja, selbst die Buchdruckereien – der entwickelte literarische Marktbetrieb störten ihn nicht. Er hatte niemanden, für den er schrieb und er brauchte auch im vornehmsten Sinne nicht Geschmacksrichtungen zu erleben und zu bedienen. Goethe arbeitete mit Verleger und Honorar; Madách sah in seinem ganzen Leben keine Druckerei. Was er zu sagen hatte, reifte ein Leben hindurch in dem Dichter, und es dauerte ein weiteres Leben, bis es das Tageslicht erblickte. Die Manuskripte der großen Bücher lagen Jahrzehnte lang in seinem Schubfach. Der Dichter war ein Kranker unter gesunden Menschen. Die Gesunden trieben damals ein handfestes Leben und Politik. Madách nahm an der großen Bewegung seiner Zeit, an dem achtundvierziger Befreiungskrieg, körperlich keinen Anteil. Dieser traurige Mann mit seinem hängenden Schnurrbart, der in seiner Notarzeit plötzlich aus Liebe eine fesche Dame aus dem Komitat, namens Elisabeth Fay,* zur Frau nahm, so eine rechte Komitatsschönheit, wäre sein Leben lang Dilettant geblieben, wenn er in glücklichen Lebensumständen gelebt hätte. Doch die Revolution

*Der Autor hat überall Elisabeth Fay statt Elisabeth Fráter geschrieben [der Redakteur].

drang auch bis zum ihm. Infolge eines unglücklichen oder vielmehr glücklichen Zufalls kommt er ins Gefängnis. Elisabeth Fay, eine Dame, die sich auch zur Zeit der Nationaltrauer gern hübsch kleidete, wurde ihm während seiner Abwesenheit untreu. Madách kommt aus dem Gefängnis zurück; dem Zwiegespräch folgt Erkältung, dem toten Verhältnis Scheidung. Er bleibt allein.

Was jetzt folgt in diesem eigenartigen, stolzen Leben, das ist die große, reine, starke seelische Tat; sie wirkt auf mich, wie ich es unter den Schriftstellern der Weltliteratur nur bei einem, dem Heiligen August, dem frommen Bischof, empfunden habe. Dieser Heilige, der, zum Heidentum geboren, mit seinen „*Geständnissen*“, einem etwas wenig populären, aber sehr schätzenswerten Buch, sich zum unbarmherzigen und aufrichtigen Literaten emporgerungen hat, führte in seiner Jugend ein auch für heidnische Begriffe sehr liederliches Leben, bis er eines Tages mit göttlicher Hilfe sich zum katholischen Glauben bekannte. An dieser Bekehrung mochte auch er selber aktiven Teil haben. Doch hiervon sprach er in christlicher Demut niemals. Dieser Lüstling also, dieser ausschweifende Heide, der Sohn einer numidischen Sklavin, wandte, nach schmutzigen und gierigen irdischen Freuden, den Blick nach innen und begann, sich der Welt zu entwöhnen. Wir können glauben, er, der Heide, wußte, was er aufgab. Er war ein sehr kluger Mensch. Er hatte das Leben mit allen Sinnen einer frischen Rasse genossen. Er liebte das Leben. Doch eines Tages wurde er unruhig, durstig, unbefriedigt und traurig inmitten der Genüsse. Da ging er in sich. Schon wußte er warum. Weil es ein gewaltiges Raffinement im menschlichen Leben gibt, eine unerhörte Möglichkeit, die produktive Entsagung. Er wollte alles durchleben. Darum entsagte er allem. Er entwöhnte sich des Lebens, der schönen Kleider, der verwickelten Frauen, der behaglichen Wohnungen. Allmählich entwöhnte er sich auch der Freuden schöner Landschaften, lieber Tiere und guter Freunde. Und als er so furchtbar einsam geworden war, da flehte er zu Gott, setzte sich hin und schrieb das schönste, schmerzlichste, aufrichtigste Buch der Welt, die „*Geständnisse*“. So wurde er ein Heiliger. Nein, so wurde er Schriftsteller.

Madách, der intelligente Landadlige, Elisabeth Fays, schöner Bücher, guter Pferde und geschmackvolle Speisen erzeugender Güter Besitzer, der zufriedene Mann, war ein verdammt schlechter Schriftsteller. Die in seiner Jugend und später in den Mannesjahren geschriebenen Gedichte, historischen Dramen, Abhandlungen, gehören zu den heimlichsten Flickwerken der ungarischen Literatur. Was sich in Verbindung mit fallendem Laub über die Vergänglichkeit des menschlichen Lebens nur schreiben läßt, hat er geschrieben. Er schrieb mit der selbstquälerischen Wollust der großen Dilettanten, führte Tagebuch in Versen, schrieb alles, was er in seinem Leben gedacht hatte, nieder, voller Verzweiflung darüber, daß er nichts schreiben könne. Leser hatte er nicht, Kritik klärte ihn nicht auf, erbittert schrieb er Dramen und Gedichte, vierzig Jahre lang, in einem dämmerigen Zimmer, dessen gesamtes Mobiliar ein grünbezogener eiserner Schaukelstuhl und ein Schreibtisch mit vielen Schubfächern waren. Bis ihm eines Tages Elisabeth Fay erschien. Madách blieb allein in dem dämmerigen Zimmer. Er war voller Gekränktheit und Schmerz. Der ungarische Mann ist in seinem Charakter monogam. Die ungarische Frau weniger. Wie sie beide miteinander auskommen, ist ein mathematisches Geheimnis. Madách blieb allein in seinen Mannesjahren, zu einer Zeit, als nach der großen Niederlage jeder mißtrauisch war, und er lebte allein, ohne Frau, ohne Freunde, ohne Ambitionen. So lebte er Jahre lang. Er sprach zu niemandem, ging nicht unter Menschen. Frühmorgens machte er Schießübungen im Stall, zerschloß alle Balken. Die düstere, hungrige Manneswut der Einsamkeit arbeitete in ihm. Er ritt stundenlang. Manchmal (in seinen Gedichten) gefällt er sich auch so, die Situation hat irgendwie eine romantische Linie, die damals symphatisch war, – der beleidigte, verlassene, einsame Mann. Doch die Pose wird gar bald zur schmerzlichen und dauernden Wirklichkeit. Die Frau fehlt ihm sehr und alles, was sie mit sich bringt: das Leben. Zuweilen überkommt ihn sexuelle Verzweiflung: er beginnt ein Verhältnis mit einer Bäuerin, deren Mann er mit eisernen Zangen von seinem Dorfe jagen läßt, und hält die voll Ekel sich wehrende Frau in einem abgelegenen Zimmer des Schlosses eingeschlossen: er selbst bringt ihr das Essen, er räumt ihr Zimmer auf! Diese edle und reine Seele ist hier

schon über die Enttäuschung hinweggekommen, seine Energien arbeiten zügellos, der ganze Mensch ist eine einzige ruhelose Strömung. Er ist allein, diese große Entdeckung macht er: er, Madách, ist allein, dies schreibt, sagt und tut er; er begreift es nicht: er ist allein.

So kommt dieser Dilettant darauf, daß nicht nur er, Madách, allein ist: der *Mensch* ist unendlich und entschieden allein. Diese Entdeckung macht ihn zum Dichter. Jetzt grübelt er hierüber, er schreitet durch den alten Park, findet Ruhe und sucht die Harmonie in dieser bitteren Tatsache. So schreibt er, in kaum einem halben Jahr, in plötzlichem Entfachen seinen in aller unterdrückten Kraft und ästhetischem Willen gereiften und vollkommenen „Faust“: die „Tragödie des Menschen“. Diese auch in ihren Fehlern erstaunliche dramatische Dichtung, in der das Goethesche „Nun laß ich alles gehen, wies Gott gefällt“ zur persönlichen These wird, ist eine der vollkommensten Synthesen der menschlichen Fragen. Ironie, Traurigkeit und Ergebenheit sind die großen Fugen, die mit tiefem Grundton die wechselnden und vergehenden Positionen begleiten. Madách war kein philosophischer Geist, er plätscherte leicht in Gemeinplätzen. Doch er litt bewußt, und so wurde der schlechte Schriftsteller zum Menschen, der seine eigene Tragödie hatte.

Horváth Zsuzsanna

A Nyugat Madách emlékszám

Madách Imre születésének 175. évfordulója arra készítetett, hogy *Az ember tragédiája* befogadástörténetének egy korábbi jelentős eseményéről, nevezetesen a *Nyugat* 1923 februárjában megjelent Madách emlékszámáról szóljak a Madách Társaság ez évi ülésén. Nagy művek írásos befogadástörténetének felidézése része mind az alkotói személyiség és az életút hagyományozódásának, mind a mű újraértelmezésének – a „könyvek könyvekről szólnak” felfogás jegyében. Az ünneplés alkalmi általában is ösztönzően hatnak az irodalmi hagyomány meghatározó témáira összpontosító újabb értelmezésekre, s ezekben a könyvkiadáshoz képest mozgékonyabb sajtó jelentős szerepet játszik. Így történt az 1923-as centenáriumi évben is, a *Nyugat* Madách emlékszám mellett ugyanis nagyszámú, a Madách témát különböző megközelítésben és műfajban tárgyaló publikáció jelent meg legkülönbözőbb beállítottságú és eltérő olvasóközönséghez szóló napilapokban és folyóiratokban egyaránt, mint azt a rendszeres irodalomtörténeti munka első hazai folyóiratából, az 1890-ben létrehozott *Irodalomtörténeti Közlemények* 1923. decemberi számában közölt repertóriumából megtudjuk. HELLEBRANT ÁRPÁD¹ évente az ItK-ban közzétett irodalomtörténeti bibliográfiája alapján áttekintést adunk a Madách Imréről szóló megemlékezésekről, illetve a Madách-centenárium alkalmából megjelent sajtóközleményekről, hogy érzékeltessük a *Nyugat* emlékszám anyagának korabeli kontextusát.

Az ItK repertórium² szerint 1923-ban Madách Imréről szóló megemlékezéseket közölt a *Pester Lloyd* (német nyelvű polgári napilap), az *Érdekes Újság*, az *Új Nemzedék*, az *Új Élet*, az *Ország-Világ*, a *Nyugat*, a *Szocializmus* (szociáldemokrata társadalomtudományi folyóirat). Figyelemre méltó, hogy a Prágában megjelent politikai napilap, *Prágai Magyar Hírlap* (fennállt 1922-től 1938-ig) és egy *Les pays de Danube* című francia nyelvű kiadvány is teret adott a Madáchról szóló megemlékezéseknek. A *Nyugat* Madách centenáriumi

számában publikáló szerzők közül LACZKÓ GÉZA két lapos írást tett közzé a *Szocializmusban*, valamint SCHÖPFLIN ALADÁR a *Prágai Magyar Hírlap*-ban. Kifejezetten a Madách-centenárium jegyében jelentetett meg rövidebb terjedelmű írásokat *Az Újság* című politikai napilap, továbbá a *Revue de Hongrie*. Az irodalom- és színháztörténész RÉDEY TIVADAR, 1929-től az Országos Széchényi Könyvtár hírlaptárának vezetője tollából a *Magyar Élet* közölt írást; a Losoncon megrendezett Madách-ünnepségről tudósított a már említett *Prágai Magyar Hírlap* január 24. száma. Madách kiadatlan verseit közölte TABORI KORNÉL, a Pesti Napló munkatársa, rendőri riporter, haditudósító, ponyvaregényíró, a Herczeg Ferenc szerkesztette *Új Idők* 4. számában. Egy Henriczy Ágosthoz, 1863. február 17-én, Sztregován keltezett, addig kiadatlan Madách-levél jelent meg a *Prágai Magyar Hírlap* 16. számában.

A *Nyugat* Madách emlékszámán kívül *Az ember tragédiája* értelmezésének egy-egy vonatkozásával is több írás foglalkozik a korabeli sajtóban. BALASSA JÓZSEF, nyelvtudós, 1920-tól a Magyar Nyelvőr szerkesztője, *Ki játssza Évát?* címmel (*Érdekes Újság* 5. sz.); BAROS GYULA, tanár, irodalomtörténész, akkoriban budapesti magyar nyelvi szakfelügyelő, *Madách nyomai szépirodalmunkban* (a Szemle 193. kötetében); BERNÁT PÁL *Ember tragédiája, Keresztény tragédia az Élet* (katolikus szépirodalmi hetilap, a társadalmi reformtörekvések szabadelvű közlönye) 3. számában írt Madách művéről. HAMVAS JÓZSEF író, szerkesztő *Az „Ember tragédiája” olvasásához* a Budapesti Hírlapban írt; majd ugyanitt reagált PROHÁSZKA OTTOKÁR „*Az ember tragédiája*” és a *Kereszténység* című tanulmányára. KRÚDY GYULA *Az Újság* című napilapban tette közzé *A Madách-legenda* című írását; KUMLIK EMIL, író, újságíró, fordító, a Pester Lloyd munkatársa, *Der verbesserte Madách* címmel írt a *Pester Journalban*. NÉGYESY LÁSZLÓ, a neves irodalomtörténész, esztéta, nyelvész, a *Nógrádi Hírlapban* írt *Az ember tragédiájáról* címmel. PROHÁSZKA OTTOKÁR nagyhatású tanulmányát, „*Az Ember tragédiája*” és a *pesszimizmus* címmel a Szent István Társulat tudományos folyóiratában, a *Katholikus Szemle*ben jelentette meg. SCHÖPFLIN ALADÁR a *Nyugaton* és az említett *Prágai Magyar Hírlapon* kívül még a *Szózat* című politikai napilap-

ban is publikált *A felújított Ember tragédiája* címmel. SEBESTYÉN KARL *Die Tragödie des Menschen auf der Bühne* című írása a *Pester Lloyd* 18., reggeli számában jelent meg; SIK SÁNDOR, *Az Ember tragédiája a Nemzeti Színházban a Magyar Kultúra hasábjain*; SUPKA GÉZA, író, régész, műtörténész *Madách, a politikai költő* címmel a Kolozsváron megjelenő politikai, társadalmi, gazdasági, kritikai hetilapban, a szabadelvű *Független Szemlében*, jelentette meg tanulmányát. SZ...LY aláírással a *8 órai újság Az új Ember tragédiája* című írást közölte, WALLENTINYI DEZSŐ, fiatal rimaszombati költő *Madách sírjánál* című írása a *Prágai Magyar Hírlap* január 24-i számában jelent meg.

*

A *Nyugatot*, a 20. századi magyar irodalom meghatározó, korszakot jelentő folyóiratát 1922-től Babits Mihály, Gellért Oszkár és Osvát Ernő szerkesztik. Kiadótulajdonosa Fenyő Miksa. Az 1923 februári, ún. Madách emlékszám szépirodalmi műveket, irodalomtörténeti, eszmetörténeti indíttatású esszéket és egy színházi vonatkozású tanulmányt közöl. (A Madách emlékszám tartalomjegyzékét lásd a mellékletben.) A szépirodalmi anyag verseket, elbeszéléseket és egy Kosztolányi egyfelvonásos színművet tartalmaz. A *Nyugat* e száma GELLÉRT OSZKÁR 1923. január 21-ével keltezett *Ádám*³ című versével, a „Ring az örök Tér ezüst hullámú sodrán / Föld testemből kiszakadt Éva-holdam... / S visszaragyog rám.” sorokkal indul. E versszöveget *A Madách-centenáriumra* címmel 1993-ban újraközli *A Madách homlokán túl* című antológia.⁴ SZABÓ LŐRINC *Isten* című poémája, túlnöve az alkalmi ihletettségen, a szintén 1923-ban megjelent, hét ciklusba szerkesztett Kalibán kötet önálló záróverse is egyúttal. A huszonkilenc versszakos vers egy részletét idézzük.

*Magamat siratom, magamat temetem, magamat üldözve bolyongok,
mint fadöngető elefánt és vízlakó parány
és nem tudom elválasztani lelkemben a jót a gonosztól,
mert nincs egyensúly mérlegem, nincs mérték és arány.*

*és próbálok és szenvedek és nem lesz semmi sem úgy, mint akartam: minden alakom s tettem hóhérkerék,
kettő vagyok én, kettőben egy, s ha e kettőt összegyűrní próbálok, sustorg vad tüze, mint lombikban a rossz keverék.*

Ha a *Nyugaton* megjelent művet az 1962-es Szabó Lőrinc összegyűjtött versei című kötet szövegével együtt olvassuk, érdemes a szövegvariánsokat összevetnünk.⁵ BÁNYAI KORNÉL és TELEKES BÉLA *Az ember tragédiája* címmel közöltek verset, TELEKES BÉLA nagylélegzetű poémája a fenti említett 1993-as összeállításban a *Madách homlokán túl* címet viseli.

FÜST MILÁN *Emlékezés kétféle nevelőmről* című elbeszélő emlékezésének hőse egyrészt egy szinte látomásos alakká növesztett tanító, másrészt a tizenkét éves tanítványa, aki eszmélése meghatározó élményeként számol be Az ember tragédiája első elolvasásáról.

„Akkor betéve tudtam minden sorát s a Hamleten kívül ez a könyv volt reám a legnagyobb hatással életemben. – Gondolataim alapépitménye lett. Körülbelül hat hónapig foglalkoztam véle akkor”.

„*De hogyha a h a l á l n a k csatja mind / le is hullt rólam, bár szabad levék / alkotni sorsom és újból lerontani*” volt az a szöveghely, amin hősünk embertelen gyötrődéssel szüntelenül törte fejét, s aminek értelmét, egy másik, a Gyulai Pál-féle kiadásban olvasható szövegvariáns világította meg, ha megvilágítható volt akkor egyáltalán az ifjú olvasónak a h a l á l n a k csatja vagy a h á l á n a k csatja – sorok jelentése közti különbség.

„A könyvet – írja Füst Milán – H. úr (a tanító) erőszakkal kivette a kezemből s a láncos kutya óljába tette egy téglá alá, ahova senkinek sem lehetett közelíteni, csak neki, mert mást mindenkit megmárt. Hetek múlva, mikor már nem rimáncodtam érte, mégis a maga jószántából visszaadta.”

HARSÁNYI ZSOLT⁶ *A szerep* című elbeszélése egy Ádám szerepét tanuló vidéki színész monológja, a szerep szövegének és a színész féltékenységi indulatainak groteszkre hangolt megjelenítése.

„Csák Adorján vagyok, negyvennégyéves vidéki színész. Nem is Csák, fenét Csák, Csepelka Adorján vagyok, tót hentes fia, vidéken elpenészedett tehetség. Miért maradok itt negyedrangú társulatnál? Mert nyelvhibám van. Hadarva beszélek. Halálos kór. Máskülönben nagyon tehetséges vagyok. [...]”

A színész életén és házasságán töprengve arra a felismerésre jut, hogy bizonyosan azért osztották rá Ádám szerepét, hogy a szövegtanulás lefoglalja, és felesége, Mariska eközben szabad lehessen és megcsalja őt a fiskálissal. Ádám szavai és a szerepét tanuló színész saját élete egymásba úszik:

„*Nem fáradok-e éjet és napot, – Elárulom tudásomat miattad. – Megfertőzöm, midőn haszontalan – Időjólást, horoszkópot csinállok...*

Nini, milyen érdekes: »miattad«. Mariska... Biztos javában diktál a cigányprímásnak. A fiskális énekel és tenyerével veri az asztalt és kiabál: »Palócosan, az ántiját neki, palócosan, az ántiját neki.« Milyen feneketlenül számár ember. és Mariskát ez mulattatja. Borzasztó. [...] Csinos fiú, az igaz. [...] Csák Adorján pedig öregedő, elhízott ember, a kövérségből széles ránc van a hasán, a lépcsőn rögtön kifulladásra, gyakran beteg, ideges fejszagot ad, kopasz és rosszak a fogai. Hogy lehet egy ilyen színészre ráosztani Ádámot? Miért játszatja vele Ádámot a sorsjegy-ügynök? Biztosan azért, mert nincs más a társulatnál, aki a szerepet feltétlenül megtanulja. A többi ripacs fickó nem tanul, össze-vissza hordanak tücskötbogarat, mikor nem hallják jól a sugót, képesek ismert nagymonológokat belemondani akármilyen szerepbe, csak hogy időt nyerjenek. Ő bezzeg most is hazajött tanulni és kicsit gondolkodni a figuráról.”

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ *Lucifer – Játék a katedrán* alcímmel jegyzett, madáchi versbeszédben megszólaló egyfelvonásosában a korabeli Budapestre érkezik a háborútól, Trianontól és a modern világtól megcsömörlött, immár „dolgozni vágyó” Ádám. A cselekmény – a szerző instrukciói szerint – történik a Madách-ünnep évében, 1923-ban. Lucifer így biztatja Ádámot:

„*Elméskedel? Itt megvizsgálódsz majd.
Mert erre most a kába shimmy járja,
Jazz-band üvölt, a négerék hörögnek,
Az emberek egymás nyakát tiporják,
Pénzért loholva.*”

Ádám a háború után a felnégyelt népeket és a jóvátételi bizottságot jelentő békét is irtóztatónak találja. Lucifer – vizsgálatul – dollárral látja el a munkálkodni vágyó Ádámot, aki luciferi javaslatra tudós doktor lesz. Minden rendben is lenne:

„*Dicső, igaz kor, hadd köszöntselek.
Jó a magasban és a rossz alatt.
A társaság ma egy ütemre ver:
Én benne hang, én gondolat leszek.*”

– helyesel Ádám. A tudósi létehez csak a diploma hiányzik. Lucifer egyetemi professzor képében fogadja a doktoressza Évát és Ádámot, akik úgymond irodalomból vizsgáznak, s a teremben véletlenül éppen ott lévő Madách mellszobor kapcsán természetesen Madáchot választják. A vizsga elkezdődik.

LUCIFER

*Rendszert kívánok. Módszeres kifejtést.
Hány részre osztja Ön Madáchot?*

ÁDÁM

*Hány részre osztom? Én egy részre sem.
Mert ő egész volt, s nekem is egész.
Olyan egész, akár az ég felettem.*

LUCIFER

*Mindig az ég, a tenger és a hegy.
Lassan barátom, és ne lefetyeljen.
Ismétlem: hány részre osztja őt,
Mint nyelvművészt, regényest és rajongót,
Mint pesszimistát és mint optimistát,
S mit megkapott, megint hány részre osztja?*

Lucifer, látva a doktorjelölt Ádám és Éva egymásratalálását, kijelenti:

*Ez égi kar énnékem ismerős,
Igy énekelnek nyafka angyalok,
Kis cérna-hangon. Szörnyűmód únom.
Úgy látszik, itt ma holmi ünnepély lesz.
Madách-előadás. Odébb megyek.*

Lucifer végül kritikusként áll, a dollár osztrák koronává változik, az előadás elkezdődik: Ádám a zsöllyében hallgatja, ahogy Éva olvassa a Tragédia első sorait.

*

A tanulmányok között van azóta is sokat idézett nagyhatású esszé – például Babitsé – és van a Madách szakirodalomban kevésbé tárgyalt polémikus vagy filológiai elmélyültségű munka egyaránt. Az első tanulmány KARINTHY FRIGYES *Madách* című szövege. KARINTHY Arany Dantéről írott verséhez hasonlítja feladatát: „előre sejtve, hogy a mérőőn »félrebillen« s nem marad más, mint dadogó kiáltások vagy nehány hasonlat.” Kilenc egységre tagolt írásában rekonstruálja – az általa feltehetően nem ismert – vázlatot, azt a „papírlapot, amire Madách följegyezte a dráma ötleteit”. Karinty Ádám lelkének történeteként fogja fel a művet. Az értelmezések egyik ütközéspontjának tartott eredetiség kérdésében egyértelműen a Tragédia eredetiségét hangsúlyozza: „Az ötlet, hogy az első ember elalszik és végigálmodja, saját története gyanánt, az emberiség történetét, azonkívül hogy páratlanul

elmés, annyira eredeti, hogy tulajdonképpen nem is hasonlítható e g y vagy m á s, b i z o n y o s szerző alapötletéhez: – legfeljebb a több, egymásra következő szerző és költő által az idők folyamán kialakított, kicsiszolt, kitökéletesített legendamesék, kozmogóniák, vallásrendszerek alapjául szolgáló mitoszok jelképes mesetartalmához [...]” KARINTHY vitatja, hogy a művet magát vagy előadását bármiféle „párt, csoport, felekezet vagy szövetség kisajátíthatná magának, hogy a benne rejlő szuggesztív erőt felhasználja.”⁷ A műfajról szólva megjegyzi, „a Tragédia nem szomorújáték és nem komédia – a szó isteni értelmében humoros mű, összhangját az ellentétek adják – végső hatása ama felszabaduló, kitáguló érzés pillanatában nyilvánul meg, melyben felismerjük minden dialektika és bölcselkedés szánalmas sántikálását az élet rohanásában [...] A humor, minden alkotó nagyság feltétele, teszi ruganyossá és élővé a lüktetve pergő jelenéseket s menti át sötét és világos felhőzetén a rohanó időnek [...]”

A *Madách és lelki rokonai* című GÁSPÁR KORNÉL-írás kifejti, hogy e lelki rokonokat nem a költők, hanem a tudomány nagy békétlenei – Pythagoras, Aristoteles, Aristarchos, Kopernikus, Giordano Bruno, Pascal, Kepler – között érdemes keresnünk. „Az eszme nagy romantikusai ők. A vérbeli kutató olthatatlan tudásszomját a költő merész röptével párosítják, de céljuk elsősorban az eszme.” A szerző – bizonyítékául – Giordano Bruno himnuszának részletét idézi:

*Lelkem ma már a végtelenbe hat,
Nem állja útját kristályboltozat,
Midőn, a mély azúr páráin által,
Csillagvilágok távolába szárnyal
S a föld alatta mélyen elmarad,
Minden rít ösztönével és porával.*

LACZKÓ GÉZA *A XIX. századi férfi tragédiája* címmel írt tanulmányában Madách korát a korábbi századokban felhalmozódott értékek összegzéseként fogja fel. Benne van a középkor vallási rajongása belső vallással szelídülten, a reneszánsz tantárgyakká szerényedett rajongása az ókor iránt, filológiként a reformáció szabad bibliamagyaráza-

ta, a tudás mindenhatósága a lehető legjobb életforma megtalálásának gyakorlati tetteiben. A század ugyanis „leküzdí a lelki kényszert csak úgy, mint a távolságot vagy a nagy járványokat.” A jog és a hatalom akarása – a szerző felfogásában – rideg önzés versenyporondjává tette a földet, ahol „a spirituális hajlamú egyén, faj, nemzet lemarad.” Az általános materiális haladással a „lélek beszáradt”, s a spirituális visszamaradás és a materiális haladás ellentétét, mint a XIX. század e nagy belső szakadását „teljesen meglátni és megírni, sőt művészileg kifejezni csak egy európai embernek adatott meg, Madách Imrének.” (kiemelés az eredeti szövegben.) „Az ember tehát egyedül áll. Az ember?... Nem! Csak a f é r f i. A realizáló, a csúcspont a XIX. század férfije. [...] Az ember tragédiája tehát a F é r f i tragédiája, jobban mondva a multakat, összegző, szándékait realizáló, lázasan cselekvő, lázasabban gondolkodó, tudást szomjazó, örökkön javítani akaró, haladó, de a célt tisztán már nem látó, meghasonlott XIX. századi férfítársadalmának tragédiája – s mint ilyen a XIX. századi Európa olyan *egyetlen* reprezentáns műve és lelki képe, mint a középkoré D a n t e Divina commediaja – s csodás sors, furcsa ellentmondás! – Európa nem ismeri, mert – magyarul írták meg.”

KUNCZ ALADÁR *A mi Madáchunk* című esszéjét Laczkó Gézáéhoz hasonló gondolattal indítja: szerinte Madách az, „aki a XIX. század lelkének egységes és művészi kifejezést tudott adni. Egy egész század lelkéhez nyúl biztosan alakító kézzel s fejlődésének vonalát megrajzolja.” A XVIII. század vége fölbomlott műveltséget hagyományozott Európára, ennek megtestesítője Kant és Rousseau, a két jellegzetes férfítípus: „Ezt a világot zárta le Madách Imre Az ember tragédiájában. Egy századot kitevő kor lelkének nem foszlányait adta; a kifejezők kórusában nem csak egy hangot ütött meg, hanem merész íveléssel hidat vert az egyetemes életszemlélet egész folyama felé kiindulásától, Kantól és Rousseautól kezdve egészen célhoz éréséig, Nietzscheig és Bergsonig.” A szerző Madách egyénisége szempontjából a legérdekesebb jelenetnek a londoni szint tartja, ugyanis szerinte Madách itt számol le korának álmodozó hegelianizmusával: „érezte, hogy a XIX. századi összeomlás ezen a téren lesz a legmélyrehatóbb. Azért következik még két szín. A phalanster-rendszer: a tiszta ész gyerme-

kes álmodozása s az eszkimó jelenet: a természettudományos gondolkodásmód karikatúrája. A magára maradt öntudat most nyilván láthatja, hogy hová jut, ha az élet ösztönös áramlataival szakít.” Mindezt századában egyetlen olyan drámaíróként jelenítette meg, „aki a monumentális műforma kérdését a modern életszemléletből kiindulva oldotta meg.”

Az ember tragédiája álom-motívumának ősei, RÉVAY JÓZSEF klasszika-filológus ihletett tanulmánya azt állítja, hogy „Szerencsére Madách költeményének ércfalán a filológiai párhuzamok legnagyobb része pozdorjává zúzódott szét [...]” RÉVAY az álom-motívum kapcsán sem közvetlen hatást, hanem a világirodalomban fellelhető párhuzamos helyeket tár föl. Arra a kérdésre, hogy ismerte-e Madách a klasszikus ókort, olvasmányainak megnevezésével és műveiből vett bizonyítékokkal válaszolhatunk – írja a szerző, de egyben megállapítja: „Idevágó ismeretei nem voltak alaposak”, ugyanis nagobbrészt nem az eredeti forrásokat forgatta.⁸ Intenzív érdeklődése az ókor iránt azonban teremtő fantáziával párosult. RÉVAY felfogásában az egybevetések súlypontja az álom-motívumok azonossága, a költői szemléletben természetes újra felbukkanása és nem a közvetlen hatás feltételezése. RÉVAY az álom-fikció világirodalmi rokonait a latin irodalomban fennmaradt két álombeli jövő-látáshoz köti: „az egyik Vergilius Aeneisének VI. énekében <752–886###, a másik Cicero Somnium Scipionisában ###de republica VI.###. Mindkettő értékes emléke a latin eschatologikus irodalomnak.” – jegyzi meg RÉVAY. „Scipio álmában látja a maga és Kartágó jövőjét, a nagy emberek földi dicsőségének parányiságát – s ez nagyjából Ádám víziójának is a tárgya. Látja a világegyetem csodás szerkezetét, hallja a szférák zenéjét, öngyilkos akar lenni, majd megint visszavágyik a földre: haes ego, admirans referebam, tamen oculos ad terram identidem, – akárcsak Ádám:

De visszasírok, fáj, hogy elszakadtam.”

RÉVAYTÓL megtudjuk, hogy Aeneas, apja, Anchises „hérosz-szemléje” során a jövőt látja. Anchises az álom elefántcsont-kapuján bocsátja ki fiát az alvilágból „s a látomás célja, hogy erősítse lelkünket a jövőn-

dó küzdelemre.” Az idézett szövegek közvetlen hatása „nem lehetetlen – de nem is bizonyítható s nem is ez a fontos. Fontos csak a motívumtörténeti összetartozandóság bizonyossága.”

BABITS MIHÁLY az Athenaeum jubileumi Madách-könyve számára írta a *Nyugat*-ban megjelent *Előszó egy új Madách kiadáshoz* című esszéjét. A hangütés személyes, az olvasó közvetlenül szólíttatik meg: „olvasd újra Madách művét s úgy fog hatni reád, mint valami véres aktualitás; korod és életed legégetőbb problémáival találkozol! szédülten és remegő ujjakkal teszed le a könyvet.” BABITS is kifejti a maga speciális Madách problémáját „a tartalom, a mondanivaló szerepének problémája a költészetben” tárgyában. „Madách műve világkritika, de hogy tud egyúttal költészet is lenni? – kérdezi. Puritán templomra emlékeztető, szigorú kompozíció, racionalisztikus forma – így látja Babits. A mű hatása mégsem a hideg tanításé, hanem a meleg életé. Az esszéjét ellentétekre építő Babbitstól egyrészt azt olvassuk, hogy „Madách költeménye alapján pesszimista, sőt nihilista mű: rettenetes ítékezés [...] De Madách hangja nem a kacagás és a megvetés hangja.” Byrontól, Anatole France idézett *Pingvinek szigetéig* a kiábrándultság és gúny kórusa zeng végig a századon – láttatja Babits, a blazírtság és az érzébeli kimerültség helyett Madáchban azonban komolyság és fájdalom szól az eszmék nyelvén. Az indító kérdésre az esszé záró bekezdései így válaszolnak:

„A XIX. század többi nagy pesszimista költeménye kiábrándult filozófiát takar, az élet és színek tarka köntösébe.

Madách a kiábrándult filozófia köntösébe vérző életét takarja

Igy lesz az eszme formává, a gondolat puritán meztelensége gazdag költészeté.”

SCHÖPFLIN ALADÁR *Az ember Tragédiájának lírája* címmel Madách személyiségének és élete meghatározó eseményeinek, történelemfilozófiai ráismeréseinek értelmezéséből jut arra a következtetésre, hogy: „Az az alaphangulat, amelyből *Az ember tragédiája* kinőtt, Madách lelkének egy élet-helyzetre való reagálása, tehát lényege szerint lírai természetű.” Schöpflin meghatározónak tartja azt a madáchi felismerést, hogy „az eszme és megvalósulása között kiegyenlíthetetlen diszparitás van.” „Abból az alaphangulatból, amely ilyenformán tulaj-

donképpen a levegője az egész műnek s abból a meggyőződésből, hogy az eszme mindig a megvalósító ember eredendő gyöngeségén törik meg, kétféle irányba fejlődhetett volna egy, az emberi élet egészét átfogó mű: a satirikus és a tragikus megoldás irányába. „Bár egy bizonyos satírai vonás van csaknem minden színnek a struktúrájában”, Madách alkotásából, életmódjából eredően azonban a tragikai hangra volt utalva.

Az ember tragédiája 1883. szeptember 21-én került először színre a Nemzeti Színházban Paulay Ede igazgatósága idején, Erkel Ferenc kísérő zenéjével, s azóta nagyon kevés változtatással Paulay útmutatása szerint játsszák – tudatja PATAKI JÓZSEF *Egy kis színpadi elmélkedés* című írása. A bemutató óta eltelt negyven év alatt nyilvánvalóan számos kritika jelent meg az előadásokról, a költő, műfordító PATAKI JÓZSEF a Paulay-féle színpadra állításról szól egyrészt elismeréssel, másrészt kritikával. Méltatja az Évát játszó Jászai Marit, Ádámként a szenvedélyek fokozásában nagyszerű Nagy Imrét és az éles metszésű, rideg művészi egyéniségű Gyenes Lászlót – Luciferként. Hiányolja azonban a nagyívű, merész fantáziájú rendezést: „Paulay általában kihagyott mindent, ami nagyobb színpadtechnikai nehézséget okozott volna” – állítja. A színpadi elmélkedés a Tragédia-rendezések azóta is visszatérő kérdésén töpreng: „Ádám szerepében a szellem és az anyag küzd egymással. Vajjon ezt a gigantikus küzdelmet megbírják-e a színpad deszkái?” „Paulay a színpad konvencionális keretei közé illesztette Madách költeményét, ahelyett, hogy a színpad kereteit igyekezett volna e nagy koncepciójú mű számára a lehetőség szerint kibővíteni.” Köztudott azonban, s ezt Pataki is megjegyzi, hogy az előadásoknak még így is rendkívül nagy sikere volt.

Jegyzetek

1. Hellebrant Árpád (1855–1925), irodalomtörténész, bibliográfus, 1876-tól az MTA könyvtárosa, az MTA Irodalomtörténeti Bizottságának tagja. Az irodalomtörténeti mellett szintén éven-
te tette közzé a korabeli filológiai, pedagógiai, néprajzi, történettudományi, valamint nyelvészeti szaktudományos folyóiratok bibliográfiáját.
2. Irodalomtörténeti Közlemények 1923. 212. l.
3. A vers keletkezéstörténetéről ld. GELLÉRT Oszkár: *Egy író élete*. Bibliotheca I. 1958.
4. *Versek a költőről és a Tragédiáról*. Összeállította: PRAZNOVSZKY Mihály. 1993.
5. Az 1962-ben, a Magvető Kiadó által jegyzett, a kiadások között feltehetően a legismertebb *Szabó Lőrinc összegyűjtött versei* című kötetben megjelent vers néhány szó, illetve sorvariánsát idézzük fel. A 2. versszak első két sora a *Nyugatban*: „Roncok s hullák között, vergődve, tüzek, dorongok / őserdejében, a réműlet útjain át.” A kötetben: „Roncok s hullák között, vergődve, tüzek, dorongok / őserdejében, áttörve a réműlt éjszakát –”. A 28. versszak első sora a *Nyugatban*: „De majd egyszer megállanak a folyók az éjszakában”. A kötetben: „De majd egyszer meghalnak a folyók az éjszakában”. A 29. versszak a *Nyugatban*: „És megpihenek, ha szétterül merev síkokba
az ég és / a tornyosodó csönd eltakar minden kaput s utat: /
megpihenek, ha kiömlik az anyagba zárt sötétség / és a
mozgás
csiráiban is megdermed az öntudat.” A kötetben: „És
megpihe-
nek, ha szétterül merev síkokba az ég és / a visszatért kezdet
el-
takar minden romot s utat: / megpihenek. ha szétömlik az
anyagba zárt sötétség/ és a mozgás csiráiban megáll az
akarat.”
6. HARSÁNYI Zsolt *Ember küzdj...* címmel 1932-ben életrajzi regényt is írt Madáchról.

7. Karinthy egyként céloz például a korabeli vallásbölcseleti, filozófiai vagy a mű szerkezetében (a történelem hullámainak visszatérő ütemében) a történelmi materializmust igazolva látó

szocialista értelmezésekre. Utóbbi kapcsán megemlíti, hogy „de bezzeg, a szocializmus kísérleti államában, a kommünben, sietve levették a műsorról, egyetlen jelenete, a phalanszter-kép miatt, mely egyrészt nagyon is élethűen kezdődik, másrészt

na-

gyon is őszintén végződik.”

8. Révay utal Voinovich Géza munkájára, amelyből megtudjuk, hogy Madách „az ókorra vonatkozó lényeges ismereteit a Schütz-féle Weltgeschichteből és Hegel történetfilozófiai előadásáiból merítette.”

Melléklet

A Nyugat Madách emlékszámának tartalma 1923. február

GELLÉRT Oszkár: *Ádám*. 113. l.

KARINTHY Frigyes: *Madách*. 113–123. l.

GÁSPÁR Kornél: *Madách és lelki rokonai*. 124–134. l.

LACZKÓ Géza: *A XIX. századi férfi tragédiája*. 135–139. l.

KUNCZ Aladár: *A mi Madáchunk*. 139–142. l.

SZABÓ Lőrinc: *Isten*. 143–145. l.

FÜST Milán: *Emlékezés kétféle nevelőmről*. 146–151. l.

KOSZTOLÁNYI Dezső: *Lucifer a katedrán*. (Játék egy felvonásban.)
152–160. l.

HARSÁNYI Zsolt: *A szerep*. 161–165. l.

RÉVAY József: *Az ember tragédiája álmotívumának hősei*. 165–
169. l.

BABITS Mihály: *Előszó egy új Madách kiadáshoz*. (Az Athenaeum
jubileumi Madách-könyve számára.) 170–172. l.

BÁNYAI Kornél: *Az ember tragédiája*. 172. l.

SCHÖPFLIN Aladár: *Az ember Tragédiájának lírája*. 173–175. l.

TELEKES Béla: *Az ember tragédiája*. 175–176. l.

PATAKI József: *Egy kis színpadi elmélkedés*. 177–178. l.

Krizsán László

Madách ábrázolások a költő születésének és halálának századik évfordulóján

1998-ban, Madách Imre születésének 175. évfordulóján szinte önként adódik a kérdés: hogyan élt Madách alakja a magyar köztudatban, mit ismert és mit tekintett elsőrendűen fontosnak a madáchi életműből a költő születésének és halálának századik évfordulóján, 1923-ban és 1964-ben?

A két száz esztendő jubileum abban hasonló egymáshoz, hogy mindkettőre nemzeti történelmünknek egy-egy tragikus eseménye után került sor. 1923-ban Trianon bódulata, 1964-ben pedig a levert forradalom utáni megtorlás kálváriáján élte át a nemzet egyetemlegesen és egyénenként is, az ember tragédiáját. Úgy, mint huszonhat éves korban Madách élte át a nemzeti katasztrófát.¹

A társadalmi közérzet a költő születésének századik évfordulóján tehát hasonló, csaknem azonos volt, mint azokban az esztendőkből, amikor a „költemény” eszméje megfogant és érlelődött Madách lelkében. Az irodalmi alkotások értéséhez és élvezetéhez oly elengedhetetlenül szükséges azonos rezonanciát kiváltó külső körülmények, alkotó és műélvező között, maradéktalanul léteztek és hatottak.

A Madách centenáriumi megemlékezései, az emléknapiak torlódása folytán, csaknem az egész 1923-as esztendőt kitöltötték. A kor legrangosabb irodalmi folyóirata, a *Nyugat* az 1923. évi 3. számát Madách Imre emlékezetének szentelte. Babits Mihály, Karinth Frigyes, Kuncz Aladár, Laczkó Géza, Pataki József és Révay József írásainak közös tartalmi jegye abban ismerhető fel, hogy valamennyien Madách világirodalmi helyét és nagyságát emelik ki.

Karinthy Frigyes *Madách* című cikkében azon elmélkedik, hogy milyen jelzőt lehetne a költő neve mellé tenni. Ha Goethét „isteninek”, Petőfit „lángelmének” titulálták, talán Madáchot is illetné valami ki-tüntető jelző. Rajta kívül a világirodalomnak csak egyetlen alakja há-tározható meg jelző és utónév nélkül: Dante.²

Laczkó Géza szerint *Az ember tragédiája* „a XIX. századi Európa olyan *egyetlen* reprezentáns műve és lelki képe, mint Dante Divina commediája.”³

Kuncz Aladár, aki a „Fekete kolostor” falai között sokszáz sors-társának lelki állapotát ismerhette meg, betekintve a szellem rejtelmeibe és válságába, talán a legilletékesebbként szólhatott emígyen:

„Madách Imre az egyetlen költő a világirodalomban, aki a XIX. század lelkének egységes és művészi kifejezést tudott adni.”⁴

Madách születésének századik évfordulóján a megszólaló alkotótársak, költők és írók, természetesen az irodalom mezsgyéin közlítették Madáchhoz, *elemzéseik, értékeléseik azonban aktuális politikai mondanivalót hordoztak: egy megalázott, megrabolt nép alkotó géniuszára irányították a világ figyelmét.*

Ugyanez a törekvés hatotta át a száz éves születési évfordulón azokat a kutatókat is, akik az alkotó irodalmárok Madách értékeléseit a tudomány módszereivel kívánták megerősíteni, *kiemelve a madáchi életműben az egyetemes nemzeti szellem kialakítására és táplálására alkalmas elemeket, mindazt, ami a Trianon által elszakított magyarsággal eszmei, lelki közösséget képes teremteni és fenntartani!*

Az irodalomnak, a nemzet nagy szellemi alkotásainak ilyen képessége és missziója régtől közismert. Történelmi és történelmet befolyásoló szerepét báró Kemény Zsigmond 1868-ban, a Kisfaludy Társaság elnökeként, az alábbiakban jellemezte: „Rendszerint a politikai élet felpezsdülő mozzanatait szokta kísérni az irodalom fejlődése. Ellenben nálunk az irodalom hatott elsősorban a nemzeti érzelem emelésére. Majdnem egyedül és támogatás nélkül küzdött a német olvasztási erő ellen, s majdnem egészen neki köszönhetjük, hogy a latin nyelv uralkodása a törvényhozásból kiküszöböltetett.

S midőn 1849 után az iszonyú válság beállott s azon elnyomatás, mely az egyéneket és intézményeket egyaránt sújtá, még gyászosabbá lőn oly sejtelmek miatt, mintha hazánk a vonaglás kínjaival küzdene, s létét fenntartani már alig lehet, és midőn a közélet még fennmaradt jeleseit s magát a tömeget is tétlenségre zsidbasztotta: irodalmunk, s főleg a szépirodalom volt a bátorító, az erélyt fenntartó, a termékenyítő elem, mely nemcsak hitt és lelkesedék, de maradandó műveivel is folyvást bizonyítja, hogy a hazának élni kell, hogy a haza élni fog.

Ez olyan érdem, melyet irodalmunktól senki sem tagadhat meg.”⁵

A trianoni határok közé zárt magyarságot az 1920-as évek elején idegen elnyomás nem fenyegette. Csak nyomorúságukkal kellett küszködniök. Ám annál nagyobb erővel nehezedett az idegen elnyomás a nemzet azon részére, amely Magyarország elszakított területein élt. E magyarok „olyan uralmak alá jutottak, amelyek kijátszásával vagy megtagadásával a békeszerződéseknek minden magyar szellemi életet elfojtani s a magyarságot vagy idegen kultúra járma alá hajtani, vagy, amennyiben erre nem hajlandó, a műveletlenségbe visszataszítani igyekeznek. Ennek az igyekezetnek legvilágosabb jele és legerősebb eszköze a magyar iskolák bezárása mellett a régi hazával való szellemi érintkezés mesterséges, sőt erőszakos akadályozása.”⁶

A kor írói, tudósai és politikusai Madách művében, *Az ember tragédiájában* ismerték fel a magyar irodalomnak azon alkotását, amely követként járhatja az elszakított magyar területeket és leghathatósabban képes a közös magyar érzés és szellem kialakításában munkálni.

Az irodalomnak közös nemzeti eszmét és szellemet teremtő erejét külföldi történelmi példákkal is igazolhatták azok, akik a nagy magyar alkotók, elsősorban *Madách Imre és Mikszáth Kálmán műveitől a magyar szellemi kultúra egyetemességének kibontakozását várták.*

A Madách-centenárium utóregzéseként, 1925. szeptember 6-án Nógrád vármegye ünnepi ülést rendezett Madách Imre és Mikszáth Kálmán emlékére Balassagyarmaton. A tudományos ülés előadója *Berezviczy Albert*, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, aki a népek szellemi közösségének kialakulásáról az alábbi példákat említette:

„Mikor Németország apró tartományokra volt szétdarabolva, s a nagy német egység még csak ábránd volt, akkor Schiller és Goethe jelképezték azt a szellemi közösséget, mely az összes németeket összekapcsolta. Mikor Olaszország csak geográfiai gyűjtőneve volt a számtalan külön-külön, többnyire idegen uralmaknak, akkor Dante volt az, akinek művében az olaszok magukra és nemzeti egységökre ráeszméltek.”⁷

A magyar tudomány képviselői, az irodalmárok és a szülőföld, Nógrád, a költő születésének százados jubileumán ugyanazt, a nemzeti kultúra és közgondolkodás egyetemességét megteremtő hatást várta

el Madách művétől az elszakított magyar területeken, aminővel *Schiller*, *Goethe* és *Dante* művészete járult hozzá a német és olasz egység szellemi bázisához.

Madách Imre hagyatékát a Trianon utáni Magyarországon olyan értéknek és erőnek ismerték fel, amely alkalmas arra, hogy „ország-határokon át egyesítse a magyarokat”, amely a „világtengereken át is hidat ver magyar és magyar között.”⁸

De vajon alkalmas volt-e a gyakran „európai” vagy „világkölteményként” jellemzett, sokak által egyenesen kozmopolitának tartott alkotás nemzeti célok és eszmék gerjesztésére?

E problémakört elemzi Madách születésének századik évében, a Magyar Tudományos Akadémia által 1923. október 7-én rendezett Madách emlékünnepen *Négyesy László: Egyetemesség, magyarság és egyéniség Az ember tragédiájában* című előadásában.⁹

Az előadás bevezető soraiban a szerző megállapítja, hogy *ez a magyar költemény világgöltemény* egyben és általánosan emberi, amelyből az egyszerű elme is gazdagodik „de a legiskolázottabb, legmélyebb elmék sem merítették ki minden mélységeit.”¹⁰

Ezt a „világgölteményt” keletkezésének körülményei teszik magyarrá, oly módon azonban, hogy semmit nem veszít az általános emberi jellegéből, s magyarrá lesz azon a történelmi bázison, melyet általánosító értelemben az egész emberiség alkotott, létezésének sok évezredes folyamában.

A Tragédia magyarsága abban a heroikus közdelemben gyökerezik, melyet 1848–49-ben a magyar nép vívott, amikor egy pillanatra a szabadság és haladás élharcosa volt az egész világon. Áldozatos harcának bukása után *szellemi és erkölcsi fegyverekkel* próbálta elnyerni mindazt, ami a csatatereken elveszett!

1848–49 nemzedékének a küzdelem Világosnál nem ért véget, csupán tárgyát tekintve és módszereiben változott. Ihlető 1848–49 maradt, a forradalom és szabadságharc. Madách 1848 fényénél keresett választ korának kérdéseire, átfogva az emberiség egyetemes haladásának szinte átláthatatlan távlatait, és képes volt ábrázolni azokat, „megelőzve a világ összes költőit a feladat vállalásában. Egyénileg megvolt hozzá az értelmi kiválósága is, az intuíciója is, a költői ereje is, nem

egyenlő arányban, de nagy mértékben. De hogy ezt a roppant művészi feladatot koncipiálja, arra őt a nemzeti lélek akkori nagyszerű lendülete is segítette és a magyarság akkori nagyszerű tragikuma is ihlette. A magyar nemzet, mely a XIX. század közepén az emberiség küzdelmeiben előtérbe került, e fia által a kor nagy lelki válságának költői ábrázolásával is megajándékozta az emberiséget. Madáchcsal a fiatal magyar költői szellem az egyetemes filozófiai költészet első vonalába nyomult.¹¹ – Miként a szabadságért folytatott fegyveres harcban egykoron.

Az 1848–49 által ihletett és az elnyomatás éveiben testet öltött eszméket, a küzdeni akarást és hitet a Madách-centenárium magyar társadalma befogadta, magáévá tette és a jövő reményeként őrizte.

A Madách emlékülés elnöki megnyitójában *Berzeviczy Albert* 1923. október 7-én¹² ekként szolt a madáchi örökség különös időszerűségéről a Trianont követő években:

„Az ember tragédiája minden időben nemzeti irodalmunk kincse, nemzetünk büszkesége fog maradni s megírásával Madách mindenkorra beköltözött nemzetünk halhatatlanai közé. S ha valaha, ma kell megbecsülnünk és ünnepelnünk a magyar szellem ez örökbecsű alkotását; ma, mikor annyitól fosztattak meg, ami a mienk volt s érdemtelenül oly mélyen aláztak meg; ma, amikor csüggedni nem akaró életösztönünk és törhetetlen hitünk valódi jelmondásunkká avatja az Ember tragédiáját bezáró isteni szavakat: »Mondottam ember: küzdj és bízva bízzál!«”¹³

A Madách Imre életműve iránti érdeklődés nem valami felülről irányított és gerjesztett közhangulatot fejezett ki az első világháború utáni nemzedék társadalmi magatartásában, hanem *szenvedő átélését mindazon kisérvőjelenségnek, melyek a költő életét is meghatározták és művét motiválták.*

A trianoni határok között élő – és egykori hazájában már-már idegenként kezelt – magyarság nemzettudatának a madáchi örökség szellemében történő megújítása ma épp oly szükséges, mint a százéves évforduló idején.

Mert ilyen vonatkozásban a helyzet mit sem változott. Napjainkban sem vesztette érvényét a hetvenöt évvel ezelőtti Madách-konferencia zárszava:

„Fájdalom, nemzeted nem boldog, te drága nyugovó! Születésed századik évfordulóját mély gyászban ünnepli. Hazád darabokra van tépve, ősi birtokod idegen területté vált. De a sírodon virasztó isten-asszony csak susogja azt neked, hogy boldogtalanok mégse vagyunk, mert nem mondunk le. Megjegyeztük tanításodat: élni akarunk, küzdünk és bízva bízunk. Mi még boldogok akarunk lenni. A te dicsőséged pedig teljes. A te dicsőséged gyászunkban is egyik vigasztalásunk. Nagy műved világszerte a magyar nagyrahitottságnak le nem téphető diadaljele, itthon pedig a nemzeti lélek, szellem és akarati majdani diadalainak záloga!”¹⁴

* *
*

A Madách Imre halálának századik évfordulóját megelőző évtizedben a magyar művelődéstörténet legszegényesebb nerénylete zajlott a magyar és az egyetemes emberi kultúra ezen kimagasló képviselője ellen, *Az ember tragédiája* lejáratásáért, szervezett kampány alakjában.

A Tragédia lekerült a színházak műsoráról és a kommunista főideológusok, *Révai József* és *Lukács György*, a marxista filozófia vélt és államvédelmi osztagokkal támogatott fölényét Madách személye, emberiség szemlélete és alkotása ellen fordították. A „Madách-vitának” nevezett agresszív és csakis kijelentő mondatokban fogalmazó párt-dokumentum tudományos nézetcsere helyett inkább hasonlított valami tollbamondáshoz az irodalomtudomány művelői számára.

A kommunista párt ideológusai félreérthetetlenül értésére adták mindenkinek, akit illet, hogy minden alkotás értékmérője kizárólag a marxista filozófia lehet. Különösképpen az olyan művek újraértékelésére van szükség, melyek társadalomábrázolás tekintetében nem a történelmet mozgó osztályharc meghatározó szerepéből indulnak ki.

Az ilyen ideologikusan megfogalmazott „kritikát” valójában a félelem sugallta. Félelem a társadalomra kényszerített rend ellen, a folytonosan lázongó „hős” példájától, aki – horribile dictu – még a szocialista állam ellen is képes fellázadni.

A történelem nem sokkal a hírhedt Madách-vita kezdeményezése után véresen igazolta a társadalom fejlődéselméletének madáchi prognózisát: elkövetkezett 1956, a lázadás a szocialistának nevezett rend ellen, az a világtörténelmi esemény, melyet *a madáchi társadalmoszemlélet, száz esztendővel korábban – körvonalaiiban – már látni engedett*.

De elkövetkezett a megtorlás kegyetlen időszaka is, amely az 50–60-as évek fordulójára, Madách halála centenáriumának előestéjén éppoly tragikus közhangulatot teremtett, mint születése 100. évfordulóját követően Trianon friss sebe.

A terror és erőszak közegében még annyi tér sem maradt a madáchi eszmerendszer lényegének vizsgálatára, mint a rossz emlékü Madách-vita idején, hiszen az alkotás és az alkotó életszemlélete minduntalan befulladt az államvallássá emelt pártideológia posványába. Ha addig kockázatos volt, 1956 után életveszélyessé vált bármilyen szembenállás a marxista világnézettel és irodalomszemlélettel.

Úgy tűnt tehát, hogy Madách Imre halálának közelgő 100. évfordulója akár a költő végleges temetése is lehet.

Ebben a szomorú helyzetben, de kivételes, szinte kegyelmi állapotban *bukkantam rá, azokra az iratokra, amelyek alkalmasnak látszottak az ideológia által megalázott Madách-portré újrarajzolására*.

Ezek az iratok Madách tevőleges, katonai főbiztosként való részvételét bizonyították az 1848–49-es szabadságharcban.

A meglelt dokumentumok, túl azon, hogy alkalmasak voltak *egy évszázados téves állítás cáfolatára*, a betegsége miatt a közügyektől visszavonuló költőről, páratlan lehetőséget nyitottak 1848–49 ürügyén a szabadságharcról szólni, *a szabadságharcot a megbecsülés méltóságába emelni*.

Az intelligens magyar társadalom természetesen tudta, hogy bár 1848–49-ről beszélünk, ám 1956-ra gondolunk.

Az új dokumentumok feltalálása egy új Madách-portré megalkotását tette lehetővé. A beteg Madách helyett a nemzeti szabadságharc katonáját, a küzdő ember alakját állították ezek a dokumentumok a nemzet elé.

Ezt a Madáchot a mindenhatónak vélt marxista filozófia sem kezdhetette ki többé.

Az igazi Madách-alak életrekelte a költő halálának 100. évfordulójára esik!

Az új okmányokat, kellő forráskritikai vizsgálat után, betűhűen közölt szöveggel kívántuk Madách halálának centenáriumára megjelentetni.

A kötet lektora, az ismert Madách-kutató, *Horváth Károly*, „áttörés”-nek nevezte a Madách-kutatásokban az új okmányok megjelenését.

A függetlenségi harcok történetével foglalkozó kollégák ugyancsak nagy várakozással tekintettek a kötet megjelenése elé. Ám a Kiadói Főigazgatóság – amely tiszte szerint éberrel vigyázott arra, nehogy társadalmilag „veszélyes olvasmány” kerüljön a közönség kezébe – egyáltalán nem sietett.

A kényelmes ügykezelés, a kötet megjelenésének késleltetése – mint később kiderült – presztízs-okokból történt. A Főigazgatóság egyes munkatársainak véleménye szerint Madách ügyben a marxista filozófia legkiválóbb képviselői már megnyilatkoztak. Zavart keltene tehát bármi újabb vélemény hangoztatása.

Megdöbbenő, hogy zavarkeltőnek minősítettek olyan iratokat, amelyek egy közel száz esztendő téves álláspontot cáfoltak meg a tudományban és amelyek egy közügyektől elforduló figurát a nemzeti és európai haladás élvonalába emeltek.

Némi elmozdulást csak azután lehetett tapasztalni a kötet kiadása körül, hogy a Béke Világtanács programjába iktatta a madáchi életmű széleskörű propagálását.

Ám az évfordulóra, az akkori nyomdai viszonyok mellett, a könyv megjelenését már nem lehetett biztosítani.

Egyetlen lehetősége maradt annak, hogy az újonnan feltárt iratok a költő halálának századik évfordulójára közönség elé kerüljenek: saját szervezésű *kiállítás*.

Nógrád megye Levéltára a második világháború után a pesti vármegyeházán lelt ideiglenes otthonra. Itt őrizték az újonnan feltárt iratokat is.

A források jelentőségéhez és a madáchi életmű dokumentális bemutatásához méltó helyszín is akadt: a *Vármegyeháza kápolnája*.

Tizenöt tárlóban azon nyolcvanhárom iratot és mellékleteiket helyeztük el, amely dokumentumok 1843-tól 1864-ig a költő életére és munkásságára a legnagyobb befolyással bírtak.

A legbecsesebb okmányegyüttest, természetesen, az új dokumentumok, Madách Imrének forradalmi és szabadságharcos tevékenységére utaló iratok alkották.

E kiállítás – noha nem ismert kiállítóhelyen került bemutatásra – országos érdeklődést váltott ki, köszönhetően a *Magyar Rádió* tudósításainak a ritka becsű történelmi okmányok tudományos jelentőségéről.

Mivel az okmányok önálló kötetben történő kiadása az említett körülmények folytán késett¹⁵ – a kiállításnak egy részletes iratjegyzéke szolgáltatta az első adatokat az új Madách-portré megrajzolásához.¹⁶

Madách Imre történelemhű alakja halálának centenáriumán kelt új életre, azon a dokumentális kiállításon, amely Magyarországon először mutatta be a költő életét és küzdelmeit.

Jegyzetek

1. BABITS Mihály: *Előszó egy új Madách kiadáshoz*. Nyugat 1923. 3. füzet, 171. l.
2. KARINTHY Frigyes: *Madách*. Nyugat 1923. 3. füzet, 113. l.
3. LACZKÓ Géza: *A XIX. századi férfi tragédiája*. Nyugat 1923. 3. füzet, 139. l.
4. KUNCZ Aladár: *A mi Madáchunk*. Nyugat 1923. 3. füzet, 139. l.
5. BERZEVICZY Albert: *Irodalmunk és az elszakított magyarság*. Budapesti Szemle 1924. CLVII. kötet, 161. l.
6. U. a. 162. l.
7. Akadémiai Értesítő 1925. 36. kötet, 197. l.
8. U. a. 195–197. l.
9. Megjelent a Budapesti Szemle 1924. évi kötetében, a 2–19. lapokon.
10. U. a. 2–3. l.
11. NÉGYESI László: *Egyetemesség, magyarság és egyéniség Az ember tragédiájában*. Budapesti Szemle 1924. 4. l.
12. 1923-ban, Madách születésének századik évfordulóján a Magyar Tudományos Akadémia emlékünneplését nem a születés pontos dátumának megfelelően január 21-én tartották, hanem ősszel, Madách Imre halálának évszakában. Az évforduló áthelyezéséről Berzeviczy Albert az alábbi magyarázatot adta:
„Az új év éjjele volt Petőfi születésének századik évfordulója; az ő nagy emlékének ünneplése kiterjed majdnem az egész évre és élénk visszhangot kelt messze hazánk határán túl.
Országos megemlékezés tárgya volt – Akadémiánk részvételével is – a gróf Andrássy Gyula születésének s a Kölcsey Himnusa keletkezésének centenáriuma is. És az ünneplések összetorlódása miatt a mostani őszre maradt a Madách Imre emlékének megülése, bár a századik évnapot tulajdonképpen már ez év januárjában éltük át.”

Ünnepi ülés Madách Imre emlékezetére 1923. október 7-én.
Elnöki megnyitóbeszéd. Akadémiai Értesítő 1923. 146. l.

117

- 13.** U. a. 150–151. l.
14. NÉGYESY László: i. m. 19. l.
15. A kötet mielőbbi megjelentetésére kedvezően hatott az a körülmény, hogy dr. Zólyomi József megyei múzeumigazgató a kötet kiadását saját hatáskörébe vonta. Így jelenhetett meg – fél esztendővel a Madách-centenárium után – a Nógrád megyei Múzeumi Füzetek 9. számaként Dr. Krizsán László: *Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez*. Balassagyarmat, 1964. c. könyv.
16. KRIZSÁN László: *Pest és Nógrád megye Állami Levéltárának emlékkiállítása Madách Imre halálának 100. évfordulóján*. Levéltári Szemle 1964. 4. sz. 200–216. l.

III. Utóhatás

Gyórfy Miklós

Madách – zenei öltözetben

Nyaktörő vállalkozásra adtam a fejemet. Kudarc esetén az úttörés áldozata leszek – megszámlálhatatlan elődöm mögé lopakodom. Legutolsó a sor végén ugyan legfeljebb percekig leszek: igen gyorsan sorakoznak mögém a következők.

Előadásom címe se adódott magától. Aki gondosan figyelemmel kísér minden Hírlelőt,* az akár több változatot is összeállíthatna.

Nagyképűen talán azt a címet írhattam volna: *Madách és a zene*. Igen gyorsan beláttam, hogy ebben csak elveszni lehet, olyan tág megjelölés. Az ellenkező véglet ez lehetett volna: *A Tragédia megzenésítései*. Erre a kérdésre alább még visszatérünk. Hosszas meggondolás útján jutottam a fenti címhez. Mint mondtam: önfeláldozásra is készen.

Amire támaszkodhattam, az a levegőbe kapaszkodásnál alig volt több.

Tovább nehezíti dolgomat az a körülmény, hogy végső fokon mégiscsak zenéről akarnék beszélni – zene nélkül. Erre viszont nemcsak a saját szükségseink kényszerítenek. Ha a szóba kerülő művekből kívánnék akár csupán részletet bemutatni, egyszerűen *megoldhatatlan feladat* elé kerülnék. A zeneművek döntő többsége évtizedek óta sehol műsoron nem volt, hangfelvétel a dolog természetéből kifolyólag alig is lehetne róluk. Hangszereknek, szólistáknak, zenekarnak kellene itt várakozniok, hogy mozdulhassunk némaságunkból. – Nem hiszem, hogy vigasztalásunkra szolgálna, ha elárulom: egy-két darabot leszámítva, nekem sem volt alkalmam ezeket a zeneműveket füllel végigkísérni. Mai zenekedvelőnek esélye se lehet efféle élvezetre, még különös szerencsével sem. Ebből ered sajnálatos zenétlenségünk ez alkalommal is.

Az talán némi megnyugtatósunkra lehet, hogy a szerző maga a mienkkel teljesen azonos helyzetben volt. Igaz, hogy igényt sem érzett

*A Madách Irodalmi Társaság értesítője – a szerk.

ilyenfajta zenére. Szövegeiből életében egyáltalán semmit meg nem zenésítettek. Mi után is nyúlhatott volna az a komponista, akinek – valami sugallatból – erre szottyant volna kedve? Főművén kívül a költőnek életében verseiből még egy tucatnyi sem látott napvilágot,¹ sőt, a Gyulai-féle összkiadásában se adódott valami bő választék, de innen azért már lehetett volna találni eleget.²

Az elmondottakból már azt se nehéz kitalálni, miből lehetett egyáltalán elkezdni a Madách-szövegek zenésítései sorának számbavételét. A zenészek csak a főműre hagyatkozhattak. A hozzá kapcsolódó muzsika nyújtja kifejtésünk legterjedelmesebb szakaszát. Ezért hagyom a végére. Egy rövidebb előadást kizárólag ebből is ki lehetne hozni. (Kacérkodtam magam is a gondolattal.)

De nézzünk szét előbb a többiek körében. A zeneszerzőkről, az ismeretlenebbekről elégedjünk meg pár adattal, az ismertebbekről a pusztá említéssel, hisz bennünket a zenébe öltöztetett Madách-szöveg érdekkel, esetleg a két elem kapcsolata.

Világossá szeretném tenni: nem azt vizsgáljuk, hogy Madách milyen viszonyban áll a zenével, hanem éppen ellentétes oldalról: azt, hogy a zene milyen kapcsolatot tart Madáchcsal. Vagyis: a zene milyen mértékben volt hajlandó – vagy: képes – Madáchot, mármint a Madách-szöveget magába fogadni és zenei öltözetben visszazagyognatni. Tehát: a zeneszerzők mire becsülték Madách sorait.

A felsorolás egyben időrendet is próbál nyújtani.

De az időrend képezi a gondot mindjárt a kezdet kezdetén. Vajon az-e a legkorábbi kompozíció a művek között, amelyet én annak képezelek? Elénk kerül a Nemzeti Könyvtárban egy díszkiadású, bordó egészvásznonba kötött vokális alkotás, amely semmi kelteztést nem visel magán.³

A szövegre vonatkozólag büszkén hirdeti a költő nevét. De *Dicsőség a magasban* című Madách-verset a legtájékozottabb Madáchszakértők sem ismernek. Ha a cím alapján próbálunk tájékozódni, kudarcot vallunk, esetleg lappangó ismeretlen Madách-versre gyanakszunk. De a hangjegyek alá írt verssorokat végigolvasva rájövünk, hogy a zeneszerző aligha latolgatott, válogatott: a főmű indító nyolc sorát – egy saját kilencedikkel megtoldva – vette a maga műve alapjául:

*Dicsőség a magasban Istenünknek,
Dicsérje őt... [l. Halász I. k. 511.]*

Saját kiegészítő sora pedig:

Imádjuk őt, a végtelent.

Ez ugyan a 10–11 váltakozású kar énekében verselési zökkenőt idéz elő, akkor is, ha ezt a zene áramlása elfedi.

A zenei megformálás is megérdemli figyelmünket. Szerzője nem világnagyság, de VERESS Gábor nevét régebbi, a Bartha Dénes főszerkesztésű *Zenei Lexikonunk*⁴ még ismeri és ismerteti, az újabb, Riemann-féle⁵ már tudomást sem vesz róla.

Az előbbi alapján tudjuk, hogy Veress nem egészen hét évtizedét nagyjából felezve osztotta meg az utolsó két század közt. A nagyenyedi kollégium tanára lévén, darabját is nyilván ott írhatta, és ajánlhatta a szintén idevaló születésű, iskolázású és részben hivatását is itt teljesítő tanárnak: „málnási Bartók György erdélyi ev. ref. püspök úrnak tisztelettel”.

A mű⁶ énekhangra és orgonakíséretre (mezzoszoprán–harmónium), ad libitum: hegedű–gordonka duóval színezett együttesre írt zenedarab. A szerző megjegyzi: a harmónium szólama úgy van letéve, hogy a vonósok lényeges szegényedés nélkül elmaradhatnak. A darab a-mollban van írva, Religioso tempo-előírással. – Ajánlásától is kaphatunk némi hozzávetést keletkezési időpontjához – a püspök 1907 tavaszán hunyt el –, de még közelebb kerülünk a valós időponthoz a kotta egy másik rájegyzéséből: a Zenelap kiadványa. Röviden: ez egy negyedszázadig fennállott folyóirat volt „a zeneművészet összes ágai köréből” – ahogy magát meghatározta. S időnkint fel-felsorolja az égisze alatt kibocsátott zeneműveket. Az 1906. jan. 20-i számából könnyen kiszámíthatjuk, hogy a „Dicsőség a magasban” 1905 eleje körül hagyta el a sajtót, nyilván röviddel elkészültét követően.

Ez a Veress Gábor-féle zongorakíséretes dal az első önálló mű Madách-szövegre, ha a Tragédia-kísérőzenéket figyelmen kívül hagyjuk.

Időrendileg idekapcsolódik LICHTENBERG *Madách-kantátája*. A róla szóló hézagos ismereteinkből csak annyi derül ki, hogy a szabadkőműves Madách-páholy valamiféle – talán évenként ismétlődő – ünnepélyén adta elő ismeretlen apparátus. A páholy 1902 és 1919 közt működött, tehát ez a két évszám határolja a kantáta születését és előadása(i)t. A szervezet titkossága eléggé indokolja a mű rejtett valóját.⁷ – Tehát van, vagy legalábbis volt egy ilyen, ma fel nem lelhető Lichtenberg Emil-féle alkotás.⁸

Következzék LAVOTTA Rezső a maga középfekvésű *Három dalával*⁹ zongorakísérettel. A szerzőt hiba lenne a nagy verbunkoszerzővel, Lavotta Jánossal összetéveszteni, aki már 1820-ban elhunyt, tehát Madách születése előtt. Rezső a család egy későbbi leszármazottja, kortársunk, aki 1962-ben, nyolcvanhat évesen halt meg. Zeneszerző, karmester, fontos funkciók betöltője, kevéssé ismert zenei alkotások és keresett zenei szakkönyvek szerzője. Madáchnak három egyaránt 1864-ből származó versét, az *Atlaszt*, a *Metamorfózist* és a *Borkához* címűt zenésítette meg, a hangjegyeket a Rózsavölgyi bocsátotta ki 1934-ben. A dalok Kiss Ferencnek vannak ajánlva, aki a kor egyik legjelesebb prózai színésze. Ezeket igazán nem volna nehéz itt megismertetnünk!

BÁRDOS Lajos mindenki által jól ismert zeneszerző, a nagyok közül. Alig hihető, hogy már tizenkét éve meghalt, annyira kortársunknak érezzük. Mint a Kodály kórusoffenzíva élharcosa, rengeteg klasszikus és élő költő verséből lett jeles kórusmű a keze alatt, a harmincas években ontotta ezeket. Így került sor 1935-ben a „Madách szavá”-ra *Ember küzdj!* címmel.¹⁰ Szép, maestoso előírású háromszólamú kánon, 18 ütemben. De hogy a kórusmozgalom nagy felfutása óta előadták-e? Semmiképp nem gyakori énekkari darab. Igazán érdemes lenne megszólaltatni!

Az értékelést célszerű elkerülni. Remélem, enélkül kimondhatjuk következő szerzőnkéről, DOHNÁNYI Ernőről, hogy Bartók és Kodály egyenrangú társa, minden különbség ellenére, ami különválasztja mindhármut. Ennél többet – remélem – nem kell mondanom róla, aki hosszú ideig kortársunk, de már csaknem négy évtizede szállt sírba 81 évesen. – Az idetartozó műve a *Cantus vitae* (Az élet dala). A

61 éves Dohnányi írta, elkészülte után röviddel maga mutatta be az igazgatósága alatt álló Budapesti Filharmoniai Társaság élén 1941 április 28-án. A mű öttételes, 21 számból álló oratórium, amelynek szövegét a zeneszerző állította össze Madách Tragédiájának szövegéből, ezt azonban a saját bonyolult filozófiai mondanivalója kifejezésére válogatva. Indító kórusa:

*Zúg az élet tengerárja
mindenik hab új világ,
mit szánod, ha elmerül ez,
mit félsz, az ha feljebb hág...*

például a XI. színből való, míg az alkotást befejező szoprán szóló az I. szín soraiból énekel.

A hozzáértő kritika már a bemutató idején a szerző főművének ítélte a kantátát, hisz az a komponista filozófiájának foglatát adja mint életére vonatkoztatott vallomást. Formailag öt tétel ugyan, de felépítését tekintve igazában négytételes szimfónia, scherzóval, de profundisszal, fináléjában Istenhez emelkedő fohászával. – A kantáta lényegében két évtizedig készült (1920–40), bár a szorosan vett kompozíciós munka 1939 júniusa és 41 márciusa között megvolt.¹¹ – Hangsúlyozzam tehát még egyszer: a kantáta nem a Tragédia megzenésítése, hanem a szerző bölcséleti életvallomása szimfonikus kantáta formájában a madáchi szöveg válogatott soraira.

Többrétű elemzést kellene és lehetne erről az eléggé alig méltányolható alkotásról írni, csak az jelen tárgyalásunk arányait veszélyeztetné. Azt azért mégis hozzá kell még számítanunk, hogy Dohnányi ugyanekkor elkezdett II. (Esz-dúr) szimfóniájának első tétele még mindig a kantáta zenei gondolatainak vonzásában készül, s ez a jelleg világosan ki is érzik belőle.¹²

A most sorra kerülő KAZACSAY Tibor neve talán némelyeknek ismerős. Hosszan volt kortársunk: 1977-ben halt meg 85 évesen. Ismertsége rádiós zongorakísérői állásának és valamennyire az új zene összhangzattanáról írott tankönyvének köszönhető. Körünkbe egy elég titokzatos művével lép be, amely megírásakor (1952) a *Madách*

emlékezete címet viselte, később pedig *Madách – szimfonikus költemény*¹³ megjelölést kapta. Partitúrája sehol nem található, hangfelvétele még kevésbé. Legalább hozzávetőleges megismerése érdekében az elvárhatónál lényegesen többet tettem, a legcsekélyebb eredmény nélkül. Még Farkas Feri bácsi sem képes róla kézzelfogható tudnivalót megfogalmazni. Így tehát meg kell elégednünk annyival: van vagy volt egy Kazacsay-mű, amely valahogy Madáchhoz kapcsolódik. Végleg csak nem semmisült meg a lefolyt négy évtized során!

Ejtsünk szót röviden REZESSY László zenepedagógusról és zeneszerzőről (1912–97). Leghosszabban az egri Pedagógiai Főiskolán tevékenykedett. *Toborzó* címen egy XIX. századi dallamot alkalmazott egy előttünk ismeretlen Madách-versre. Négyszólamú kórusmű lett a feldolgozásból, melyet „Kemény, szilaj ritmusban”, részben egymással váltakozva, részben egymásnak felelgetve adnak elő, egy végső kicsengésében hazafias dal egy olyan korszakban, mikor ez egyáltalán nem volt általános irányzat: a Zeneműkiadó 1954-ben bocsátotta közre¹⁴ a kórus hangjegyeit. Íme befejező két versszaka:

*Jobb karom meg azért terme,
hogy hazámat védelmezze,
Dicsőségért, szabadságért
pazarlóan ontsa a vért.*

*Míg apáink megvénültek
s nem tudták, hogy minek éltek,
Küzdöttek és fáradoztak,
de pályabért nem arattak.*

Ilyen című vers ugyancsak nem található a Madách-oeuvre-ben. Itt azért mégsem kell elkallódott Madách-sorokra gondolnunk, mert a *Toborzó* versszakai – ha változott sorrendben is – mind élénk kerülnek a *Táborban* című, talán később egybefűzött versek sorozatában.¹⁵

Másfél évtizedes szünet után az Operaház szállítja 1970 decemberében sorba vehető újabb munkánkat, a Tragédia mindeddig egyetlen színpadi műbe öltöztetett alakját: RÁNKI György operáját. A szerző

zenei nagyságaink egyike, elég róla nevének említése. Őt is 85 esztendősen vesztettük el bő fél évtizede. Rendkívül gazdag életműve a zenei műfajok teljes palettájára kiterjed.

Nehezen számba vehető, hogy a szóban forgó hanyadik színpadi műve lehet: nagyon sokadik. Létrejöttéről és minden kapcsolatos kéréseiről saját vallomását szólaltathatjuk meg:

„Évtizedes előkészület után 1961-ben határoztam el, hogy nekivágok az *Ember Tragédiája* zenés színpadi változatának kialakításához. Tervemet mindenki kivihetetlennek tartotta. Egyedül egy kiváló és tudós muzsikusként barátnak biztatott azzal, hogy Credo, quia absurdum. Körülbelül egy évet töltöttem a szövegek könyv első megformálásával. További kettőt a szövegek könyv végső kialakításával és megzenésítésével. A libretto és az ének-zongora kivonat 1970 tavaszán készen állt, a hangszerelést (a zenekari teljes partitúra elkészítését) szeptemberre fejeztem be.”

Amit kifejezésre kívánt juttatni munkájával, azt így határozta meg: Nyomon követni Ádám belső vívódásait, ingadozását, építő lelkesedését és romboló kétségbeesését között, átélni tragikus történelmi látomásait, végül példaadó küzdelemvállalását – mindez ma aktuálisabb, mint valaha.¹⁶

A madáchi tizenöt kép az operaszínpadon is megmaradt. Itt közjátékok választják el őket, főleg kórusra alapozva. A látomások így szépen kialakulnak, s ebből áll elő a misztérium-opera. Az Állami Operaház akkori legjobb erőit mozgósította a Tragédia méltó színrehozása érdekében (Bende – Házy E. – Udvardy, ill. Miller – Laczó Ildikó – Palcsó; Oberfrank, ill. Németh Amadé vezényletével).

Végül az ekkora becsvágyal létrehozott produkció milyen fogadtatásban részesült? Őrizkedve tovább is az értékelésnek még a látszatától is: a korszak többi magyar operájához hasonlóan. A december elején bemutatott dalmű kizárólag ennek a hónapnak folyamán került színre együttvéve öt estén. Azóta se!

Befejezésül ebbe a szakaszba tartozik még DURKÓ Zsolt, aki megint csak nem szorul bemutatásra. Ha valaki igazán mindannyiunk kortársa: egy bő esztendeje távozott ez árnyékvilágból (1997. ápr. 2.), egy hét múlva lett volna 63 éves. Ezzel a nehezen lemérhető tehetséggel kapcsolatban több tisztázandó problémánk adódik.

A nagyközönség, de még a zenei szakemberek jó része is úgy tudja, hogy a Tragédián kívül Madáchnak még egy színpadi műve kapott

operai megformálást: a *Mózes*. Ezt pedig Durkó alkotta meg. – A jeles zeneszerzőnek van *Mózes* c. dalmúve. Őt kérte fel ugyanis a Nemzeti Színház a kísérőzene megírására Madách darabjának a 70-es évek elejére tervezett bemutatójához. Meg is oldotta teljes sikerrel. A darab hosszú éveken át tartó győzelmes sorozatában Keresztury Dezső és Durkó egyaránt oroszlánrészes. A mi szempontunkból ez az igényes kísérőzene kapcsolja Durkót egy Madách-szöveghez. S ezzel egymásra vonatkozásuk végét is ér.

Az igaz viszont, hogy ugyanez az érintkezés hozta közel a zeneszerzőt egy tervéhez, amely már jó ideje izgatta: megmutatni muzsikában a népvész és hívei viszonyát, de ebben főképp a hatalom és az alávetettek egymásnak feszülését. Ezt remélte valahogy megoldani a *Mózes* operába öntésével. Birkózott is a zeneszerző néhány hónapig terve elindításával, de sehogyan sem haladt. Később így vallott kínló-dásáról: „Az opera számomra mindenekelőtt zene; munkám során arra törekedtem, hogy a színpadi történés forrása zenei történés legyen, a szereplők karaktere, alakja, életútja a zenei szöveg természetéből fakadjon.”¹⁷ Ez a kényszer térítette el Durkót a Madách-darabtól, vissza az eredeti bibliai történethez. S belőle maga készítette el saját kifejeznievalója céljára a Mózes-történet alapján a librettót, semmit nem használva Madách szavaiból. Ebben a három felvonásos zenedrámában Madáchnak az ötletadáson kívül semmi része nincs. Kettőjüket a Mózes-opera révén összekapcsolni tehát hibás. Mindmáig csupán egyetlen Madách-féle színpadi műből készült opera. (Eltekintve két olyan zenei feldolgozástól, amelyek önminősítésében szerepel ugyan az „opera” szó, valójában azonban elég távol állnak ettől a műfajtól: Dobos Attila inkább operettnek nevezhető s eddig csak egy nagylemeznyi részlet formájában nyilvánosságot kapott művétől és Papp Gyula rockoperájától.)

Az önálló zeneművek között búcsúzásul essék szó arról a darabról, amely mindannyiuk közül legkésőbb, alig néhány hónappal ezelőtt hangzott el ősbemutatóban. Elmondom, mit tudunk róla, azt is csak hírből: „[...] április 18-án (1998), szombaton Alsósztrégován” az emlékfáültetésen, zuhogó esőben, többek üdvözlő szavai után „a *Nem féltetek hazám* c. vers megzenésített változatát hallhattuk [...]” (Hírlelő 27.)

Ez egy gitárkísérettel előadott dal az említett versre. Ki a szerzője? Ki adta elő? Nem volna-e hajlandó megismételni (pl. nekünk)? – Szóbelileg hallottam a műről, hogy nem hosszú, tehát nálunk itt kiválóan be lehetne illeszteni!

Mindezek kereteinkhez mért vizsgálata után, ígérőnkhez híven, térjünk vissza a legsűrűbb zeneszöveghez: a *Tragédia kísérőzenéi*hez.

Az imént már beszéltünk kísérőzenéről (minden további nélkül), lássunk hozzá. A hazai és a külföldi szakirodalomban egyaránt méltatlanul kezelt műfaj.¹⁸ Pedig igazán ősi eredetű: egyidős a legkezdetlegesebb színházzal, vagyis a művészet forrásvidékén található, ott, ahol még együtt van szó, zene és mozdulat. Elkülönülésük évszázadok munkája. Kár volt ennyi időt és energiát szétदारabolásukra fecsérelni. Mára éppen az újraegyesítés vált feladattá. Nyugodt, rendszeres levezetés és fejlődésrajz helyett elégedjünk meg egy hevenyészett meghatározásfélével: nekünk a kísérőzene (musique d’accompagnement, ill. music accompanement) az a műfaj, amely a zene eszköztárával próbálja a drámai cselekmény egységét helyreállítani, egybeforrva a mű hangulatában, a személyek jellemét magától értetődővé tenni, lehetőleg a mozdulat művészetével is kölcsönös együttműködésben. – Számos zenetörténeti adat és érdekesség szolgálhatna itt igazolásul.

Kísérőzene nélkül manapság színpadi – de mondhatnám: bármilyen – produkció el nem lehet. Gondoljunk egyszerűen csak a filmre! A hajdani aranykorbeli bontatlan egységet szöveg, zene és mozdulat között csodálatos lenne újratertetni, de ez mai, annyira elfejlődött korunkra – fel nem sorolható rengeteg ok miatt – teljesen lehetetlen, felvetni is értelmetlen.

Revenant í nos moutons: *Az ember tragédiája* színdarabként annyira kiált zene után, meg a zenével kapcsolt előadás az adott időre már olyan gyakorlattá vált: magától értetődik, hogy első színpadra álmódója, Paulay Ede se tudta zene nélkül elképzelni. Abban a cikksorozatában, amelyben közönségét megpróbálja a bemutatóra fölkészíteni, ilyen szavakat ejt: „Sehol se akartam külső fénnel vonni el a figyelmet a költeményről, de törekedtem mindent előállítani, ami világosabbá, könnyen érthetővé teheti. Zenével is kellett némely helyeket kiemelnem, s *Erkel Gyulában* lelkes munkatársat találtam.”¹⁹ Intéz-

ménye hivatalos és hivatásos – mondhatnám: első – karmesterére anynyival inkább számíthatott, mivel az már a színház előző bemutatójához, a *Csongor és Tündéhez* is fényes sikerű zenét szállított. De más munkaköri követelményként elvégezni valamit, vagy egyetértő és együttérző hévvel odaállani valami mellé. ERKEL Gyulának ez a 24 – ill. 33 – zárt számból álló kísérezeneje igényes munkának látszik, huzamosan, jó félszázadig használatban is maradt – kockázatos ma, 115 év elmúltával ítéletet mondani felőle. Ismerjük a kortársak vélekedését róla.

Az egész kérdéskör kellő részletességű kidolgozást kapott Németh Antal fontos alapművében.²⁰ Az ősbemutató zenei kérdéseiről ma már modern feldolgozásunk van.²¹

Tegyük ehhez a legkorábbi kísérezenehez majdnem hézagtalanul a LANGER Viktorét (1842–1902), aki a szegedi zeneiskola első igazgatója, majd Pécssett színházi karnagy, s itt adják elő 1885-ben a Tragédiához szerzett kísérezenejét. Aztán itt van két ismeretlen külföldi, Rudolf WALLNER, aki Münchenben, majd pedig William SICHEL, aki Hamburgban és Bécsben adatja elő ide tartozó munkáját.

De semmit sem tudunk arról a feltehetőleg nagy mennyiségű Tragédia-előadáshoz alkalmazott zenei kíséretéről, amely talán egy – vagy egy-két – hangszer alkalmazásával folyt le, mivel teljesen némán, zene nélkül előadhatatlan a mű. Minden bizonnyal ezektől az időktől kezdve válik nálunk is gyakorlattá a pastiche-ok alkalmazása, vagyis a sokféle helyről összegereblyézett zenei szemelvényeké, amelyeket kísérezene gyanánt felhasználtak. S innen a számbavehetetlenség, a kísérezene egybefogásának képtelensége: az ilyen előadások tömegéről legfeljebb feltételezéseink, esetleg sejtéseink alakulhatnak ki, amelyek szerte a világban folytak le, de körülményeiről, zenei anyagukat is beleértve semmi hírünk nincs. Ezeket így hallgatólagosan hozzászámítjuk anyagunkhoz, de akár futólagos említést is csupán olyanokról ejtethetünk, amelyeknek valami nyomuk maradt, legalább kézirat formában, hisz nyomtatott hangjegyei még az Erkel Gyula-félének sincsenek és sose voltak. Ennek magyarázatához pedig kottakiadásunk elég zavaros rejtelseibe kellene alábocsátkoznunk. Ennek figyelmen kívül hagyását ezúttal talán megbocsátják.

A megragadhatókat futólag érintsük meg. BUTTYKAY Ákos (1871– 1935) nevét némelyek biztosan ismerik, főleg mint operettszerzőt – Ezüstsirály –, de a ZF-n másfél évtizedig a zongoramelléktanzak tanára, és majdnem annyi komolyzenei munkája van, mint ahány könnyűzenei. 1905 körül játsszák igénnyel megírt, szépen hangzó Tragédia-kisérezenejét. – A Népszínház mutatja be 1910 körül MÁDER Rezső (1856–1940) kíséző összeállítását. A szerző szerette magát Raoulnak nevezni, elsősorban külföldön. Itthon Operaházunk karmestere, igazgatója két szakaszban; termékeny zeneszerző minden nembben.

Így érkezünk el a Paulay-féle bemutató félszázados évfordulóhoz. Itthon ez csak Németh Antal új színpadra állításában és nagy értékű tanulmánya (*Az Ember Tragédiája a színpadon*) megjelenésében mutatkozik meg. Az osztrákoknál viszont jól lemérhető: SALMHOFER művének bemutatásában. Franz Salmhofer (1900–1995) előbb a bécsi Burgtheater, majd a Volksoper igazgatója. Madách művének színrehozatala érdekében hatalmas munkát végzett: 48 zárt számban végigkomponálta jelenetről jelenetre a Tragédiát, szólókkal, négyzólamú kórossal, nagyzenekarral. Még ezt sem ítélte elég teljesnek, mert további ad libitum kiegészítéseket is komponált a végére. De nemcsak a terjedelme ilyen monumentális ennek a zenének, a minősége is magasrendű. Mégiscsak jellemző, hogy Salmhofernek sincs nyomtatott kottája: mai napig is kézirati másolatban lehet megszerezni.

Ekkor kezdi írni idetartozó munkáját élő zeneszerzésünk doyenje, a ma 93 éves FARKAS Ferenc. Műve az 1933-as római ünnepségre szánva készül az ottani opera színpadára. A terv végül kútba esik, sokféle átdolgozás és átalakítás nyomán végül 1937-re készül el végleges formájában. Így aztán a legidőtállóbb kísérezeneként szolgál napjainkig szólóan. A ritka művek egyike a Madách-zenésítések sorában, amellyel még mi is találkozhatunk. – Hasonló nemes anyagból való a húsz éve meghalt Kodály-tanítvány DÁVID Gyula zenéje. Dávid néhány évig a Nemzeti Színház karmestere, egy évtizedig a ZF tanára. Választékos hangzásaihoz újra és újra visszakanyarodik más szerzők szerepeltetése után a nemzet első színháza. – A megemlékezés erejéig álljon itt a nemes programzenéjű KARDOS István, utána a kiegészítő munkát végző VERESS Sándor, FRICSAY Ferenc, s a valamivel talán többet nyújtó VASZY Viktor neve.

A II. világháború utáni külföldi előadások zenéje felől jó ideig nem szólnak a híradások. 1965 végén Szabadkán az aránylag fiatal EÖTVÖS Péter zenéjével újítják fel a Tragédiát, belé két dalt – Cluviáét és Hippiáét – Vaszy kísérezzenéjéből kölcsönöz a modern hangvétellel törekvő szerző.²²

Úgy hiszem, azt már csak eltévelyedésként tarthatjuk számon, hogy 1967-ben a Theater an der Wien olyan német fordítást tűz műsorára Rudolf Henz tollából, amely digestté alakítja Madách főművét, s hozzá olyan zenét társít Peter JANSSENS szerzeményeként, amelynek hangszerösszeállítása dzsesszorgona, trombita, dob. A nézőknek a linzi kritikus szerint is kétségük támadt, nem zenés-táncos revüt látnak-e a nemes hagyományú bécsi színházban.²³ – Úgy tűnik, a legmaibb kísérezene a Tragédiához Erdély területén íródik. Az 1970-es–80-as években hangzott el Vermesy Péter, majd Oláh Tibor megzenésítése a kolozsvári, ill. marosvásárhelyi színházban. A tényen kívül magáról a zenei tartalomról semmi fogható nincs a kezünkben.

Emlékezzünk meg még egy nem pontosan idetartozó munkáról is. Peter Michael HAMEL német zeneszerző 1981-ben Madách életének és főművének egyes jeleneteiből *Ein Menschentraum* címmel zenés színművet mutatott be a kasseli városi színházban.²⁴ A törekvést akkor is méltányolnunk kell, ha fogadtatásáról mit sem hallottunk. – Csupán az egyébként sem elérhető teljesség érdekében kellett volna említenem a középiskolai színi előadásokat. Több mentségem is van alóla. A két legfőbb: töredékükről sem áll rendelkezésünkre konkrét adat; amiből van, a zenei anyag nem több pastiche-nál (pasaggiónál). Ilyennel hódol rendszeresen névadója előtt a budapesti Madách Gimnázium.

A többé-kevésbé kézzel fogható adatok végeztével pillantsunk bizonytalanabbak felé. A Kecskés együttes az 1998 október eleji Madách-ünnepségek keretében Csesztvén hangversenyt adott *Madách Imre költészete és a muzsika* címmel. Szó esett benne egy L. KECSKÉS Andrásról származó *Epilógus* c. műről, belőle az együttes rövidebb részletet is bemutatott, hosszabb formájára csak utalt. Amit hallottunk, énekszóló volt sajátos, főképp különleges fúvósok kíséretével. – Már talán fölösleges is mondanom: ilyen című verse sincs a költőnek. De azért eszünkbe sem jut a zeneszerzőt korlátozni a címadásban. Ha he-

lyesen azonosítunk, alighanem az *Útravaló verseimmel* c. Madách-költeményről lehet szó; ez csakugyan afféle epilógusként függ a költő tervezett verseskötete végén.²⁵

Ezek után már valóban kószának minősíthető – inkább véleményeket, feltételezéseket adhatok közre, Kecskésekre hivatkozva.

Ismert Schubert-, Kossowits-dallamokra énekeltek ma már nehezen felderíthető Madách-szövegeket. Verseghy egyik melódiáján hangzott a *Legényszabály* c. Madách-vers, a *Vad öröm volt* kezdetű dal Petőfi *Fa leszek, ha...* c., ismeretlen szerzőtől származó dallamára illeszkedett. Különböző nógrádi nóta- és táncmelódiákra énekeltek a *Téli jelenet*, *Harangszó*, *Petőfi sírjára*, *Egy táncvigalomban* című Madách-költeményeket, talán sárospataki diáknótára a *Nyíri temetőbent*. Ellenőrizhetetlen szájhagyományok még arról is tudni vélnek, hogy némely szövegére a költő maga szerzett volna dallamot.

Az elmondottak – természetesen – adatszerű alátámasztással nem rendelkeznek, csak reméljük, hogy többek kósza hírnél.²⁶

Nem fojthatom magamba egy kétségemet. Leszögeztük fentebb: korunkban színpadi mű zene híján meg nem állhat. A Tragédia színre vitele megnyitott egy elakadó és -apadó erecskét Madách többi színpadi művei egyikének-másikának közönség elé kerüléséhez. Aki mindennek utána néz, tisztába jöhet, hogy a *Csák végnapjait* 1886-ban, a Mózes ősbemutatóját 1888-ban tartották, mindkettőt Kolozsvárt; *A civilizátor* ősbemutatójára a Budapesti Szabad Színpad előadásában került sor 1938-ban. Az 1970-es évek táján a *Csák* újra, majd a *Mária királyné* és a *Csak tréfa* is színpadra jut Gyulán, Szegeden, illetve Veszprémben. Hogy ezeknek volt-e, ha igen, miféle kísérőzenéjük, azt Hont Ferencről, Gyárfás Miklóstól kérdezhettük volna meg, az utolsót talán még ma is tisztázhatjuk Hubay Miklóssal. – Csaknem mindegyikét az OSZK Színházművészeti Táranak színlapgyűjteményéből is sikerült utólag megállapítani.

Talán hallgatóim – és olvasóim – is helyeslik, hogy az időrendnek is megfelelően arról a Tragédia-változatról adok hírt utolsó soraimban, amely még nem áll készen: ezekben a hetekben fejezi be szerzője, BOZAY ATTILA. 1999. január utolsó napjaiban Devich Márton készített interjút a már 60-dik évében járó komponistával. Ebből tudjuk

meg, hogy Bozay meghívást kapott az Operaház és a millénniumi iroda által közösen kiírt pályázatára:

„Régi vágyam Madách Imre Tragédiájának, abból is az utolsó öt színnek – a londoninak, a fálszternek, az űrnek, a jégvidéknek és a zárójelenetnek, azaz az »ébredésnek« – a megzenésítése, most ezen dolgozom. Ez is lesz az operám címe: **Az öt utolsó szín**. Az ötlet oly régóta motoszkált bennem, hogy például a mű utolsó fázisát – a »Mondottam, ember: küzdj és bízza bízál« sorra – már a hetvenes években megkomponáltam. Remélem, hogy a premier is meglesz – az ezredfordulón.»

Arra a kérdésre pedig, hogy miként lehet „leválasztani” a Tragédiáról az öt utolsó színt, imponáló biztonsággal, sőt, természetes magától értetődőséggel indokol:

„Madách Imre műve mindenki számára ismert kell hogy legyen, ebből indulok ki. De az öt szín ünnegeiben is megállja a helyét, benne van múlt, jelen és jövő. Az irodalmi szövegnek körülbelül a kétharmadát használom fel, ahol gátol a munkában, átlépek rajta – irodalomtörténész barátaim engedélyével. Így volt ez a Csongor és Tünde című operám esetében is.”²⁷

A még el sem készültnél későbbi műről már nem tudok.

Egységesen áttekintve az elmondottakon, nem érezzük magunkon a bőség áradatát. Pedig a kortárs zeneszerzők közt – ahol a legtöbbször számíthatnánk – akkora óriások is éltek, mint Liszt, aki történelmi arcképet festett zongorára Eötvösről, Vörösmartyról, Petőfiről; de jócskán olyan szerényebbek, mint Mosonyi, Reményi, Ábrányi Kornél, Thern, akár Hubay. De később is figyelmen kívül hagyja Madách szövegeit például Kodály, aki pedig programszerűen vesz elő „megkésített melódiák”-at (Berzsenyi, Kölcsey szövegeit). Így mégiscsak a másik oldalra, a szövegekre kell gyanakodnunk. Aki zeneszerzőként felfigyelt rájuk, bizonyára nem ítélte magától értetődőnek zenébe öltöztetésüket.

Amit elmondtam, csupán egy előmunkálatok híján való első úttörő próbálkozás. Mindenkitől örömmel fogadok akármilyen pótlást a fenti zenei anyaghoz. Csak ne fülébe várja a muzsikát, kizárólag szeme vezetheti. Már az eddig kapott kiegészítések is biztatóak.

Jegyzetek

1. A Gyulai-szerkesztette *Részvét* könyvében, a *Koszorú* (Arany J. szerk.) 1863-as évfolyamában és a *Vasárnapi Ujság* 1864-esében.
2. *Madách Imre összes művei I–III.* (a továbbiakban: MÖM I–III.) Sajtó alá rendezte GYULAI Pál. Bp., 1880. Az első kötet bővebb versválogatás.
3. VERESS Gábor: *Dicsőség a magasban.* Pesten metszett hangjegyek és nyomtatás. A kötés Kolozsvárt készült.
4. SZABOLCSI Bence–TÓTH Aladár: *Zenei Lexikon. I–III.* Bp., 1965.
5. *Brockhaus Riemann Zenei Lexikon. I–III.* Szerk.: DAHLHAUS, C.–EGGENBRECHT, H.–BORONKAI Antal.
6. A mű partitúrája semmi utalást nem tartalmaz arra vonatkozólag, hogy Madách melyik munkája került megzenésítésre (talán a szerző magától értetődőnek ítélte).
7. BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *Szabadkőművesi páholyneveink 1991-ig.* Bp., 1992. Magyar Névtani Dolgozatok 114. 37. l.
8. A mű címének és előadásának nyoma a Madách-páholy elzárt működési jegyzőkönyvében.
9. Rózsavölgyi and Co. Bp., 1924.
10. *Madách szava a 33 kánonban.*
11. INNOCENT-VINCZE Ernő: *Cantus vitae.* Dohnányi szimfonikus kantátája. „Filharmónia” műsorfűzet, 1941 ápr. –
PODHORSZKY
I.: *Dohnányi munkái.* Studia Musicologica VI. 357–373. [1964.]
12. VÁZSONYI Bálint: *Dohnányi Ernő.* Zeneműkiadó, Bp., 1971. 163. l.
13. SZABOLCSI–TÓTH: *Zenei Lexikon.* II. 308. l.
14. *Toborzó.* XIX. századi dallam. OSZK Z 22 276.
15. HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei.* II. k. 296. l. Ez kissé bővebb változat a hangjegyek alatt olvashatónál.
16. RÁNKI György: *Vallomás Az Ember Tragédiájáról.* Muzsika 1971. febr.

17. GÁCS Mariann: *Interjú Durkó Zsolttal*. Film, Színház, Irodalom 1971.
18. HONEGGER, Marc: *Dictionnaire de la Musique I–II*. [Paris, 1970.] – *The New Grove. Dictionary of Music and Musicians*. [London, 1980.]
19. PAULAY Ede: *Az ember tragédiája a színpadon*. Fővárosi Lapok 1883. szept. 20–21.
20. PAULAY kiadatlan *Naplója*. Idézi NÉMETH Antal: *Az Ember Tragédiája a színpadon*. Bp., 1933. 15. l.
21. KACZINGER Rita: *Erkel Gyula kísérőzenéje a Tragédia ősbemutatójára*. Színháztudományi Szemle 1997. 42–52. l.
22. Koltai Tamás: *Az ember tragédiája a színpadon*. Bp., 1990. 278. l.
23. Uo.
24. RADÓ György: *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 351. l.
25. ANDOR Csaba–LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre kéziratai és levelezése*. Bp., 1992. 199. l. és HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1942. II. k. 395–396. l.
26. Döntő részben Kecskések szóbeli emlékezési alapján.
27. V. ö.: *Opera készül a Tragédia öt színéből*. Magyar Nemzet 1999. jan. 29. Devich Márton riportja.

Berényi Zsuzsanna Ágnes

A Madách-páholy története

I. A szabadkőművesség a feltörekvő polgárság mozgalmaként 1717. június 12-én alakult szervezetté Londonban. A polgárok szerették volna azt a helyet, amelyet a gazdasági életben szorgalmuk, ügyességük segítségével elértek, a társadalmi életre is kiterjeszteni. Ezért akarták a társadalmi egyenlőség elvét érvényre juttatni. Ez természetesen csak akkor valósulhat meg, ha eltűnik a különbség az egyes társadalmi osztályok között. Tehát a polgárok azt követelték, hogy ne a születési előjogok döntsenek a társadalmi hovatartozásnál, ezért az igazságos, előítéllettől mentes társadalom felépítőiként szálltak síkra az egyenlőség elve mellett. Csakis szabad polgárok számára harcolták ki a követeléseiket, tehát a szabadság eszméjének is elkötelezett hívei voltak. Annál is inkább, mert ipari és kereskedelmi tevékenységükhöz a szabad légkörre szükségük volt. Együttes fellépésükkel érthettek el eredményeket, így tehát a testvériséget gyakorolniok, megvalósítaniok kellett.

Az 1723-ban James Anderson anglikán lelkész által írt, a közép-kori építőcéhekre vonatkozó „kötelmek”-re támaszkodó „alkotmány” megköveteli az istenhitet, a haza szolgálatát és azt, hogy összefüggéseiken sem vallási, sem politikai kérdésekről nem eshet szó. Ezeket a követelményeket máig világszerte minden szabadkőműves kötelezőként elismeri. A magyar szabadkőművesség „alkotmánya” szerint a szabadkőművesség filozofikus, emberbaráti és haladó intézmény, amelynek minden tagja egyenlő. Csakis független és szabad, jóhírű férfiak lehetnek tagok.

A mozgalom még a XVIII. században elterjedt előbb Franciaországban, majd Amerikában és valamennyi angol gyarmaton, később egész Európában és a többi világrészen is. Magyarországra északról, Lengyelországból került el a szabadkőművesség.¹

II. Az első magyarországi páholy Brassóban, 1749-ben alakult meg „A Három Oszlophoz” címen. Ez a páholy is szoros kapcsolatban állt a felvidéki páholyokkal. Azok pedig a XVIII. században „Az Eré-

nyes Szarmatához” című lengyel nagypáholy „védelme” alatt alakult meg. Nevükben megőrizték az alapító nagypáholy címét. Így keletkezett az eperjesi „Az Erényes Utazóhoz”, a balassagyarmati „Az Erényes Zarándokhoz” című páholy, valamint a miskolci „Az Erényes Világpolgárokhoz” páholy és néhány más, hasonló jellegű nevet viselő páholy. Már ezekből a példákban is látható, hogy a XVIII. századi magyar – és nagyrészt más országokban létesült – páholyok nevében ilyen „ajánlás” ékeskedett.² Ez feltételezésem szerint a középkor szokását örizte meg. Az uraság képviselte a jónak és szépnek minden forrását. A költők, írók és más írástudók csakis őtöle kaphattak megélhetésükhöz némi hozzájárulást. Nem vehető ezért rossz néven az akkor igen finom, az alkotóművész büszkeségét a korabeli közfelfogás szerint nem sértő ajánlás a hűbérúrhoz.

Ennek a középkori szokásnak mintegy továbbélése a páholynevekben található végződés. Élő személyhez csak „A Megkoronázott Reményhez” című bécsi páholy nevében szólt az ajánlás. II. József utalt ez a név.

Rendszerint valamilyen erényhez ajánlották a páholyt. Megfigyelhető, hogy általában szabadkőművesi erényt választottak páholynevek ajánlásakor.

A XIX. században vált divattá a személyről történő páholyelnevezés szokása. Ennek a személynek a tulajdonságait, esetleg valamelyik vagy néhány kiválasztott sajátosságát kívánták példájuknak tekinteni. Voltaképpen tehát ismét tulajdonság lett a páholy neve, de a névadó személy megtestesítette az illető tulajdonságot, mintegy névátvitellel. Érdekes, hogy gyakrabban adták nem szabadkőművesek nevét a páholyoknak, mint felavatott szabadkőművesekét! A páholy névadójának egész egyéniségét, esetleg némely vagy egy bizonyos tulajdonságát választották példájukak. Előfordult, hogy a páholy névadójának teljes kéttagú neve lett a páholy hivatalos elnevezése, de gyakrabban történt, hogy a mintaképpül választott személyiségnek csak a családnevét tartották meg.

A XVIII. században elterjedt páholyneven kívül még valamiféle szabadkőművesi tulajdonságnak ajánlották a páholyt. „A Barátság-hoz”, „A Testvériséghez”, „A Bölcsességhez” és más tulajdonságokhoz.

Legtöbbször a neve mellé jelmondatot is választott a páholy. Ez a jelmondat igen gyakran összefüggött a páholy névadójával.

III. Így tehát nem mondható különlegesnek a budapesti „Madách-páholy” neve, amely 1902-ben alakult, jelmondata *Az ember tragédiájából* vett idézet, mégpedig a mű befejező mondata: „Ember küzdj és bízza bizzál!”

Először 1902. április 19-én kelt körlevelük utal a 23-án fél 8-ra tervezett találkozóra. Az Andrássy útra, a Drechsler-féle vendéglő I. emeleti termébe összehívott, „páholyunk beléletére vonatkozó értekezésünk folytatásaképpen újra” megrendezésre kerülő „barátságos vacsorára”. A „Szalai-féle társaságot” kell keresni.

A páholy alapítási tervét elsőként 1902. május 17-én vetette fel Szalay Pál,³ a budapesti „Reform” páholy mestertagja,⁴ egy páholytársához intézett levelében. Ebben a levélben – teljes titoktartás mellett – örömmel tudatja, hogy egy másik páholytársuknak, Igmándy Mihálynak sikerült megnyernie a páholyalapítási terv számára egy főrendiházi tagot, Szerencs Jánost, a „Könyves Kálmán, az Előítéletek Legyőzéséhez” című páholy tagját. Május 22-én terveik szerint a Belvárosi Kávéház földszinti helyiségében találkoznak, és onnan „testületileg” mennek Szerencs János lakására, a Klotild palotába. Ezen a találkozón összeállították a páholy programját, és május 31-én már „összeállt” az alapító tíz szabadkőműves névsora:⁵

1. Dr. Admeto Géza ügyvéd	6. Marx Ferenc gyáros
2. Barakovich János banktisztv.	7. Pollák Manó műépítész
3. Follinus Emil HÉV titkár	8. Szalay Pál bankirodalfőnök
4. Igmándy Mihály bizt.int. o. v.	9. Szerencs János kir. tanácsos,
5. Kalmár Jakab szabadalmi mérnök	főrendiházi elnöki főtítkár
	10. Willóner Zoltán banktisztv.

A névsort Szalay Pál ideiglenes titkár és Szerencs János ideiglenes főmester írta alá. A tíz alapító tag közül nyolc érkezett a budapesti „Reform” páholyból, egy a „Nächstenliebe”, egy pedig a „Könyves Kálmán” páholyból történt kilépése után. A kilépést az „anyapáholy” elfogadta, hiszen az új páholy alapítás céljával jött létre, és a szabadkő-

műves alkotmány erre az esetre a páholyt kötelezi a távozni készülő tag elengedésére.

Szerencs János tagságát később a páholy arra használta, hogy a lakásának címét „profán címként” adta meg.

Eldöntötték és az alapító tagok aláírásával ellátva közzétették az új páholy programját. Madách Imrének, a nagy filozófus költőnek nevével és annak magasztos szellemében óhajtja az új páholy a királyi művészetet, vagyis a szabadkőművességet szolgálni, a hazafiasság jegyében.

A magyar szabadkőművesség egészének feladataként jelölték meg azt, hogy az egységesítő filozofikus gondolkodás által tisztultabb felfogást ápoljanak, s ezt észrevétlenül, de törhetetlen kitartással a profán világban általánossá tegyék. Minél jobban tért hódít a profán világban a tisztultabb felfogás, annál sűrűbben fognak keletkezni a profánok által létesített jótékonyági, emberbaráti és liberális intézmények.

Jelenleg csak egyes intézmények létesítésében merül ki – különösen nálunk – a szabadkőművesek tevékenysége. Összetéveszti legfőbb feladatát, hogy az emberi életet van hivatva érvényesíteni. Ahelyett, hogy a szabadkőműves szellem kiterjedne a páholyokon kívülre, a profán felfogás beszüremlik a páholyba. Így a páholyok klubokká alakulnak.

Sajnálatos módon a program kénytelen megállapítani, hogy a „mi páholyaink jótékonyági intézmények.”

A páholyoknak a társadalom nagy problémái diadalra juttatására, társadalmi intézmények megváltoztatására, új rendszer bevezetésére nincsen hatalma, befolyása, mert hiányzik a gyökér a magyar társadalom gerincét képező elemeiben. A mai társadalom hirdeti a liberalizmust, de nem követi azt. Pedig az egyszerű: „az igazság érvényesítése minden téren és irányban.”

Ezért a szabadkőművesi felvételnél rossz a jelenlegi elv, amely szerint minden becsületes, korrektül gondolkodó ember valamelyik páholy tagja lehet. A helyes az, ha csak azt veszik fel, akinek kiváló a jelleme és szabadkőművesi módon gondolkodik (*conditio sine qua non*), és még a páholyra nyereséget jelent. Foglalkozási sokféleségre kell törekedni, hogy ne legyen túlsúlyban egyetlen foglalkozás sem a páholyokban.

Törekedni kell a páholyok között az „összeműködésre”. A páholyok tájékozottassák egymást, látogassák egymás összejöveteleit sűrűn. Közös, egyesített munkákat legalább fővárosi szinten rendezzenek kettőt-hármat évente.

Az első feladat a társadalom szabadkőműves szellemű irányítása, és csak második a jótékonyosság. A jótékonyosság mintegy következménye a szabadkőműves szellemnek.

A „Madách” páholy programja nagy visszhangra talált a szabadkőművesek között. Igen sok páholy jelezte helyeslését írásban is, és csatlakozni kívánt hozzá.

A szabadkőműves előírások szerint engedélyt kértek a működéshez a Nagypáholytól. Ennek birtokában 1902. október 27-én, hétfőn megtartották az első, alakuló összejövetelüket, mint a szabadkőművesek mondani szokták a középkori építőcéhek hagyományaira utalva: „munkájukat” a tíz alapító tag és ötvenhét látogató szabadkőműves jelenlétében.⁵

A szabadkőművesek számára kiadott meghívóból⁶ kiderül, hogy eredetileg a „rendes munkanapra”, vagyis szombatra, 25-ére tervezték az alakuló munkát, de azt el kellett halasztaniok a Nagypáholy részéről e napra tervezett Kossuth ünnepélyre való tekintettel. Az indás keretbe zárt szép nyomtatvány bal felső sarkán máris ott található a „Madách” páholy érmének, illetőleg pecsétjének rajza az alakulás keltezésével: 1902. május 30. Az összejövetel napirendje szerint először a páholy vezetője, a „főmester” nyitotta meg a találkozót, és üdvözölte a megjelent látogató szabadkőműveseket. Felolvasták az engedélyt, majd a főmester fogadalmat tett a szabadkőművesi alkotmányra. A páholy szónoka két beszédet is mondott, alkalmi vers hangzott el, indítványokat olvastak fel, és határozatok is feleltük. „Indítványzsákok” és „özvegypersely” köröztek.⁷

A „Madách” páholy megalakulásáról tudósították az összes páholyt körlevél formájában. Támogatást is kértek. Egyben kérték valamennyi páholy tagjainak névjegyzékét, és a „Madách” páholy is elküldte a magáét. Ugyancsak megjelent az ünnepségen Messinger Simon, a „Deák Ferenc páholy” főmestere, és szólt a páholy irányvonaláról. A főmesteri befejező rész utalt „A magyar nemzet látóhatárán

tornyosuló vészfelhőkre és szoros összetartásra és állhatatosságra buzdítja a hazai szabadkőművességet.” Ezzel a páhollyal különösen közeli, baráti kapcsolatokat ápolt a „Madách” páholy.

Hamarosan ismét találkoztak, 1902. november 3-án. Ezen a választási „munkán” közfelkiáltással megválasztották az öt főtisztet. Szerencs János lett a főmester, Follinus Emil az I. felügyelő, Pollák Manó a II. felügyelő, Szalay Pál a titkár és dr. Admeto Géza a szónok.

A páholy létszáma hamarosan megnőtt: 60 majd 80 tag is belépett. A „Madách” páholy jeles tagjai közül említsük meg dr. Balassa László orvost, a kecskeméti református főgimnázium tanárát, Barakovich János banktisztviselőt – páholynevének Alfa –, dr. Böszörményi Gézát. Feltehető, hogy elsősorban neki köszönhető, hogy a „Madách” páholy Kecskeméten „leánypáholyt” akart alapítani. El is jutottak a „kör” megalapításáig. Glatz Oszkár festőművész, dr. Győri Lajos orvos – páholynevének Tibor Lajos –, Hamar István református teológiai tanár, dr. Joó Gyula jogakadémiai tanár, dr. Kabdebo György orvos, dr. Körmöczy Emil kecskeméti orvos, Kőszegi Sándor a m. k. operaház prímhegedűse, dr. Krompecher Ödön jogakadémiai tanár, Lichtenberg Emil, a m. k. operaház karmestere, Maróti Rintel Géza szobrászművész, Mauthner Alfréd – páholynevének „Gábor” – magkereskedő, dr. Molnár Béla sebész-orvos, Nagy Gyula – páholynevének „Juliusz” –, Ravasz Árpád, a budapesti református főgimnázium tanára, Telcs Ede szobrászművész, Zemplényi Tivadar – páholynevének „Brutus” – festőművész, dr. Schwáb Nándor orvos – páholynevének „Nándor” – és még sokan mások.

Jellemző a páholy kulturális érdeklődésére, hogy már a november 16-i, tehát a következő összejevetelen egy akkor kiadott hézagpótló könyvből, Arató Frigyes *A szabadkőművesség ismertetése profán keresők számára* című alkotásából olvastak fel. A művet értékesnek ítélték, és tüstént meg is rendelték a páholy könyvtárának. Tehát akkor már könyvtára is volt a páholynak. Ide került Messinger Simonnak, a „Deák Ferenc, a Testvériséghez” című páholy főmesterének a könyve is, az *Ünnepi beszédek*.

1903. január 3-án is könyvkiadásról tájékoztat a páholy jegyzőkönyve: Pollák: A „László király” páholy Nagyváradról, a Magyar

Szent Korona Országai Békeegyesületének átirata és a nagyváradi „László király” páholy röpirata is kiadásra került.

Előfizettek minden értékesnek ítélt kiadványra. Ilyen volt Csengey Gusztáv, az eperjesi kollégium szabadkőműves igazgatójának *Don Quijote* című munkája. Ez a léghatárta meg a páholy életét a továbbiakban is. 1905-ben, november 25-én irodalmi pályázatot hirdetett a páholy. Így szólt a pályázati kiírás:⁸

Érd.: főm.:!
*Szer.: Testv.:!*⁹

A magyar szakszi¹⁰ irodalom a napi kérdésekben meríti ki teljesen erejét, a nagy szempontokat figyelmen kívül hagyva.

Ez indítja arra a „Madách”-re¹¹ irodalmi bizottságát, mely a magyar szabadkőművesi irodalmat élénk figyelemmel kíséri, hogy a túlsó oldalon részletezett feltételek mellett pályázatot hirdessen olyan kérdés fejtegetésére, mely most, a huszadik század elején, minden szabadkőműves lelkében él.¹²

Testv.: i.: sz.: üdv.: a.: e.: sz.: sz.:¹³

A Madách t.: és t.:-re¹⁴ irod. bizottsága nevében:

Dr. Senyey József, s. k.
I. felügyelő,
Az irod. bizottság elnöke.

Lévy Jenő, s. k.
szónok,
Az irod. bizottság előadója

U. i. Szeretettel kérjük az igen érd.:tv.:-re,¹⁵ hogy a munkáról távollévő tvtket¹⁶ e pályázatról – annak sikere érdekében – a re heti, illetve havi meghívójában, vagy más tetszés szerinti formában értesíteni sziveskedjék.

HIRDETMÉNY

A Madách ű pályázatot hirdet irodalmi bizottságának¹⁷

száz koronás Madách díjára.

Tárgy: *Szükséges-e a szkség a XX-dik században és ha igen, mi a hivatása?*

Terjedelme: *legalább 2 nyomtatott iv.*

Benyújtási határideje: *1906. Április 1.*

Bíráló bizottság: *A Madách ű irod. bizottsága.*

A díj csakis irodalmi színvonalon álló önálló becsü műnek adatik ki a bizottság egyszerű szótöbbséggel hozott ítélete alapján.

A pálymünek névtelenül, lehetőleg idegen kézzel írva, jelíés levél kíséretében adandók be a Madách ű irod. bizottságához (Budapest, VI., Podmaniczky-u. 45.)

A pályanyertes művet a Madách ű saját költségén kiadja és annak terjesztéséről a magyar szkség keretében gondoskodik.

Budapest kel.:, a „Madách” t.: és t.: szks.: ű-nak 0905. november 14-én tartott I.: f.: rendkívüli munkájából.

A pályázat ugyan eredménytelen maradt, de mégis igen jó fényt vet a páholy kultúra-támogató tevékenységére.

Néhány könyvet kiadtak egyes páholytagoknak azért, hogy véle-ményezzék azokat a páholy előtt. Ilyen volt a *Szabadkőművesi költemények* és *A mezőgazdasági cselédek helyzetéről* című tanulmány és a két kötetre menő évkönyv, a *Zola* című kiadvány, az *Igazmondó Népnaptár*, a „Hajnal” páholy kiadványa: *Az Iparos Tanoncok Oktatásáról*, Moussong Géza munkája, folyóiratokat referálnak.

Keltezés nélküli könyvjegyzék található a páholy levéltári anyagában. Ezeket a könyveket – csaknem valamennyi a szabadkőművességre vonatkozik – a nagypáholy könyvtára ajándékozta a „Madách” páholy könyvtára részére.

Az 1905. március 14-i összejövetelen előfizettek Gelléri Mór könyvére. 1905. február 28-án ezt olvashatjuk a jegyzőkönyvben: „Et-től fogva a »Madách« alap kamatai valamilyen kulturális vagy szksi célra fordíttassék.” A kultúra céljaira más páholyok létesítményeinek támogatásával is sokat áldoztak. Már 1902. november 22-én a brailai magyar iskolát segítézték.

A budapesti „Eötvös” páholy kezdeményezésére létesült Világ című lapot cselekvően támogatták. „A mi páholyunk is kivette a maga szerény részét” a lap megalakulásában – írták a jegyzőkönyvben. „Képviselőt küldöttünk a lap előkészítő bizottságába és elsőbbségi részvények jegyzése útján a vállalat létrejöttét segítéttük.” Ugyancsak segítétték a Társadalomtudományi Társaságot, a Társadalomtudományok Szabad Iskoláját, az „Erzsébet” népakadémiát. Az „Új Korszak” című lapvállalat is rendszeres segélyt kapott a páholytól. Mindezeket a szabadkőművesek tartották fenn.

Már a megalakulás évében, 1902-ben gondoskodtak saját páholyjelvényükről. A páholy mestertagja, Maróti Rintel Géza szobrászművész tervezte az érmet.¹⁸ Nyitott könyvet ábrázol a szabadkőműves körzövel és derékszöggel átfektetve rajta, a belső mezőben a páholy megalakulásának időpontja: 0908. V. 20., a külső kör alakú mezőben „MADÁCH F” két csillaggal lezárva és a Tragédia záró sora, vagyis a páholy jelmondata: „Ember küdj és bízva bízzál!” Pollák Manó műépítő rendelte meg a tervezést a páholy nevében, és ő is fizette ki a 70 koronát a bronzöntvényekért 1902. október 14-én.¹⁹ A jelvény sokszorosítását, a sorozatgyártást ifj. Herpka Károly, az Iparművészeti Főiskola tanára végezte, aki ugyancsak szabadkőműves volt, és gyakran készített páholyjelvényeket. A páholy tartozását kéri kiegyenlíteni 1902. november 4-én kelt levelében Herpka Károly.²⁰ Egyéni kezdeményezésük volt, hogy „szabadkőműves vasárnapi tea-délutánokat” rendeztek. 1916. március 12-éről fennmaradt a műsor.²¹ A kitünő műsort kiváló művészek adták elő, legtöbbjük szabadkőműves volt. Lichtenberg Emil a m. k. Operaház karmestere kísérete az énekszámokat – a „Madách” páholy tagja –, és egyes fennmaradt utalások arra engednek következtetni, hogy ő hívta meg a többi művészt is: Balassa Jenő, a Vígszínház tagja és felesége, Sz. Marschalkó Rózsi Hubay-dalokat

adott elő, Jászai Mari szavalt, Hubay Jenő hegedült, dr. Dalnoky Viktor, az „Eötvös” páholy tagja énekelt.

1916-ban testületileg vettek részt a Nagypáholy gyászünnepe, az ún. „gyázmunkán”. Ezt a király halálakor, annak emlékére rendezték.

A páholy összejövetelein más páholyokhoz hasonlóan rendszeresen előadásokat tartottak a páholy tagjai, igen változatos tárgyokról. Néhány cím izelítőként: *Párbajjellenes mozgalom ismertetése, Szabadkőműves eszmék a buddhizmusban, Iparos tanoncok védelme, Az örök igazságról, Országos iparpártolási akció, Szabadkőművesség és socializmus, Napközi Csecsemőotthon, A természettudományi világnézet és a klerikalizmus, Az építés higiénája, Országos rákgyógyító intézet* stb.

A társadalmi haladást szolgálták egyes rendezvényeikkel. Annak ellenére, hogy nőket – mint általában az angol irányzatú szabadkőművesek – nem vettek fel soraikba, a női választójog elszánt támogatói lettek a magyar szabadkőművesek. 1916. október 16-án „nővér-munkát” rendeztek, „mely alkalommal Mrs. Carrie Chapman-Catt, a női választójog new-yorki szövetségének elnöke »A női választójog és a nőiesség«-ról angol nyelven, továbbá Msrs dr. Aletta H. Jacobs, a holland választójogi szövetség elnöke, »Culturarbeit und Frauenwahlrecht« címen német nyelven tartanak felolvasást.”

Az értesítést Samu főmester testvér, profán nevén Keresztesi Samu református lelkész, később a zuglói gyülekezet választott igazhirdetője, Szalai Pál titkár és Lévy Jenő h. főmester írta alá.²²

Szerencs János ugyanis csak rövid ideig töltötte be a főmesteri tisztséget. Választás útján főmester lett dr. Admeto Géza, majd Keresztesi Samu, Follinusz Emil, dr. Oppler Emil, dr. Parassin József, Lévy Jenő, Marx Ferenc, dr. Senyey József, dr. Verebély Tibor, dr. Entz Géza és dr. Makai Endre. A titkári feladatkört mindvégig Szalay Pál látta el.

Valamennyien elkötelezett hívei voltak a haladásnak, hiszen ezert is választották meg őket vezetőjükké a páholy tagjai. Más páholyok kezdeményezéseit is támogatták a társadalmi haladás szolgálatában. A szabadkőművesi jótékonyági intézményeket, mint a Nyomorék Gyermek Otthonát, a Vakok Intézetét, az Ingyen Kenyér–Ingyen Tej

mozgalmat, a társadalmi haladást segítő Reform Klubot, a Választójogi Szövetséget, az egyes páholyok házainak felépítését, az elemi csapást szenvedettek segítségét és minden más kezdeményezést.

A „Madách” páholy máig is eredményesen működő saját alkotása azonban emberbaráti szervezet, bár – mint láttuk – programjukban nem ezt helyezték előtérbe. Ez pedig az Anya- és Csecsemővédő Egyesület.²³

1907. december 5-én a következő körlevelet intézte a „Madách” páholy valamennyi magyar páholyhoz a „Csecsemővédő-egyesület előkészítő-bizottsága nevében”:

Az igen érdemes Testvér Páholyokhoz!

Főm.: Tv.: .!

Ttvk.: .!

A Ő-at annyi oldalról megkeresik gyűjtőivekkel és segélykérelmek más formáival, hogy tudatában vagyunk annak, mily nehéz körülmények között lépünk Elétek, a midőn fiatal Ő-unk első profán czélú társadalmi intézményének szives istápolását kérjük. És mégis.

A gyermekvédelem hatalmas intézményei szinte valamennyien ez országban a szksség kezdeményezésének szülöttei. Ne vegyétek tehát közönyösen, a mikor a magyar Ő egyik legifjabbja erejét jóval meghaladó munkára, nagyszabásunak ígérkező intézmény megteremtésére vállalkozott, a melyet egymagunk létrehozni alig leszünk képesek gyenge erőnknel fogva, de a Tv.: Ő segítségével szövetségünk dicsőségére bizonyára elérjük nemes czélunkat.

Az idecsatolt prospektusban megjelölt új egyesület egy láncszeme akar lenni azoknak az utóbbi időben mind sűrűbben létrejövő, de még mindig elégtelen intézményeknek, a melyek közös anyánk, a magyar haza legzsengőbb és legdrágább plántáinak, az apró gyermekeknek védelmét czélozzák.

Azok a kicsi halmok, a melyek mind sűrűbben népesítik be a legszomorubb és legcsendesebb helyét városunknak – a temetőt, bizonyítják, hogy a gyermekvédelem e hazában mily tökéletlen.

Az 1850–1891-ig terjedő négy évtizedes ciklusban a lakosság Magyarországon csak 30,88%-kal szaporodott, holott minden 1000 lélekre évenként 8 házasság esik. A születések száma nálunk évenként átlag 550–600 ezer; a haláleseteké 450–530 ezer. E szomorú adatok bővebb kommentárja nem szorulnak... Hogy népességünk csekély szaporodását csakis **a nagy gyermekhalandóság** okozza, mutatja az a körülmény, hogy az elhaltak 52–53%-a **az öt éven alóli, tehát nagyrészt a csecsemők közül kerül ki**; vagyis az e kort túlélő népesség halálozási aránya csak 47–48%. Nem kevesebbet mond ez, mint hogy Magyarországon évről-évre, egyre-másra csak minden 8-adik újszülött éri meg az ötödik évet... még pedig bebizonyított tény az, hogy nem annyira a kétségtelenül még mindig uralkodó veszedelmes járványok miatt, mint inkább azáltal, hogy különösen az alsóbb néposztály asszonyai gondatlan anyák, a kik kisdedeiket nem ápolják igazi szülői gondossággal.

Kedves Tvk.:! Megindítottuk nagyarányban mozgalmunkat... Kész tervvel lépünk Elétek! Szétküldtük körleveleinket az egész országban. A hazai sajtó, a mint a csatolt lappéldány mutatja, máris segítségünkre sietett... Esdve kérünk Titeket is, legyetek segítségünkre az emberiség bimbói, a csecsemők védelmében! Vegyétek pártfogásba új egyesületünket a csatolt gyűjtőívvel; támogassatok bennünket a taggyűjtés nehéz munkájában. Hisz Ti, kedves Tvk.:ek, összeköttetéseitek révén első sorban vagytok hivatva közreműködni a jótékony intézmény létrehozásában. Tudjuk azt, hogy a **ř** mint testületek, nem gyűjthetnek tagokat. **Adjátok ki tehát a csatolt gyűjtőívet egyik nemeslelkű buzgó tv.:nek, ki helyettetek e munkát elvállalná. A ř pedig erejének arányában segítsen bennünket szíves anyagi hozzájárulásával.**

A belépő tagok olvasható aláírásával és közelebbi címükkel ellátott gyűjtőívet **folyó évi december hó 31-ig** hozzánk visszaszármaztatni kegyeskedjete.

Szíves támogatásotokért fogadjátok már eleve hálás köszönetünket és maradunk igaz nagyrabecsülésünk kifejezésével és tv.:i sz.: ü.:

Budapest, 1907. december 5-én

Az előkészítő-bizottság nevében:

A „MADÁCH” ř

A halálbüntetés eltörlésére rendelkezést követeltek, és más intézkedéseket sürgettek. 1917. november 22-én a Nagypáholyhoz feliratot intéztek, hogy járjon közben a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy a külföldi szabadkőművesi főhatóságoknál a béke helyreállítása érdekében.²⁴

1919. március 10-én a páholy úgy határozott, hogy testületileg – a szabadkőművesi alkotmánynak megfelelően – nem fog politizálni a páholy, de a tagok, vagyis ahogyan ők nevezték egymást: „a testvérek” vegyenek részt a páholyon belül, meg a profán életben is a haladás elősegítésében.

Ebben az évben a hatalomra jutó Magyar Tanácsköztársaság betiltotta a szabadkőművesi páholyok működését. 1920-ban ismét betiltotta az új kormányzat a működésüket, igazolva ezzel saját önkényuralmi jellegét.

IV. A végére hagytam, mert a Madách Irodalmi Társaságot nyilván a legközelebből érinti, hogy a „Madách” páholy és Madách Imre kapcsolata a páholy nevének megválasztásán túlmenően mi is volt.

A) Madách Imre személyét és főművét, *Az ember tragédiáját* szinte minden összejövetelükön megemlézték, és hangoztatták, hogy annak szellemében kívánnak eljárni. Nagyon gyakran idéztek a műből.

B) Az állandó megemlékezéseken túl csaknem minden esztendőben Madách-ünnepséget rendeztek. A háborús években azonban ez elmaradt, Madáchról is egyre kevesebb szó esett: a mindennapok eseményei nem engedték „a múzsákat szóhoz”. Az első fennmaradt műsor 1905-ből kelt.

A páholy zászlajának szalagjait Kalmár Jakab, a zászlóruhat Piaza Viktor készítette. A páholy ezüstből készült „Madách”-serlegét Lévy Jenő ajándékozta. 1905. január 21-ére tervezték az ünnepélyes zászló- és serleg-avatást. Ezt azonban kénytelenek voltak március 21-ére halasztani „közbejött akadályok miatt”. A zöldes színű meghívó szövege a következő:

ÉRTESÍTÉS

A „MADÁCH” nevű törvényes és tökéletes szabadkőműves-páholy²⁵ Budapest keletén²⁶ szombaton, folyó évi január hó 21-én, esti 8 órakor Madách Imre, hazánk halhatatlan költőjének születési évfordulója alkalmával

Zászló- és serleg-avatási ünnepélyt tart.

Fiatall páholyunk e nagyjelentőségű munkájára jertek el mindnyájan, kedves tvtk.: és emeljétek ünnepünk fényét szives megjelenése-
tekkel!

Budapest, 0905. január 10-én.

Szeretetteljes üdvözlettel a.: e.: sz.: sz.:

A PÁHOLY NEVÉBEN:

Follinus Emil tv.:
főmester.

Szalay Pál tv.:
titkár.

- Az ünnepi munka** sss
szertartási rendje: sss
1. Szertartásos megnyitás, épít.: rajz, táblák.
 2. Látogató tvtk.: bevonulása páholyonként, utána a nagypáholy képviselőjének belépése.
 3. A zászlót hozó küldöttség megjelenése.
 4. E küldöttség tagjainak felszólalása.
 5. A főmester üdvözlete a zászlóhoz.
 6. „Madách” óda, előadja Keresztesi Samu tv.:
 7. A felavatás kihirdetése az oszlopok alatt.
 8. A Nagypáholy üdvözlete a zászlóhoz.
 9. Mezei Mór tv.:, a nagypáholy főszónokának üdvözlő beszéde.
 10. Körkérdés, indítványzás, özvegypersely, szertartásos berekesztés.
 11. Lánca-füzér.

☞ Szertartás alatt művész testvérek zene- és énekszámokat adnak elő.

A disz munkát

szertartásos követi, mely alkalommal NÁNDOR tv.: fogja Madách Imre születésének évfordulója alkalmából a pá-
vakolás²⁷ sss hely új MADÁCH SERLEGÉT felavatni.²⁸

ř ř

ř

1906. február 13-án küldték ki a március 6-i ünnepi megemlékezésre a meghívókat.²⁹ A páholy 19 tagja vett részt az ünnepségen, és 117 látogatót fogadtak. Károlyi György vezette a szabadkőművesi dalárdát. Erre az alkalomra írták át férfikarra az angyalok kórusát Az ember tragédiájából.

A V.: E.: N.: É.: M.: D.:³⁰
Háromszoros üdvözlet

ÉRTESÍTÉS.

A MAGYARORSZÁGI SYMBOLIKUS NAGYPÁHOLY védelme alatt Budapest keletén dolgozó törv.: és tökél.:

„MADÁCH”

nevű szabadkőműves páholy 0906.³¹ márczius hó 6-án, kedden, esti 1/28 órakor a budapesti balparti páholyház

NAGYSZENTÉLYÉBEN

tartja ez évi

MADÁCH-ÜNNEPÉLYÉT.

Kérjük a szer.: Tvtket, hogy – munkánk fényét emelendő – bennünket minél nagyobb számmal való megjelenésükkel sziveskedjenek megtisztelni.

Budapest, 0906. február 13-án.

Tv.:i sz.: ü.: a.: e.: sz.: sz.:

A „MADÁCH” ř nevében:

dr. Admeto Géza tv.:,
főmester.

Szalay Pál tv.:,
titkár.

(bor

A munka után
SZERTARTÁSOS VAKOLÁS.

A teríték ára

nélkül) kor. 2.70

Az ünnepi munka

PROGRAMJA

1. a) Bevonulás: előbb a páholytagok, azután a látogató
megnyitás
megnyitás
után a Nagypáholy kiküldöttei és a Nagymester tv.:
- b) Szertartásos megnyitás: a főmester üdvözli a megjelen-
teket és méltatja az ünnepély jelentőségét.
2. Az ember tragédiájából: „az angyalok karéneke” éneklik a
szksi dalárda tagjai.
3. dr. Oppler Emil tv.: értekezése: „Szksi szellem az ember
tragédiájában.”
4. Schumann: „Andante“, cello-solo; előadja: Rupnik tanár
tv.:
5. „Madách emlékezete“, költemény, irta és előadja: Samu
tv.:
6. Gluck: „Orpheus“ cz.: operájából, quartett; előadják:
Gallia tv.: hárfán, Schannan tv.: hegedűn, Rupnik tanár
tv.: cellón és Wichmann tv.: orgonán.
7. Felszólalás a Nagypáholy részéről.
8. Wagner: „A nürnbergi mesterdalnokok“ cz.: opera
előjáté-
ka, orgona-solo; előadja: Gallia Vilmos tv.:
9. Körkérdés, indítványzsák, özv.: persely.
10. Lánczbeszéd, mondja: dr. Fodor István tv.:
11. Berekesztés

A munka után tartandó vakolás alkalmával a „Madách“ serleggel ke-zében, Lévy Jenő, hely.: főm.: tv.: mondja az évi emlékbeszédet.

1907-ben január 22-én rendezték az ünnepélyt.³²

A V.: E.: N.: É.: M.: D.:
Háromszoros üdvözlét

ÉRTESÍTÉS.

A „MADÁCH“ nevű törvényes és tökéletes szabadkőműves páholy Budapest keletén kedden, folyó évi január hó 22-én, esti 8 órakor Madách Imre, hazánk halhatatlan költője születési évfordulója alkalmával tartja ez évi

MADÁCH ÜNNEPÉLYÉT.

Páholyunk e munkájára jertek el mindnyájan kedves ttvk.: és emeljétek ünnepünk fényét szives megjelenésekkel.

Budapest, kel.: 0907. január 10-én.

Szeretetteljes üdvözlettel a.: e.: sz.: sz.:

A páholy nevében:

Samu tv.:
főmester.

Szalay Pál tv.:
titkár.

- Az ünnepi munka** sss
szertartási
kapcsorendje: ss
1. Szertartásos megnyitás, épít.: rajz, táblák.
 2. Látogató ttvk.: bevonulása páholyonként, utána a nagypáholy képviselőjének belépése.
 3. Főmesteri megnyitó beszéd.
 4. Zeneszám.
 5. Nándor tv.: értekezése Madách emlékével latosan.
 6. Énekszám
 7. A Madách ű pályázati eredményének kihirdetése.
 8. Körkérdés, indítványzsák, özvegypersely, szertartásos berekesztés.
 10. Körkérdés, indítványzsák, özvegypersely, szertartásos berekesztés.
 11. Láncz-fűzés, mely alkalommal dr. Opper Emil tv.: fogja Samu tv.: alkalmi költeményét előadni.

A diszmunkát
szertartásos követi, mely alkalommal ISTVÁN tv.: fogja a nagy költő emlékére a serlegbeszédet megtartani.
vakolás sss

ř ř

ř

1908-ban is január 21-ére tűzték ki a Madách-ünnepség időpontját.³³ Új és egyszerűbb pecsétje volt ebben az évben a páholyoknak, mint az értesítésen az látható.

A V.: E.: N.: É.: M.: D.:
Háromszoros üdvözlét

ÉRTESÍTÉS.

A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy védelme alatt dolgozó MADÁCH nevű törvényes és tökéletes szabadkőműves páholy Budapest keletén kedden folyó évi január hó 21-én, esti 8 órakor MADÁCH IMRE, nagy költőnk halála évfordulójának alkalmából

ÜNNEPI MUNKÁT

tart. – Kérjük a kedves ttvk.:et, hogy e munkákon megjelenni és látogatásukkal ünnepünk fényét emelni sziveskedjenek.

Budapest kel.:, 0908. január hó 10-én.

Tv.: -i szives üdvözlettel

A páholy nevében:

A FŐMESTER.
TITKÁR.

A

Az ünnepi munka szertartási rendje:

1. *Látogató ttvk.: bevonulása páholyonként. – Szertartásos megnyitás: épít.: rajz, táblák.*
2. *A Nagypáholy képviselőjének belépése; látogatók üdvözlése.*
3. *Az UR DICSÉRETE. Angyalok karéneke „Az Ember Tragédiájá”-ból. Előadja a szksi dalárda.*
4. *Ravasz Árpád tv.: értekezése „Szksi szellem a magyar irodalomban” czimen.*
5. *Zeneszám: Hegedű, cello és hárfa-trio; előadják Hallia, Hoffmann és Hollós ttvk.:.*
6. *Dr. Bókay Árpád h.: Nagymester tv.: felavatása a ř tiszteleti tagjává.*
7. *Énekszám. Előadja: Deutschmann Sándor tv.:.*
8. *Körkérdés, indítványzsák, özvegypersely; szertartásos berekesztés.*
9. *Lánczfűzés; a lánczbeszédet Nándor tv.: tartja.*

A diszmunkát szertartásos vakolás követi, mely alkalommal dr. Oppler Emil tv.: fogja Madách emlékére a serlegbeszédet tartani.

Lehetséges, hogy a többi esztendőben is megrendezték a páholy Madách-ünnepségét, de a levéltárban ennek nem találtam nyomát. Más jellegű összejöveteleknek azonban a nyomára bukkantam a páholy anyagában.

C. „Nővéresteket” is rendeztek a Madách páholyban. Ezeket – a többi „munkától” eltérően – nők is részt vehettek. Nem akárci. Csakis a szabadkőművesek feleségei, özvegy édesanyjai, hajadon nőtestvérei vagy leányai.

Az egyik ilyen nővérestre szóló meghívó 1910. március 13-ára invitálja a „nővérestet”.³⁴

*A V.: E.: N.: É.: M.: D.:
Háromszoros üdvözlöt*

ÉRTESÍTÉS.

*A „MADÁCH” nevű törvényes és tökéletes szabadkőműves páholy
Budapest keletén
vasárnap, folyó évi március hó 13-án, (tizenharmadikán),
esti 6 órakor
Madách Imre, hazánk halhatatlan költőjének emlékére – művész-
ttvk.:
és nővérek szives közreműködésével – évforduló*

ÜNNEPI NŐVÉR-MUNKÁT tart.

*Jőjjetek el ez alkalommal mindnyájan, ttvk.:, a kedves nővérekkel
együtt és emeljétek ünnepünk fényét megjelenésetekkel.*

Budapest kel.:, 0910. február hó 28-án.

Szeretetteljes üdvözlettel

A PÁHOLY NEVÉBEN:

*dr. Verebély Tibor s. k.,
főmester.*

*Szalay Pál s. k.
titkár tv.:.*

☞ BELÉPŐ-JEGYEKET korlátolt számban a páholy gazdája, Marx Ferenc tv.:, a Marx és Mérei cég beltágya (VI. Bulcsu-utca 7. sz. telefon 21–06) ad ki.

A másik említett nővér-estre 1912. május 12-ém került sor.³⁵ A meghívó fedőlapján a Madách-páholy nevének kezdőbetűjén Rodin *Gondolkodójának* grafikus ábrája ül, és az átellenes sarokban szemét eltakarva, kezét a *Gondolkodó* felé nyújtva Lucifer kuksol. A háttérben piramisok, szfinx látható. Ugyanez folytatódik egy némileg részletesebb meghívóval. A jelképes művészi ábrát Turánné nővér rajzolta.

A MADÁCH-PÁHOLY
FENNÁLLÁSÁNAK TIZEDIK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL
VASÁRNAP, 1913. MÁJUS HÓ 12-IK (TIZENKETTEDIK) NAPJÁN
ÜNNEPI NŐVÉR-MUNKÁT
TART, A MELYRE A KEDVES TESTVÉREKET ÉS NŐVÉREKET SZERETETTEL
MEGHÍVJUK.

<i>GYÜLEKEZÉS</i> A TÁRSALGÓ TERMÉBEN ESTI 1/2, 9 ÓRAKOR A hölgyek utcai ruhában jelennek meg. A MUNKA KEZDETE pontban 9 órákor, a mikor a NAGYMŰHELY ajtaját bezárjuk. Munka után egy óra szünet	Szünet közben hideg ételeket, illetve az előzetesen jelentkezők részére vacsorát szolgáltatnak fel. A vacsora teríték ára 3 kor. ☞ Vacsora-rendelések legkésőbb f. évi május hó 11-ig (szombat) a páholyház kapusánál jelentendők be.
--	---

A NŐVÉR-MUNKA RENDJE.

1. Ünnepi bevonulás.
2. Dr. Oppler Emil tv.: főmesteri megnyitó.
3. Kőszegi Sándor tv.:, a m. kir. operaház művésze: Hegedű-solo.
4. Dr. Bókay Árpád, Nagymester tv.:, a tiszteleti mester tagja:
szózat a Nagypáholy nevében.
5. Arányi Dezső tv.:, a m. kir. operaház tagja: »Des Grieux imája«,
ének-solo (Massenet).
6. Dr. Oppler Emil főmester tv.: A páholy eddigi működéséről.
7. Opler Elsa nővér, hangverseny-énekesnő: »Dir Allmacht« ének-
solo (Schubert).
8. dr Parassin József tv.: A páholy jövő programja.
9. Testvéri énekkar: Dalok (Brahms).
10. Berekesztés; ezzel kapcsolatban lánczbeszéd tartja:
dr. Verebély Tibor tv.:

A Munka művészi részét rendező és orgonán kíséri: LICHTENBERG EMIL
tv.: m. k. operaházi karmester.

A HANGVERSENY MŰSORA.
Szünet után:

1. Turán H. Mária nővér, zongoraművésznő:
Grieg: A-moll zongoraverseny I. rész
2. Andor Mária drámai művésznő: Versek.
3. Opler Elsa nővér, hangverseny-énekesnő: Dalok.

A hangversenyt rendező és a zene-, valamint az énekszámokat kíséri
TURÁN GÉZA tv.:

Az ünnepségek és megemlékezések műsorainak részletes tárgya-
lását külön előadásban szeretném elvégezni.

D) A „Madách” páholy névadójának emlékére képzőművészeti alkotásokat is készített. „A profán ügyben külföldön levő Maróthi Géza tv.: saját költségén megvette Köllő Miklós elhalt szobrász hagyatékából Madách Imrének igen sikerült gyps mellszobrát és azt a páholy adományozta” – olvashatjuk a páholy 1906. március 6-i jegyzőkönyvében.

Országos gyűjtés indult Madách Imre síremlékének felállítására Alsósztrégován.³⁶ A „Madách” páholy kezdeményezte azt, hogy a síremlék egyik fülkéjében szabadkőműves adományként állítsák fel a páholy birtokában lévő Madáchról készült gipsz szobor ércbe öntött változatát. Ezt a tervet a Nagypáholy jóváhagyta, és az egész magyar szabadkőművesség támogatta erkölcsi és anyagi téren is.

A budapesti „Kazinczy” páholy a „Madách” páholyhoz ebben az ügyben írott levelét megtaláltam a levéltárban 1909. október 30. keltezéssel.³⁷

A levél szövege a következő:

Az igen érdemes

Madách páholynak

Budapesten

Tisztelettel alulírott értesítem a Madách páholy érdemes főmestereét, hogy a Corvin páholylyal október 27-én rendezett Kazinczy ünnepély alkalmával az özvegyperselyt³⁸ a „Madách-síremlék” javára köröztük, s ez a gyűjtés 59 K. 10 fill.-t eredményezett. Ez összeg az érdemes páholynak rendelkezésére áll és nálam bármikor 12 és 4 óra között átvehető.

Testvéri üdvözléssel

[?]

A Kazinczy ő kincstárosa

A Nagypáholy a Madách-síremlékre 50 koronát adott³⁹ 1909. március 23-án és november 20-án.

A páholy birtokában lévő gipszből készült Madách-szobrot ércebe öntötték két példányban. Az egyiket a páholyház lépcsőcsarnokában már el is helyezték⁴⁰ az 1911. évi titkári jelentés szerint, a másik az alsósztrégovai Madách mauzóleumba kerül majd.

Az 1911. május 9-i páholy-jelentésben olvasható, hogy Machlup Károly jelentette a páholynak a Madách-szobor talapzatával kapcsolatban, hogy annak rajzát elküldte Pollák Manónak. Háromféle lehetőség adódik: műkö alapzat – ezt Machlup saját költségén megcsináltja. Lehet sárga márvány 300 koronáért. A ruszkicai fehér, esetleg siklósi vörös márvány körülbelül 550 koronába került az arany betűs felirattal együtt.

A páholy úgy döntött, hogy elfogadja Machlup Károly felajánlását, és a páholyházban felállított Madách-szobor műkö alapzatra került.

Alsósztrégovára márvány oszlopot terveztek, de az építendő mauzóleum stílusához kell alkalmazkodni, ezért tájékoztatni kell Nógrád megye alispánját arról, hogy készen van a szobor, és majd legyen szerepe a mauzóleum felállításában a szabadkőművességnek is, hadd helyezze el a szobrot benne.

A Nagypáholy főkincstárosa 444 korona 10 fillér tőkét különített el erre a célra a takarékbetétben. Ezt kívánta saját gyűjtésével egyesíteni a „Madách” páholy. Az ércöntő műhely egy szobor bronzba öntéséért 360 koronát kért, tehát a két szobor leöntése 720 koronába kerül. A hiányzó összeget a páholy pótolta, és megrendelték a munkát az öntődében.

A levéltárban megtalált irat azt igazolja, hogy valóban felajánlották a szobrot a sztrégovai Madách-síremlék részére.⁴¹ A levelet Nógrád vármegye alispánja küldte Szalay Pálnak.

Nógrádvármegye alispánjától

2198/911 szám.

Nagyságos SZALAY PÁL urnak, a "pesti magyar kereskedelmi bank" főtisztviselőjének

Budapest

Utalással Nagyságodnak a Sztregován emelendő Madách síremlék részére felajánlott szobor mű elfogadása tárgyában folyó hó 27-éről kelt nagybecsű soraira, van szerencsém értesíteni, hogy ezen szobormű elfogadása tárgyában véglegesen csakis törvényhatóságom közönségének teendő előterjesztés alapján lesz módomban nyilatkozni. Addig is, míg a vonatkozó elhatározást kieszközölöm tisztelettel kérem kell, hogy ezen szobor mű tekintetéből az érdemi intézkedést függőben tartani sziveskedjék.

Midőn Nagyságodnak ezen ügy iránt ismételtan tanusított érdeklődéséért hálás köszönetet mondanék, kérem fogadja tiszteletemnek őszinte nyilvánítását.

Balassagyarmat 1911 január 28-án.

*[?]
alispán*

Végül egy mondat az 1912. április 16-án kelt páholy-jegyzőkönyvből, amely a sztregovai szoborállítási terv megíusulását sejteti: „Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeumnak (A Magyar Történelmi Képcsarnoknak) Köllő Miklós szobra ajándékba.”

Függelék⁴²

A „Madách” páholy programja
Kiadják a Budapest kel. tervezett Madách páholy alapítói

A szabadkőmívesség összes szimbolumaival, éjjeli összejöveteleivel s jelvényeivel annak kifejezője, hogy e szövetségben belül más felfogás, más gondolkodás, más érzés, más világ van, hogy e szövetség tagjai a szövetségnek a nemes eszmék s törekvések által megszentelt csarnokaiban épúgy, mint a profán világban mindenütt, mindenkor s minden körülmények közt ezen más felfogás, ezen más gondolkodás és érzés szerint gondolkodnak s éreznek.

A profán világban a képmutatás tojástáncát járja, az osztályérdek és az ezerféle különérdek nap-nap után akadályozza az eszményi nemesbülést. A téves eszmék okozta elfogultságból származó gög vetekezik az önzés könyörtelenségével s az egyes nem képes belátni, hogy számtalan embertársának fájdalma s nyomora közt a véletlen, vagy eszélyesség folytán neki jutott boldog élet nem egyéb, mint annak a koldusnak álma, melyben a koldus király volt, de mely álomból nem sokára felébredt s tapasztalta, hogy ez csak egy futólagos csalódás, mely őt életének fájdalmától egy rövid időre elválasztotta.

A szabadkőmívesség feladata az egységesítő filozófiai gondolkodás által tisztultabb felfogást ápolni s azt észrevétlenül, de törhetetlen kitartással a profán világban általánosítani. Minél jobban tért hódít a profán világban a tisztultabb felfogás, annál sűrűbben fognak nyomában keletkezni a profánok által létesített jótékonyági, emberbaráti s liberális intézmények. Jelenleg ily egyes intézmények létesítésében merül ki – különösen hazánkban – a szabadkőmívesség tevékenysége, összetévesztvén legfőbb feladatát, hogy az okot s nem az okozatot van hivatva érvényesíteni.

A jelenkor páholyainak egy része több vagy kevesebb vagyonnal rendelkező jótékonyági intézetekre devalválódik s ott vetekednek a künn levő profánok jótékony intézeteivel.

A helyett, hogy a szabadkőmívési szellem a páholyokból kiszivárogná, a profán felfogás beszivárog a páholyokba, a páholyok klubbok lesznek, a felvétel a barátságon s rokonságon alapszik, érdekcsoportok keletkeznek s az egyes szabadkőmívési működésének érvényesülése attól függ, hogy ez érdekcsoportban hízelkedésével s opportunizmusával rokonszenvet tudott-e maga iránt ébreszteni, vagy sem. A szövetség tele van facies hypokritával.

Páholyainknak a társadalom nagy problémáinak diadalra juttatása, végzetes, téves irányok megváltoztatására, új irányok inaugurálására semmi hatalma, semmi befolyása nincs, különösen azért, mert nem bír gyökérrel a magyar társadalom gerincét képező s annak fajsúlyt kölcsönző elemeiben.

A liberalizmust fennen hirdeti hipokrita társadalmunk, holott nem is tudja annak lényegét, annál kevésbé képes azt követni. Pedig mily egyszerű s magasztos ez a diskreditált liberálizmus: az igazság érvényesítése minden téren s irányban.

Ebben jeleztük röviden felfogásunkat a szabadkőmívességről s annak feladatáról, ily irányban akarunk dolgozni. Hogy ezen célunkat elérjük vagy legalább is kezdeményezzük, a következő főelveket fogjuk működésünknel szem előtt tartani:

1. Felvételek a szkszi kötelékbe. **a.** Kárhözatosnak és a szövetségre nézve dekadens iránynak tartjuk azon sok helyütt elfogadott kasszinói elvet, hogy minden tisztességes, korrektül gondolkozó ember valamely páholytagja is lehet, főleg ha az illető rokona, vagy barátja a bennlevők valamelyikének. Elvül minden páholyban csak az szolgálhat, hogy kiválóan nemes jellem és bebizonyított szkszi gondolkodás mellett – ez t. i. *conditio sine qua non* – a kereső valóban nyereség-e a páholyra nézve és a felvétel nem-e csak a pályázóra nézve előnyös. Szilárd meggyőződésünk ugyanis, hogy a szkszség – ha igazán működni akar és nemcsak a szertartásos munkákat lemorzsolni, vagy

tisztán önképzőkori tevékenységet kifejezni – szigorúan mérlegelni tartozik, hogy mit hoz az ujonc magával a profán világból a szövetség részére.

Valaki lehet igen jóra való ember, anélkül, hogy a szkség őt hasznos tagjául fogadhatja. Nem is diskreditáló az, ha a keresőt a szövetség visszautasítja, ezt hinni tisztán kaszinói felfogás...

- b.** Súlyt fektetünk arra, hogy a páholytagok a Benjámint nemcsak pro forma, hanem tényleg testi-lelki jó barátjukká fogadják és ennélfogva indokolt, hogy az új tag minden egyes t. igaz szeretetével és hozzájárulásával jusson az intim körbe. Nem lehet kívánni egyik t.-től sem, hogy a jövővel benső viszonyt tartson fenn, holott neki az illető egyénisége, vagy családi élete nem tetszik és érett megfontolás után társaságába valónak őt nem tartja. Ezen alapelv figyelmen kívül hagyása csak az elégedetlenséget szítja a páholyban, már pedig a régi tt. zavartalan barátsága fontosabb, mint az új tagok befogadása.

Minden keresőt előzetesen, profán asztal mellett a páholy minden egyes tagja ismerjen meg és tartozzék is nyilatkozni annak felvétele fölött, azaz minden páholytag egyaránt legyen felelős a felvételekért és ezzel az utólagos rekriminációk egyszer és mindenkorra lehetlenné tétessenek.

A belső egyetértés érdekében azonban kimondjuk egyszer s mindenkorra, hogy egyetlen vétónak okvetlenül a kereső elutasítását kell maga után vonnia.

- c.** A felvételeknél a páholytagok profán foglalkozásának különféle-ségére kellő figyelmet fordítunk, hogy bizonyos foglalkozási ág – a többi tagokéhoz arányítva – feltűnő túlsúlyba ne jöjjön.
- d.** Ugyanez legyen a keresők vallásánál is mérvadó. Bár ugyanis a szkség tagjainak vallását nem tekinti, hanem csupán azok egyéni értékét, mégis sok szempontból üdvösnek tartjuk hogy ez irányban is a kellő arány betartassék.
- e.** Fontosnak tartjuk, hogy 30 éven alul csak kivételesen, különös kvalifikációk mellett bocsássunk be jelentkezőket a szövetségbe. A tagoktól ugyanis bizonyos megállapodottságot kívánunk, ennélfogva luftonoknak felvételétől is lehetőleg tartózkodni fogunk.

- 2.** A páholy-tisztségek a klikk-rendszer, az örökös tisztségek adományozása mellőzendők. Hívei vagyunk a váltogazdaságnak, mely új erőket szabadít fel és frissebb vérkeringést visz a páholyba. Minden tisztséget a tt. erre hivatott elemei – évenként felváltva – elfogadni kötelesek. A főmesteri tisztség sem tartható tovább egy kézben rendszerint két évnél.

- 3.** Administratív teendők. A legtöbb páholy idejének jó részét adminisztratív szószaporítással tölti el. Kimondjuk ennélfogva, hogy a kisebb adminisztratív munkák, különösen pedig azok melyek a páholy-vezetési ügyeknek maguktól érthető folyamatai, a nyílt munkák keretéből kizárandók. Csakis a fontosabb hasonló ügyek hozhatók kellő rövidezséggel, a dolognak meritumát előadva, a plénum elé, a többi folyó ügyek elintézése a tisztikar, a külön értekezletek és szakbizottságok feladata.

- 4.** A páholy-munkák tehát igazán hasznos, szkszi tevékenységgel tartandók ki és azoknak úgy külső, előkelő formájára, mint belső élvezetes tartalmára és magas színvonalára a legkiválóbb figyelem fordítandó.

E végből kimondjuk, hogy:

- a.** A napi élet hullámai által felvetett gyakorlati kérdéseknek, a világszerte megindult és félreismert társadalmi evolúció elveinek szkszi szempontból történő kifejtését állandóan napirenden tartjuk, még pedig úgy, hogy nemcsak a felolvasások érdekesítő, tanulságos voltára, hanem főleg a gyakorlati megvalósításra fordítunk különös figyelmet.
- b.** Az ily felolvasások révén kivitelre elfogadott indítványok részletes kidolgozás végett a páholyban arra leginkább hivatott tagjai közt kiosztandók és minden lépés megtörténjék arra, hogy az indítványok végre is hajtassanak, vagyis: hogy a teoriából lehetőleg mindig valóság legyen.
- c.** A szisztematikus munka-felosztás és a munka-anyag kellő megvalósítása érdekében az irodalmi bizottság lehetőleg nagyobb időközre előzetes programot állít össze: segítségül véve erre esetleg a más páholyok munka-anyagát is.

5. Összeműködés a többi páholyokkal. **A.** A páholyok együttműködésének kérdésénél önkénytelenül a németek nagy taktikusának jelszava: „Getrennt marschieren und vereint schlagen” jut eszünkbe. Páholyaink közt – sajnos – hiányzik a folytonos, szorosabb kapcsolatok, nem vagyunk állandóan tájékozva a t.-műhelyek tevékenységéről. Be akarjuk ennél fogva hozni a külföldön dívó kötelező páholyközi sűrűbb izenetváltást a munkálatok minden fázisára vonatkozólag. **aa.** Elérjük ezáltal, hogy a testvérek látogatása a páholyokban gyakoribb lesz, minthogy vannak mindig kérdések szönyegen, melyek a többi páholybeli t.-t is közelebről érdeklík.
- B.** Vannak továbbá kérdések, melyeknek eldöntése a szkség összességére nézve fontossággal bírnak. Ennél fogva keresni fogjuk az alkalmat, hogy legalább a fővárosi páholyok tartsanak ily alkalmakra egyesített munkákat. Az évi nagygyűlésen kívül elgalább 2–3 ily együttes munkát kellene tartani minden munkaidényben, hol – hosszabb dikciók elkerülésével – röviden összefoglalnánk az egyes páholyok témáit.
6. Munka-vezetés, rituálé, alkotmány. **a.** A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy alkotmányát mindenkor szigorúan követni fogjuk, úgyszintén a szövetség ősi szertartását is a legnagyobb konzervatívizmussal tiszteletben óhajtjuk tartani. Nem fogjuk tehát a páholy tisztikarának megengedni a rituálé egyes részeinek önkényes elhagyását. Ha nem is vagyunk a rideg formalizmus követői, de a másik végletbe sem fogunk jutni, hogy a szertartások egész folyama alatt – az ünnepélyesség csorbításával – a kaszinói, vagy parlamenti stílust tegyük uralkodóvá.
- b.** Munkálatok alatt – az előadó és a főm. kivételével – hosszú fejtegetésekbe senki sem bocsátkozhatik. A szönyegen levő tárgyakhoz páholytagok angol szokás szerint csak röviden, velősen, minden fölösleges frázis mellőzésével szólhatnak hozzá. Határozottan kiküszöbölendő tehát a legtöbb páholy ama szokása, hogy egy-egy tag nagyszabású dikciókkal az esték jó részét lefoglalja magának.

Terveink kivételéhez vissza akarjuk hódítani szövetségünknek azon érdemekben gazdag, fedezett testvéreinket is, kik az utolsó decenniu-

mokban férfias munkával, törhetetlen kitartással elősegítették a magyar szabadkőművesség aranykorát és diadalra juttatták hazánkban a valódi liberálizmus lobogóját.

Budapest, kel. 0902. Május 31-én.

Az alapító tt.:

Dr. Admeto Géza s. k. Barakovich János s. k. Follinus Emil s. k. Ig-mándy Mihály s. k. Kalmár Jakab s. k. Marx Ferenc s. k. Pollák Manó s. k. Szalay Pál s. k. Szerencs János s. k. Willóner Zoltán s. k.

Jegyzetek

1. BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *Miskolc és környéke szabadkőműves páholyneveinek vizsgálata*. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai, Miskolc, 1995. aug. 28–30. II. k. 593–599. 1.
2. BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *Szabadkőművesi páholyneveink 1991-ig*. Magyar Névtani Dolgozatok 114. Bp., 1992.
3. Országos Levéltár (a továbbiakban OL) P 1118 „Madách” páholy 8. t. II. cs. 5. l. A levél teljes szövege a következő:

„»Madách« ř

Szer.: barátom és tv.:em!

Egyelőre teljes diszkréció kikötése mellett hozom örömmel tudomásodra, hogy Igmándy Mihály tv.:nek sikerült ter-
vünknek

Szerencs János tv.:t, a Könyv.:Kálm.: ř tagja prof.: fog-
lalk.: nézve a főrendház főtitkárát megnyerni.

Szerencs tv.: csatlakozása hozzánk már magában véve

kész

programm és most már komolyan hozzáfoghatunk ř-unk szer-
vezéséhez.

Szerencs tv.: kiszemelt főm.:ünk, meg akar mindnyájunk-
kal ismerkedni.

E végből szeretettel felkérlek Benneteket, hogy Csütörtö-
kön, f. hó 22-én este pontban $\frac{1}{2}$ 8 óraker – lehetőleg már va-
csora után, mindnyájan alapító tv.: okvetlenül legyetek együtt
az Eskü-uti Belvárosi Kávéház földszinti helyiségében, hogy
onnan testületileg felmenjünk Szerencs tv.:nek a Klotild palo-
tában levő lakására.

Szerencs tv.:nél megállapítjuk řunk végleges munkapro-
gramját kinyomtatás végett és esetleg már ki is tűzhetjük az
alk.: 93 §-ban előirt alapít.:munka napját, a mi nem zárja ki,
hogy a munka-engedély megadása esetén (alk.: 99 §) Szeptem-
berbe kezdjünk dolgozni.

Első látogatásról lévén szó, öltözék egyformasága érdeké-
ben ajánlom a fekete jaquettet vagy redingot és kis fekete
nyakcsokrot.

Elvárom, hogy mind együtt leszünk.

Kelt Bpest 0902 május 17.

Szerető tv.:ed

Szalay Pál

Jegyzet

Azon alap.:ttv.:, kik esetleg még nem intézkedtek eddig
régii ř-ukban elbocsátásuk iránt, el nem mulasszák e lépést
nyomban megtenni. Hivatkozatok csak az alk.: 20§ 2ik be-
kezdésére és a fed.: nyomban megadatik, mert ř-alapít.:ról
van [szó]. A szünidők előtt állunk, egy napot se mulasszatok
el.”

A szövegben szereplő „fed.” „fedezést” rövidít. Ez a pá-
holyból történő szabályszerű kilépést jelenti.

4. OL P 1118 „Madách” páholy 1. t. 1. cs. 1. l.
5. OL P 1118 Építészeti Rajz 1902. október 27.
6. OL P 1118 „Madách” páholy 8. t. 11.
7. A szertartásos összejövétel végén egy erre a célra használatos
zsákot hordanak körbe azért, hogy a jelenlevők papírra Írt ja-
vaslataikat beledobják. Ez az „indítványzsák”. Ugyancsak az
összejövétel végén szokták a perselyt körbehordozni azért,
hogy pénzt gyűjtsenek. Legtöbbször a meghalt szabadkőműve-
sek özvegyeit támogatják ezzel a gyűjtött összeggel, ezért ne-
vezik a perselyt „özvegyperselynek”.
8. OL P 1118 „Madách” páholy 1. t. 1. cs. 82–83. l.
9. „Érdemes főmester”, „Szeretett testvérek” belső használatú rö-
vidítése. Ezek állandó jelzők.
10. „szabadkőművesi” belső használatú rövidítése.
11. „Páholy” belső használatú rövidítése.
12. OL P 1118 „Madách” páholy 1. t. 1. cs.
13. „Testvéri szeretettel üdvözöllek az előttünk szent számokban”
belső használatú rövidítése.
14. „Törvényes és tökéletes” páholy belső használatú rövidítése.
Azt jelenti, hogy a szabadkőművesi előírásoknak megfelel a
páholy.
15. „érdemes testvérpáholy” belső használatú rövidítése.

16. „testvéreket” belső használatú rövidítése, egyes számban „testvért”. A szabadkőművesek egymást testvérnek tekintik, és így is szólítják.
17. Nemcsak az irodalmi, de más összejövetelek, sőt az egész páholyélet szellemi irányító testülete a páholyon belül.
18. OL P 1118 „Madách” páholy 13. t. 2. l.
19. OL P 1118 „Madách” páholy 13. t. 22. l.
20. OL P 1118 „Madách” páholy 5. t. 11. cs. 9., 10. l.
21. OL P 1118 „Madách” páholy 5. t. 11. cs. 310., 311. l.
22. OL P 1118 „Madách” páholy 8. t. 11. cs. 125. l.
23. OL P 1118 „Madách” páholy 8. t. 11. cs. 154. l.
24. OL P 1118 „Madách” páholy 3. t. Jegyzőkönyvek.
25. „törvényes és tökéletes” páholy belső használatú rövidítése.
26. A szertartásos szabadkőművesi összejövetelek helye.
27. A szertartásos összejövetelek után szokásos fehér asztal mellett
történi összejövetelek belső használatú elnevezése.
28. OL P 1118 „Madách” páholy 8. t. 11. cs. 62. l.
29. OL P 1118 „Madách” páholy 8. t. 11. cs. 97. l.
30. „A Világegyetem Nagy Építőmestere Dicsőségére” belső használatra szolgáló rövidítése. Ez az állandósult kifejezés Isten megjelölésére szolgál.
31. Az évszámok jelölésére belső használatban ezt alkalmazzák.
32. OL P 1118 „Madách” páholy 8. t. 11. cs. 23. l.
33. OL P 1118 „Madách” páholy 8. t. 11. cs. 157. l.
34. OL P 1118 „Madách” páholy 8. t. 11. cs. 201. l.
35. OL P 1118 „Madách” páholy 8. t. 11. cs.
36. OL P 1118 „Madách” páholy 8. t. 11. cs. 243. l.
37. OL P 1118 „Madách” páholy 8. t. 11. cs. 302. l.
38. „özvegypersely” belső használatú rövidítése, lásd: 7. jegyzet.
39. OL P 1118 „Madách” páholy 8. t. 1. cs. 906. l.
40. OL P 1118 „Madách” páholy 2. t. 11. cs. 1911. titkári jelentés.
41. OL P 1118 „Madách” páholy 1. t. 1. cs.
42. OL P 1118 „Madách” páholy 1. cs. 361. l.

IV. A filozófia és pszichológia vonzásában

Máté Zsuzsanna

Esztétikatörténeti megjegyzések a „poeta philosophus” Madáchról*

Mindannyiunk számára ismerős Madách Imre *Tragédiájának* az a fajta értelmezési módja, amelyben kiemelnek bizonyos filozófálgató jelentésegységeket a műalkotásból és megkeresik, hozzáillesztik azt a filozófiai gondolatot vagy eszmét, amelyet relevánsnak tekintenek az interpretáció folyamatában. A probléma ott kezdődik az effajta értelmezési technikáknál, hogy rendre kiderül: Madách Imre nem volt sem kantiánus, sem egészen hegelianus – hiszen a tézis, antitézis után valahogy mindig elmarad a szintézis –, aztán amennyire pozitivistá-materialista volt, sajnos éppúgy idealista is, sőt a „rosszabb” fajtából, mégpedig agnosztikus idealista. Emellett persze számtalan szellemi irányzat hatását is tulajdonítják a *Tragédiának*: a liberalizmus, a romantikus történelemfilozófia, a pozitívizmus, a determinizmus, az örökléstan, az utópikus szocializmus, a deizmus és a panteizmus hatását. Végül valahogy megszületik a szomorú következtetés: Madách Imre nem volt jó filozófus, hisz túlságosan eklektikus, sőt az is lehet, hogy egy elavult filozófiai kézikönyvből csipegette fel tudását.¹ Az irónián túl, szerencsére sokan vagyunk, akik ezzel szemben inkább azt állítjuk, hogy Madách Imre – a „poeta philosophus”, a „maga módján” gondolkodó ember és költő – *Az ember tragédiájával* megteremtette a magyar bölcséleti irodalom egyik legszebb művét. Annak a bölcséleti irodalomnak a klasszikus alkotását, melynek irodalomtörténeti kezdőpontja Csokonai Vitéz Mihály *Az estve* és *Konstancinápoly* című költeményei kapcsán jelölhető ki, s amely hosszasan ível a mindenki számára ismert névsoron keresztül: Berzsenyin, Vörösmartyn, Vajda Jánoson, Babits Mihályon, József Attilán, Szabó Lőrincen, Weöres Sándoron, Pilinszkyn, Ottlik Gézánt Esterházy Péterig.

*A tanulmány a Magyar Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj támogatásával készült.

Előadásomban azt a kérdéskört szeretném esztétikatörténeti és művészetfilozófiai szempontból érinteni, hogy vajon milyen tényezők járulhattak hozzá e bölcséleti irodalom létrejöttéhez a XIX. században Magyarországon. Mivel magyarázható irodalom és filozófia szövetsége, a filozófiai gondolatok irodalmi formában való – egyre gyakoribb – megjelenése, az, hogy a kifejezés és az ábrázolás mimetikussága, esztétikai hatásformái helyett egyre inkább a jelentés gondolatisága vált meghatározóvá? S tágabban, miért tűnik olyan tartósnak filozófia és az irodalom, s különösen a líra szövetsége az elmúlt két évszázadban? Élvezetes lenne teóriákat konstruálni arra vonatkozóan, hogy ez miért alakult így és miért éppen ekkor, azonban ehelyett csupán egy-két esztétikatörténeti és művészetfilozófiai összefüggésrendszert vázolnék e problémakörhöz kapcsolódva a továbbiakban.

A filozófiatörténeti hagyomány néhány jellegzetességére utalnék először. Az európai kultúra ókorának kezdetén az addig felhalmozódott hagyomány még szerves és differenciálatlan egységet alkotott. A görög és a zsidó-keresztény mitológikus világkép, mint naiv, komplex tudatforma az ókor folyamán fokozatosan felbomlott, és helyére lépett az önálló vallás, a tudomány, a művészet és a filozófia. Platón *Az állam* X. könyvében már így fogalmazott: „*a filozófia és a költészet régóta ellenséges viszonyban vannak egymással.*”² Ezzel nyilván a már meglévő ellentétekre utalhatott, majd a művészetről, irodalomról szóló hírhedt felfogásával ő maga is állást foglalt. Mindannyian ismerjük Platón metafizikus gondolatát a földi valóságról mint látszatvilágról, így logikus, hogy „*az utánzó művészet, amely maga is haszontalan, egy másik haszontalannal lép frigyre, csak haszontalan ivadékokat hozhat világra.*”³ Tehát a művészet nem más, mint a tökéletlen látszatvilág még silányabb utánzása. Ugyanakkor varázslatos hatása rendkívül veszedelmes a platóni teória szerint, hiszen mindenfajta tisztátalan élvezetekkel „*elfomnyasztja a lélek magasabb rendű részét.*”⁴ A művészet élvezete életünket megzavarja, az egyik pillanatban a magasba lendít bennünket, boldognak, felszabadultnak érezzük magunkat, de az élvezet elmúltával üressé válunk, s máris új gyönyört hajszolunk. A múlt örömei, a művészet által kínált gyönyörűséges élvezetek hajszolása feneketlen hordóhoz vagy szitához tesz bennünket

hasonlatossá, amelyik alighogy megtelik, máris üres. Egy természetellenes szomjúság és egy végtelen elégedetlenség lesz úrrá rajtunk, mert minél több gyönyörben van részünk, annál többre vágyunk. Mintegy egyé válunk azzal a nyugtalansággal, amelyet az emberek helytelenül gyönyörűségnek neveznek. A művészetet élvezők gyöngeségükben szeretnek nevetni és gyakran könnyeket ontani. A művészet öncélú utánzása együtt jár a művészetet élvezők öncélú érzelmi élményeivel, de az igazsághoz, az igazhoz vajmi kevés köze van mindkettőnek, így a művészet bizony nagyon is silány filozófia. Persze, *Az államban* mégis az ifjúság egyik nevelő eszköze éppen a művészet lesz, de csak a Platón által meghatározott művészeti ágak, műfajok, az általa kijavított homéroszi költemények tölthetik be ezt a szerepet, mivel: „szükségképpen úgy áll a dolog, hogy az ember hasonlatossá válik ahhoz, amiben gyönyörködik, még ha esetleg szegényli is azt nyíltan dicsérni” – írja a *Törvények II.* könyvében.⁵ Úgy tűnik, Platón a filozófus mintha megirigyelte volna a művészet érzelmi–értelmi–hangulati azonosulással bíró hatását, s alapvetően ugyan degradálva a művészet egészét, mégsem tudja még *Az államban* sem nélkülözni azt, persze csak a kellőképpen szelektált, kijavított, azaz átideologizált műalkotásokat.

Platón álláspontja mintegy szemlélteti az ókori filozófia viszonyát a művészethez, s ez az elutasító, vagy csak fenntartásokkal, szelektáltan elfogadó magatartás egészen a XVIII. századig, A. G. Baumgartenig – I. Kant közvetlen előfutáráig – tartotta magát, azaz a filozófusok többsége egyszerűen nem foglalkozott a művészettel, mivel vetélytársként inkább negligálta azt. Így csak ekkor, a XVIII. században, A. G. Baumgarten révén alakul ki – majd válik elfogadottá – a filozófián belül az esztétika, hogy később minden rendszert alkotó gondolkodó külön fejezetet szenteljen részére az ismeretelmélet, a logika, a metafizika és az etika mellett. Ezekben a „nagy elbeszélésekben” aztán az esztétika úgymond kettéhasadt. Egyrészt egyre inkább megkülönböztethetővé vált az esztétika filozófiája, mely az általános értelemben vett esztétikai élménnyel és ítélettel foglalkozott, s I. Kant nyomán főképp a szépség fogalmát vizsgálta; másrészt létrejött a művészetfilozófia, s ma is meglévő uralmi pozícióját erősítve a művészettel kap-

csolatos szerteágazó vizsgálódásai már átnyúlnak a metafizika, az etika, a nyelvfilozófia és a tudat filozófiájának területeire. A művészetfilozófia alapproblémájának tekinti azt, hogy mi tesz egy tárgyat műalkotássá, melyek azok a döntő vonások, melyek segítségével egy objektumot műalkotásnak minősíthetünk; másrészt melyek azok az alapvető tényezők, amelyek az egyedi műalkotások értelmezésében szerepet játszanak; harmadrészt: művészetelméleti szempontból megkísérli értelmezni azt, hogy miért olyan fontos a művészet számunkra.

Napjaink művészetfilozófusa, a szkeptikus Arthur C. Danto szerint azonban e baumgarteni „áttörés” után sem történik alapvetően más a filozófusok (I. Kant, G. W. F. Hegel, Benedetto Croce, Lukács György, Theodor Adorno, Martin Heidegger) részéről, mint a platóni teóriában, azaz a filozófián belüli esztétikák „végső soron büntetőintézmények, amelyek leginkább egy szörny (a művészetet érti alatta – a szerző) fékentartását szolgáló – azaz valamiféle súlyos metafizikai veszélyt (tudniillik ezt hordozza a művészet – a szerző) elhárítani igyekvő – labirintusra emlékeztetnek.” A. C. Danto szerint tehát arra találták ki a filozófusok az esztétikát és ezen belül a művészetfilozófiát az elmúlt két évszázadban, hogy teóriáikkal megmagyarázzák a művészetet, de egyben ezzel el is lényegtelenítsék, élettelené, hatástalanná is tegyék. A művészetfilozófia tehát a teória segítségével megszelídíti a művészetet, feltárja az alkotófolyamat elemeit – ma már a művészek agyműködését is vizsgálhatja az alkotásfolyamat során –, megmagyarázza és dekódolja a befogadás folyamatát és hatását, s e teoretikus magyarázatokkal igyekszik megfosztani a művészt, a befogadót és a műalkotást minden titokzatos elemétől, és ezzel egyben „letaszítani a trónról”, semlegesíteni és végül megfosztani metafizikus, titokzatos hatalmától. Tehát még mindig az ősi platóni rivalizálás és egy bújtatott degradálás van a filozófusok magyarázatai mögött – A. C. Danto szerint.⁶

A magam részéről nem így értelmezem a filozófia és a művészet kapcsolatát. A kétségtelenül meglévő hatalomfosztás, a rivalizálás múltja, vagy-vagy választása helyett inkább egy kétoldalú közeledés tényeit figyelhetjük meg az elmúlt két évszázadban. A XVIII. században megtörtént áttörés után az elmúlt másfél évszázadban egyre több

filozófus már nemcsak filozófiai szakágazatként gondolkodott a művészetéről, hanem teóriájuk megformálásában felhasználták az egyik művészeti ágak, mégpedig az irodalmi beszédmódnak az eszközeit: szisztematikus filozófiai rendszerek helyett gondolataikat aforizmákban, költői meditációkban, történetekben, ironikusan, retorikusan vagy metaforikusan közlik, mint ezt tapasztalhatjuk F. Nietzsche *Zarathustrájától*, S. Kierkegaardon, M. Heideggeren keresztül a mai posztmodern filozófusokig. Tény, hogy a múlt század második felétől kezdődően a filozófiai gondolkodás fokozatosan lemondott a nagy rendszerek objektív és tudományos szintéziséről, hiszen az ésszerűség, a karteziánus gondolkodás egyre inkább a logikai és nyelvfilozófiai részproblémák zsákutcájába juttatta, szomorúan felismert következményeként annak, hogy a filozófia, a létről való gondolkodás nem tudományosítható. A kételkedő cogito megkérdőjelezte az ismeret végső megalapozhatóságát, a lényegiséget, a megbízhatónak látszó metanarratív filozófiai rendszerek objektivitását és hitelességét, a feltételezett tudományosságot, s így aztán ehhez alkalmazkodott az egyre inkább retorikussá és metaforikussá váló – rendszerszerűség helyett esszéisztikus – filozófiai gondolkodás beszédmódja is.

Úgy gondolom, hogy egyrészt a filozófia „vagy” viszonyulása egyre inkább átváltozott „és”-sé az elmúlt két évszázadban, szemben az ezt megelőző kétezer-kétszáz évvel. Másrészt a másik oldalon, az irodalom történeti változásának folyamatában, a felvilágosodástól kezdődően – szintén olyan funkcióbéli módosulások történtek, melynek következménye egyenesen az lett, hogy századunkban az irodalomban (és a művészetben) megjelenő filozofikuság, a meggondolható jelentés már-már veszélyezteti annak esztétikai autonómiáját. Ismerjük e hatás ellen tiltakozó l'art pour l'art és az autonomista irányzatok kudarcba fulladt kísérleteit. Goethe *Faustjától* és Madách *Tragédiájától* kezdve egyre többször felvetődik a kérdés: ellenkezik-e a műalkotás esztétikai jellegével az a tendencia, hogy az ábrázolás és kifejezés hűségén túl ott a szándékolt, bölcséleti, filozofikus jelentés is? S napjainkban már így fogalmazunk: helyettesítheti-e a meggondolható, bölcselkedő jelentés – amely provokatív módon értelmezésre szólít fel – egyszóval helyettesítheti-e az ábrázolás és kifejezés

esztétikumát? S ha bármelyik kérdésre igennel válaszolunk, akkor a jövőt illetően a művészet halálát, végét mondjuk ki, állítja – G. F. W. Hegel jóslatával párhuzamosan, miszerint a XVIII–XIX. századra véget ér a művészet világtörténelmi hivatása és azt a filozófia veszi át – A. C. Danto.⁷

A bizonytalan jövőre vonatkozó, kétségkívül hatásos eszme-futtatók helyett tanulságosabb lenne végigkísérni inkább azt, hogy miképpen változott az irodalom emberi-társadalmi funkciója, vagy másképpen: az egyes korokban hogyan és mire használták az irodalmat. Először az irodalom „és” filozófia reláció bennünket érdeklő kezdőpontjára utalnék vázlatosan, tehát a felvilágosodás – vagy másképpen: a modernitás szellemi megvalósításának – és annak irodalma funkcionális változásaira. A polgári társadalmak megszületésével – a XVII–XVIII. században, Magyarországon a XIX. század második felében – az addig egységes élet elkülönülő tevékenységi szférákra szakadt szét (munka, nem-munka, szabadidő), s mindez persze tovább differenciálódott – igen nagy torzítással – az egyes társadalmi osztályokat tekintve. A művészet és az irodalom – a korábbi prekapitalista társadalmakkal ellentétes módon – már nem integrálódott a mindennapi életbe, hanem az élet egy speciális, elkülönült szférája lett, felbomlott közösségi jellege, megszűnt a domináns szóbeli és variáló közlésmódja; s ezzel szemben – a könyvnyomtatás elterjedésével – fokozatosan kialakult az irodalmi szöveg szentsége és sérthetetlensége. Megjelent a tipikus befogadó, aki magányosan áll szemben a szöveggel, s annak megértési problémáival, hiszen az előző kor alkotói-befogadói közvetlensége valamint a „sensus communis” – a közös jelképhasználat és sorstudat – helyett a nyomtatásban rögzített szövegben már szétvált a szerzői jelentésintenció és a befogadói értelemképzés egysége. A XVIII. századtól kezdődően az irodalmi műalkotás mint objektum tételeződik, melynek önálló léte van, s egyben hordozójává lett az adott közösség információs, etikai, közösségi, bölcséleti és esztétikai értékeinek.

Jürgen Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása* című művében a polgári társadalmak kialakulásához és párhuzamosan a felvilágosodás korszakához – tehát a modernitás szellemi megalapozásá-

hoz – köti a művészet és irodalom funkció-bővülését. Az ipar uralkodóvá válásával a művészet egyes ágai (a folklór például) egyre inkább kiszorultak a munka szférájából, s így óriási tömegek veszítették el a művészetben való részvételük lehetőségét. Ugyanakkor mások, a kialakuló polgárság és az arisztokrácia minden előzőnél jelentősebb energiát fordíthatott az alkotásra és a befogadásra egyaránt. A felvilágosodás polgára számára az irodalom már a műveltség része volt, ugyanakkor a romantikáig ívelően a kisszerű, a mindennapi élet ellentéte is. A felvilágosodásban a művészet a polgárság érték kategóriájává vált, egyszerre értékpótló és értékmegőrző jellegűvé. Ezen belül különösen az irodalom hordozta az adott – többnyire nemzeti – közösség embereszményét, a felvilágosodás önmagát kiképző emberének ideáját.⁸ Erre utal a „Bildung” kifejezése, azaz a felvilágosodásban a „magas kultúra”, ezen belül különösen az irodalom az emberré képzés és az önképzés fontos eszköze lett.⁹ Ekkor az emberi élet gyakorlata már nem transzcendentális – a vallás gyakorlása ellenére megszűnt a hétköznapi élet szakrális jellege –, hanem immanens, s így az ember felelős saját sorsáért, közösségéért, hazájáért és az emberiségért. A felvilágosodás alkotó, küzdő embere szinte önmaga „megváltója” e küzdés által, ahogy ezt Goethe írja a *Faustban*: „*Ki holtig küzdve fáradoz, / az megváltást remélhet.*” A „fény századának”, a modernitás felvilágosult szellemiségének egy másik vonása a küzdésszermény mellett az „eredetiség követelménye”, a magas kultúra és a szellemiség újítóan kreatív és produktív gyakorlata,¹⁰ mely az irodalomban a „szöveg szentségeként” és az alkotó eredetiségében rögzült fokozatosan, hogy aztán a romantikában teljesebben ki igazán. S emellett részben a descartes-i „*cogito*”, a ráció fontossága a megismerésben és a művészet információs és etikai, nevelő funkciójának az erősödése hozta létre a felvilágosodás filozofálgató irodalmát a *Candide-on*, *Wilhelm Meistern*, *Fauston* keresztül *Az estvéig*. Másrészt az hit, hogy a történelem, az emberiség egyenesvonalúan fejlődik, az egyre tökéletesebb emberek maguk csinálják egyre tökéletesebb történelmüket, mindez felerősíti az irodalom képző-nevelő-etikai és életbölcseleti funkcióját. A felvilágosodás indítja el tehát útjára a bölcselő-filozofikus irodalmat, s a romantika teljesíti majd ki. F. Schiller Goethehez írt esztétikai levelei-

ben egyértelműen kifejti a művészetnek, ezen belül dominánsan az irodalomnak tulajdonított szerepet, azaz a művészet hatásának feladata az, hogy az embert az esztétikai nevelésen keresztül, etikai értelemben szociális, humanus, szabadságszerető, morális lényé alakítsa át. A felvilágosodás emberképének másik vonása: a megismerő ember és a közösséget megélt ember: akár racionális-értelmi úton történik a megismerés, az ehhez köthető klasszicista stílussal; akár empirikus módon, az ehhez illeszkedő szentimentális stílussal követi ezt az irodalom. Hasonlóan bipoláris a közösségiség felfogása a felvilágosodás két meghatározó stílusirányzatát tekintve: a közösség a klasszicisták számára Európa, illetve az egész emberiség univerzalizmusa, míg a szentimentalisták számára a nemzet, a haza. Szintén a romantikában, a XIX. század első felében érik be az a gondolat, hogy a művész, a költő a bölcsesség forrásának kizárólagos birtokosa, az emberi létezés autentikus interpretátora, értelmezője. Filozófia és irodalom homogénizáló szándéka tehát a felvilágosodással indul – a filozófus-írókkal (Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Diderot) s párhuzamosan munkálkodnak az esztéta-irodalmárok: Lessing, Schiller, Goethe –, majd a romantikában csúcsosodik ki mindez, s tart töretlenül napjainkig.

Madách kora a nagyromantikáé, irodalom „és” filozófia homogénizálásának egyik műfaja a drámai költemény és klasszikus magyar alkotása, a *Tragédia*. Mit is jelent bővebben ez a homogénizálás, a filozófia „és” irodalom reláció kinyilvánítása? A romantikus művészet-filozófusok metafizikus alapproblémája, hogy a romantika korában a legélesebben megtapasztalt inautentikus-autentikus, a kanti eredetű Van és Legyen kettészakíttósága miképpen hidalható át, azaz miképpen oldható fel ember és világ végletesnek látott diszharmóniája. Axiómaként állítják, hogy erre csak és kizárólagosan a művészet képes. A felvilágosodás és a francia forradalom után egyfajta csalódottsággal megtapasztalt elidegenedett tendenciák ellenére is hisznek a harmonikussá váló ember és világ kapcsolatának a lehetőségében, a művészet humanizáló, profetikussá és a gyarló életet átpoétizáló küldetésében. Van és Legyen kettészakadt metafizikus világlátásában így kerül végletesen szembe a közönséges valóság, az elrútult mindennapi élet – a művészet (Novalisnál és F. Schlegelnél a költészet) által hordozott va-

lamilyen transzcendens utópiával; a megtapasztalt valóságos diszharmonia – a romantikus műalkotások többségében szemléltethetővé tett diszharmonia feloldó kiegyenlítésével; a valóság – a képzelet mámoros birodalmával; a kispolgári lét – az átpoétizált életművészettel. Kizárólagosan a művészet lesz a közönséges valóságon való túlemlkedés tökéletes – a szépet, a morálist, a szellemi és a transzcendens lényeket egyaránt hordozó és addig soha nem tapasztalt módon kitágított – eszköze, mindenfajta diszharmonia feloldó kiegyenlítésének egyetlen módja. F. Schlegel 1795-ben írt tanulmányában – mintegy programadó jelleggel – a „modern poézis” maradandó művészetté válásának irányát az individuális, az erényes és a szabad ember kiművelésében („*Bildung*”), az ember isteni és állati disszonanciájának feloldásában, igazi képességeinek érvényesülésében látja.¹¹ Az esztétikai művelődés célját – mivel „*a szépbe vetett remény nem az ész üres vágyalma*” – egy nagy, „*morális forradalom*”-ban határozza meg, „*amely által a szabadság a sorssal vívott harcában (a műveltség téren) végre döntő fölénybe kerül a természettel szemben*”.¹² Az esztétikai műveltség egyrészt „*valamely képesség progresszív fejlődése*” – szellemi és lelki képességé –, másrészt e műveltség metafizikus módon „*abszolút törvényhozásnak*” is minősül, hiszen felszámolja a viszályt, megköveteli az „*összehangolást*”.¹³ A kibontakozó romantikus költészetnek és világszemléletnek ez a feladat- és célmeghatározása folytatódik az 1798-as *Athenaeum* töredékekben is. Fragmentumok, hiszen egyetemeset alkotni – a romantikusok szerint – csak töredékekben lehet. Híres 116. pontját, a romantikus költészet mindent átfogó jellegét, egyetemességét valamennyi romantikával foglalkozó szakirodalom idézi. A 238. töredékében a romantikus költészet: „*alfája és omegája az eszményi és reális viszonya, és amelyet így a filozófiai műnyelv analógiájára transzcendentális költészetnek nevezhetünk*.”¹⁴ Majd a 388. töredékben olvashatjuk a transzcendentális jelző értelmezését: „*Transzcendentális az, ami a magasban van, ott kell lennie és ott lehet: transzcendens az, ami a magasba tör, de nem tud feljutni, esetleg nem is kell feljutnia*.”¹⁵ A transzcendentális költészet a filozófiával való összekapcsolódása révén juthat el az egyetemes harmónia szemléltetéséhez, így lesz a romantikus művész „*költő-filozófus*”, „*fi-*

lozofus költő: próféta”.¹⁶ A századfordulón született *Eszmék* fragmentumaiban a még teljesebb homogenizálást így taglalja tovább: széthasadt világunkban a költészet képes arra, hogy művészetet, tudományt (például a fizikát), művelődést, morált és vallást egyesítsen.¹⁷ Mindezt rész-homogenizációk kísérik majd a romantikus művészetben belül, a formakanonok és sémák elleni fellépéssel, a műfaj, a műnem és a művészeti ágak közötti határok átlépésével. E művészetfelfogás természetesen akkor lesz teljesen homogenizáló, ha életintegratív, ha életművészet is egyben, ennek lesz propagátora Novalis. Hasonlóan Schellingnél is egyedül a művészet lesz az „*intellektuális szemlélet*” intuitív megismerési módja és egyben a filozófiai, a tudományos és a valláson alapuló, tehát a lényegi világmegismerés legeredetibb és legvalódibb organonja, Van és Legyen kétvilágának összekötője. A romantikus költő így válik „*mindentudó*”-vá, a művész az élet értelmének „*kitalálójává*”, a bölcselő költészet pedig „*egy és minden*”-né¹⁸ a Legyen világa felé irányuló sóvárgássá; a hatás révén pedig mindezek közvetítőjévé. E teoretikusoknál a művészet – mint a Van és a Legyen közötti híd – elvezethet a valamilyen módon konkretizált Legyenhez, abszolútumhoz, valláspótlékként a keresztény istenhez, ahogy az idős Schellingnél; a miszticizmushoz, mint F. Schlegelnél, vagy testvérénél, a minden ellentétet átfogó és feloldó szeretethez.¹⁹ (Zárójelben megjegyzem, a sóvárgott Legyen elérhetőségében való bizonytalanság, a csak „*lebegés*” lesz egyrészt a romantikus ironia egyik forrása, másrészt a romantika kritikusaik egyik támadási pontja. Másrészt úgy vélem, hogy a romantika kétvilágra, annak végletes oppozícióira épülő totális metafizikussága, a Legyen ígérethalmaza, és ezzel szemben a mindent átfogó homogenizáló szándék egy olyan újabb belső elmentmondást hozott létre, melyet csak a transzcendentális utópiának a tényleges megvalósulása oldhatott volna fel. S mivel e földi paradicsom nem jött el azóta sem, így maradt a novalisi sóvárgás, a Van világa feletti schellingi „*szabad lebegés*”, a melankolikusság, a romantikus „*világironia*” többféle formája, vagy az Abszolútum – Isten – általi feloldási lehetőség.)

E romantikus művészetfelfogás nyilvánvaló jelenlétét hordozza *Madách* böleseleti-lírai drámája is, hiszen „*alfája és omegája eszmé-*

nyi és reális viszonya”, a Van és a Kell világának kettéhasadottságát oldja fel az isteni Abszolútum végszava a Kell világa felé irányuló küzdés eszményével.²⁰ A *Tragédiában* meglévő sokfajta szellemi, filozófiai irányzat, a kor tudományos nézeteinek és a keresztény vallás homogenizált együttlevőségét a romantikus „filozófus-költő, költő-filozófus: próféta” attitűdjéből vélem értelmezhetőnek. Úgy gondolom, hogy abból a romantikus művészfelfogásból eredeztethető Madách bölcselkedő alkotói zsenije, mely a romantikus művészt a lényegi világmegismerés, a létezés autentikus értelmezőjének tartja.

A felvilágosodás útjára indította, majd a romantika – Vörösmarty lírájában és Madách *Tragédiájával* – kiteljesítette a magyar bölcselkedő irodalmat. A romantika szellemisége mellett persze nem elhanyagolható az a sajátos szempont sem, hogy a társadalmi, politikai, szellemi és filozófiai élet általános elmaradottságából következően a magyar irodalom egésze szinte két évszázadon keresztül szükségszerűen felvállalt nem-esztétikai funkciókat is: sokszor – az irodalmi fiktivitásba bújtatott – nagyon is valós társadalmi, szellemi nyilvánosságot jelentette, néha csak megtűrt vagy tiltott formában, felvállalta a mindenkor politikusságot, sőt egyfajta életbölcseleti, életfilozófiai jelleget is, s mindezt sokkal erőteljesebben, mint a nyugat-európai irodalom.

Filozófia és irodalom kétségkívül még közelebb kerültek egymáshoz századunkban, hiszen mindkét tudatforma ember és a világ viszonyának magyarázatára tart igényt, az ember ön- és létmegértésére. Napjainkban a filozófia lemondott a nagy rendszerek objektív szintéziséről, de nem mondott le a szubjektív szintézisről, arról, amiről a műalkotások is szólnak. Értelmezni a világot, de az emberre vonatkoztatottan, nemet mondani az egy igazságra, és kimondani a magam igazságának érvényességét, erről szól ma az irodalom, a művészet és a filozófia egyaránt. A XX. századi filozófia önmegismerésében eljutott addig, hogy kénytelen lemondani az objektív igényű tudományosságról, az egy igazságról, a lényeg kereséséről. Felismerte, hogy a világ megismerésében nincs abszolút bizonyosság. Egy bizonyosság van, hogy a magyarázat, a világ és ember kapcsolatának olvasata, a világ és az azt „olvasó” megismerő folyamatának az eredménye lesz: a többféle olvasat, a többféle magyarázat, a plurális igazságok. A tudo-

mányosságát elveszített filozófia ugyanúgy a világ és ember kapcsolatának az értelmezője napjainkban, akárcsak a művészet, az irodalom. Egyelőre még más eszközökkel teszik ezt, de már ez is hosszú ideje felbomlóban, egyrészt – ahogy már említettem – Nietzsche *Zarathustra* óta –, akiről köztudomású a legenda: haláláig gyötörte az a félelem, hogy ő is csak költő s nem filozófus, hiszen minden romantika-ellenessége dacára mégis élt benne az a feltételezés, hogy a zseniális ember megismeréséből soha sem lesz tudomány. Másrészt az irodalom is átveszi a filozófia eszközeit, fogalmait, problémafelvetéseit, gondoljunk csak a *Tragédiára* vagy Babits *A lírikus epilógja* című költeményére vagy éppen Jean-Paul Sartre regényeire, drámáira, illetve az egyre szaporodó filozofikus-bölcselő irodalmi műfajokra, az eszmeregényekre, az esszékre, az intellektuális irodalom egyre nagyobb arányára. Problémaként kell-e erre a folyamatra tekintenünk, hogy az irodalom (a művészet) lassan mintha megszűnne önmaga lenni, és az ábrázolás és kifejezés esztétikuma helyett egyre inkább a jelentés gondolatisága válik meghatározóvá? Arthur C. Danto: *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?* című könyvében igen provokatívan teszi fel a következő kérdést: „*Vajon nem azért találták-e ki a filozófiát, hogy elbájonjon a művészettel...?*”²¹ Az e kérdésre adható válaszlehetőségek helyett csupán egy megjegyzést tennék végül, mintegy summázva az eddigieket: mindkét tudatforma „a maga módján” ugyanarra tart igényt, akár rivalizálásnak értelmezzük ezt, akár nem: értelmezni a világot, megérteni a létezést s benne önmagunk létét.

Jegyzetek

1. V.ö.: MEZEI József: *Madách. Az élet értelme*. Bp., Magvető, 1977.; NÉMETH G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. 1971.; HORVÁTH Károly (szerk.): *Madách-tanulmányok*. Bp., Akadémiai, 1978.; *Kontextus. Madách-műhely*. Szerkesztette: TÓZSÉR Árpád. Bratislava, 1987.
2. PLATÓN: *Az állam*. X. könyv, 607b. In. PLATÓN: *Válogatott művei*. Európa, Bp., 1983. 473. l.
3. PLATÓN, i. m. 603b. 466. l.
4. PLATÓN, i. m. 605. 469–470. l.
5. PLATÓN: *Törvények*. II. könyv, 656. In: u. o.: 297. l.
6. DANTO, Arthur C.: *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?* Atlantisz, Bp., 1997. 26. l.
7. DANTO, Arthur C., i. m. 95–131. l.
8. V. ö.: HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*. Gondolat, Bp., 1971. 5–35. l.
9. MÁRKUS György: *A kultúra társadalma: a kulturális modernitás...* In: MÁRKUS György: *Kultúra és modernitás*. T-Twins Kiadó, Bp., 1992. 67–90.o.
10. MÁRKUS György, i. m. 72–73. l.
11. SCHLEGEL, F.: *A görög költészet tanulmányozásáról*. In: SCHLEGEL, A. W.–SCHLEGEL, F.: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Bp., 1980. 126–136. l. (A továbbiakban: V. E.)
12. SCHLEGEL, F., i. m. 161. l.
13. SCHLEGEL, F., i. m. 168–169. l.
14. SCHEGEL, A. W.–SCHLEGEL, F.: Athenäum töredékek. (238. töredék.) In. V. E. 309. l.
15. SCHEGEL, A. W.–SCHLEGEL, F., i. m. 337–338. l. (388. töredék.)
16. SCHEGEL, A. W.–SCHLEGEL, F., i. m. 312. l. (249. töredék), 356. l. (451. töredék)
17. SCHLEGEL, F.: *Eszmék*. In. V. E. 491–513. l. (a 4., 16., 22., 34., 46., 62., 65., 111. aforizma.)
18. NOVALIS: *Töredékek*. In. *A romantika*. Bp., 1965. 144–145. l.
19. A romantikusok számtalan művészetfilozófiai, esztétikai, poétikai értekezést, teoretizáló töredéket, ars poeticus vallomást hoztak létre. Itt elsősorban a korai német (jénai) teoretikusokat idéztem fel, eredetiségük, esztétikai rendszere való törekvésük miatt. A Schlegel-testvérek és Schelling, valamint a körhöz kapcsolódó Novalis gondolatainak adaptációja és eszellemség burjánzó variációja, részletező praktizálása történik majd az angol, a francia, az olasz és a kelet-közép-európai romantikus művészek teoretikus jellegű írásaiban a múlt század elejétől. Emellett a jénai esztéták nyomtatásban megjelent tanulmányait alig pár év alatt lefordították a legkülönbözőbb nemzeti nyelvekre a múlt század elejétől, így magyarra is.
20. V. ö.: MÁTÉ Zsuzsanna: *Katartikus-e a Tragédia?* In. *IV. Madách Szimpózium*. Szerk.: Andor Csaba, Balassagyarmat, 1996. 122–134. l.
21. DANTO, Arthur C., i. m. 26. l.

Beiczter Éva

A harminchét éves Madách Imre személyisége

Madách Imre kézírásának egésze olyan benyomást kelt, mintha egyszerre, gyors villanásokkal több alakban láttatná magát. Ő az ősi nemzetség büszke leszármazottja és a világ, a lét értelmén töprengő filozófus; korrekt hivatalnok és belső készletésektől túlfűtött művész; humanista, jót akaró és kérlelhetetlenül ítélkező; önállóságra törekvő önérvényesítő és méltányosságból alárendelődő; igényes és szerény; becsvágyó és reményvesztett; közeledő és elutasító; hívő és kételkedő; önmagával vitatkozó; Ádám és Lucifer.

Az én tartományában olyan személyiség jelenik meg, aki származásának, saját jelentőségének és értékeinek tudatában van. A kézírás harmonikus, a személyiség rendezett. Az én-ideál – amilyen lenni szeretne – és az én-kép – amilyennek önmagát megéli – egymással összhangban van.

A 19 éves fiatal felnőttben minden öröklött hajlam, kialakuló tulajdonság és kifejleszthető képesség már megvan, ami a 37 éves, sorscsapásoktól megviselt ember kézírásában is látható. Különbségek – szembeűnőbben – az oldott, lendületes mozgás későbbi fékeztségében, az „i” magasságában lévő és az ént kifejező betűk nyomottságában és egyes zárt formák kinyílásában mutatkoznak.

A változásnak nincs kihatása az önértékérzetre és a hovatartozás tudatára. Madách korai szellemi és pszichikai érettségét követő életszakaszaiban lezajlott események, az olvasmányokon keresztül kitáguló világ, tapasztalatai s a társak hatása ugyan csökkentették a származás tudatából eredő fölényérzetét, viszont megnövelték önbizalmát és a saját hatóerejében való hitét.

Madách határozottságot, elszántságot és erőfeszítést sugárzó írása a becsvágyó, dominanciára törekvő személyiséget mutatja be. Rendelkezik mindazokkal az adottságokkal és vonásokkal, amelyek alapján valamely közösségben, intézményben vezető pozícióra tehet szert. A függetlenségre törekvés, felelősségtudat, széles látókör, kezdeménye-

zőkedv, aktivitás, valamint az ésszerű alkalmazkodás biztosítják alkalmasságát.

A kézírásban jelen vannak olyan képességek is, amelyek az önkifejezés nagy intenzitású és tartós vágyával a szenvedélyhez állnak közel. Ez az irodalom, melynek művelése által szellemi tartalmainak megmutatására, kibontakozásra, elismerésre törekszik. Az írásképek egészét a sodró erejű ösztönzések teszik mozgalmassá.

A saját énjéhez való viszonyában önellenőrző, képes feszültségei és viselkedése szabályozására. Az önuralomra való törekvés ellenére, a nyugtalanságot gerjesztő körülményekből fakadó izgalmi állapot indultatos megnyilvánulásokkal járhat.

Az énközpontúság, a mindent önmagával kapcsolatba hozó beállítottság csak ritkán és enyhe formában nyilvánul meg. Az egoizmus a még természetesnek minősülő önzés mértékét kevéssel meghaladja.

Lélektani szempontból Madách az extrovertált személyiségtípus-hoz áll közelebb. Nyitott a világra, kapcsolatokat teremtő és – ami a legmeggyőzőbb – az eseményekben résztvevő, irányító. A kisebb mértékben jelenlévő introverzió utalásai a befelé forduló, elmélkedő, lírai visszaemlékezésekre hajlamos embert mutatják be.

Madách sokoldalú egyéniség, egymásnak ellentmondó hajlandóságokkal. Mint ég és föld között élő ember, telített nemes eszmékkel, határozott elvekkel, művészi elképzelésekkel, de ugyanakkor a testi vágyak kielégítése, szexuális fantáziálás és az élvezetek átélése is foglalkoztatja. Az életet teljességében akarja használni.

Érzelmileg gazdag, melegszívű, én-érzetét kiterjeszti közvetlenül nem ismert embercsoportokra, népekre is. Ebben része lehet a kollektív tudattalan álombéli és sejtelemként feltörekvő képeinek, intuíciónak is. Finom megérzéseik vannak, jól ráérez emberi sajátosságokra és helyzetekre. Vonzódik minden természetadta dologhoz és lényhez. A csalódottság, kedvetlenség nehéz időszakokban, magányigényének erősödésével a természet közelségét választja megnyugvásul.

A bemutatott anyagban – legfőntűnőbben a tragédia szövegében – olyan grafikai elemek tűnnek fel, amelyek misztikus hajlamra engednek következtetni.

Karakterológiai szempontból a Hippokratész–Galenus-féle vérmérsékleti típusok korszerű kibővítése szerint, a kézírás a szenvedélyes típust jeleníti meg. Ő az érzelmi beállítottságú, kifejezetten aktív és elképzelései megvalósításáért tartósan küzdeni tudó, nagy erkölcsi szigorral élő ember.

Érzelmi fogékonysága miatt alkalomszerűen enged a benyomás hatásának: fellobbanó, lelkesedő vagy lehangolódó, csüggedő, esetleg szuggesztiós befolyásolásra is reagál. Amikor belső feszültsége vagy külső hatás nyomán az indulatok felforrósodnak vagy torlódnak, ez az állapot ideges türelmetlenséget, haragos szemrehányásokat vagy kíméletlen gesztusokat válthat ki. A jelegyütteseket arányaikban vizsgálva, mégis az ábeli természet győz a káini indulatok fölött.

A szellemi szférában az írás nyitott, élményekre feltáruló, meglátó, értő személyiségre mutat. Jó megfigyelési adottsággal, könnyű felfogóképességgel nagy ismeretanyagot tud begyűjteni. A befogadókészség folytán a látókör folyamatosan szélesedő.

Az átlagos mértéket meghaladó tudásvágyból szerzett ismereteket Madách elemzi, részletekbe menően átgondolja és értelmi, etikai szempontból rendszerezi.

A gondolkodás tekintetében a kézírásban ellentétes, változóan érvényesülő tényezők sorakoznak: racionalitás, realitásérzék és logika áll szemben az ideális elképzelésekkel, fantáziával és illúziókkal.

A kézírás mássalhangzóinak változatos formái magas műveltségi szintről tanúskodnak.

Az extravertió túlsúlya folytán a gondolkodás mint főfunkció elsősorban objektív tényekből merít. Jung szerint: „...a gondolkodásban szerepet játszó ideák nagyjából kivülről kölcsönöztek, vagyis a hagyomány, a nevelés és a képzési rendszer közvetítette őket.” Emellett az összegyűjtött tapasztalati anyagra alapozott intuíció is hangsúlyozottan jelen van és erőteljesen fejti ki hatását, ennek révén többet érez meg a világból.

Szellemileg mozgékony, cselekvőképes. Több grafikai elem utal magas intelligenciaszintre.

A koncentrációkészség a gondolatok sebes áramlása vagy az aktuális fizikai, illetve pszichikai állapot miatt nem mindig kielégítő.

A tevékenység területén a státussal, megélhetéssel járó, kötelező feladatok elvégzésében Madách kézírása cselekvési vágyat, kezdeményzőkészséget és tartósan kiegyensúlyozott hajtóerőt mutat be. Az elvállalt munkát felelősségteljesen látja el.

A működésre indító késztetések, ambíciótól is serkentve nem csupán a hivatali, anyagi, hanem a szellemi, művészi irányt is kijelölik. A papíron való gyors előrehaladás, a mérsékelt széthúzott szavakkal minden téren a szolid helykövetelést ábrázolja.

A teljesítmény magasabb fokozatát – akár hivatali munkáról, akár önálló tevékenységről van szó – mindig belső motiváltság és a bizonyítás igénye hozza létre. Madách jobb teljesítményt nyújt független irányítóként, mint alárendelt helyzetben. Ezzel, meggyőződésével összefüggő ügyekben a kockázatvállalástól sem riad vissza.

Az akarati élet vonalán szintén az aktív jelleg hangsúlyozódik ki, amely az elképzelt és kitűzött cél kitaró megvalósítását teszi lehetővé. Az akarat, ész és érzelmek egy célt támogat. A felmerülő gondok, problémák megoldásában a téma áttekintése, a lehetőségek mérlegelése után döntő- és határozatképes. Egyes akciókban megingathatatlan és mindenképpen érvényesíti akaratát. Vannak azonban olyan helyzetek, amikor belátásból – esetleg kényszerből – enged, és a másik fél szándékát hagyja beteljesülni.

Az emberi kapcsolatok terén Madách Imre társadalmi helyzetének és kora elvárásainak megfelelő magatartással, magabiztos fellépéssel jó benyomást kíván kelteni. Igényt tart a tiszteletadásra – teszi ezt természetesen egyszerűséggel, de tartással, méltósággal. Szűkebb körében igyekszik uralkodni, irányítani, de a többiekkel való törődést és gondoskodást is magára vállalja.

Alapvetően jószándékú, de nem mindig veszi figyelembe a másik igényét, ízlését, érdekét. Ha valamit szeretne elérni vagy megszerezni, könnyen elmulasztja a beleélést a másik fél helyzetébe – lefoglalja, igénybe veszi. A számára lényeges ügyekben kitaróan tevékeny, sőt erőszakos. Annyira betöltik gondolatai, tervei, saját belső világa, hogy észre sem veszi figyelmetlenségét, tapintatlanságát. Mindemellát az írás gyakran tartalmaz utalást diplomatikus megoldásokra, alkalmazkodó engedékenységre.

Az emberi kapcsolatokban Madách színleléstől mentes, humánus magatartást tanúsít. Szívélyes a kapcsolatokban és a bánásmódban. Mások gondja, baja megérinti, együttérző és lehetőségei szerint segítőkész.

Eleget tesz a konvencióknak, de az is megtörténik, hogy bizonyos formáságokat önmagára nézve nem tart kötelezőnek. Magatartása viszonylag egyenletes, de írásának jelrendszerében egyéb, hangulattól függő viselkedési formák is felfedezhetők. Ilyenek: a néha túlzó gesztusok, harsány kijelentések, az önvédelmi jellegű hátrálás, visszalépés; máskor egyes dolgokban a rideg elzárkózás vagy ennek ellenkezője, a csatlakozás és a megértés keresése. Madáchnak szüksége van az emberekre, társakra. Ősztönzést érez a közlésre, a társas együttlétre. Meg kell osztania másokkal gondolatait, eszméit, elméleteit.

A morális magatartást illetően Madách Imre nem a törvények és szabályok, vallásában a dogmatikus parancsok betartását tartja elsősorban fontosnak. A személyiségébe beépült erkölcsi szempontok és saját belső normája szerint cselekszik. Szembeszáll a Rosszal, a teremtés árnyékával és túllépve kételyein – felfelé irányuló mozdulattal – fejezi ki a Felfoghatatlanban való hitét, a segítségnyújtásban való reményét.

A remény beteljesedett, megadatott, hogy tragikusan rövid életében megalkossa az Őt halhatatlanná tevő művet, *Az ember tragédiáját*.

Az íráspszichológiai jellemzéshez felhasznált kézírásos anyag

1842. április 25.	Madách Imre levele Majthényi Annához	
	áttekintésre	
1861. október 3.	Madách Imre levele Arany Jánoshoz	elemzésre
	<i>Az ember tragédiája</i> III. szín	elemzésre
1862. február 20.	Madách Imre levele Arany Jánoshoz	
	áttekintésre	
1862. március 7.	– " –	– " –
1862. július 22.	– " –	– " –
1863. április 19.	– " –	– " –
1864. március 14.	– " –	– " –

A kézírás értelmezésének magyarázata grafikai elemek és kombinációk alapján

ÓSI NEMZETSÉG LESZÁRMAZOTTJA – TÖPRENGŐ FILOZÓFUS

Tetszetősre formált, díszített nagybetűk, aláírás a szövegírásnál nagyobb betűkkel, törzsvonal fölött elhelyezett t-áthúzás (ritkán).	Gyors, de fékezett írásmozgás, betűk között leállások hézagaival. Szikár felsőszarak, egyszerűsítések, tagoltság.
---	---

HIVATALNOK – MŰVÉSZ

Szabályos írás, helyenként szögletes fűzéri kötési móddal, pontosan elhelyezett ékezetekkel, keltezésben precíz számokkal, az A.Sztregován helységnév aláhúzva.	Gyors tempó, függőleges irányú kiterjedés, 42°–46°-os erős jobbra dőlés. Felsőzónában tértölelő hurkolások és hátrafelé nyitott, „lírai” d-betűk, gyakori lendületes hajlítások, kisebb és nagyobb szavak.
---	--

HUMANISTA – ÍTÉLKEZŐ

A magánhangzóknál és az i-betű magasságában lévő betűtesteknél (továbbiakban középzóna) minden mozdulat jobbra tart, illetve a következő betűhöz kapcsolódva a másik ember, a közösség felé irányul (jobsodrás).	A mozgás és a forma egysége az igazság és a tárgyilagosság iránti érzésekre mutat. Az ítélkező hajlamot a szikár felsőszarak, szögletes és szögletes fűzések, az alapvonalnál véget érő, merev l-betűk és a ritka boltívek jelzik.
--	--

ÖNÁLLÓSÁGRA TÖREKVŐ – ALÁRENDELŐDŐ

Hangsúlyos kezdet a szavak elején, az m és az n-betűk első tagjánál, némely s-betűnél. Közömbösség a vízszintes térfelhasználással szemben, keskeny bal- és hiányzó jobbmarginó.	Kisbetűs írás, ellapuló szövégek.
--	-----------------------------------

IGÉNYES-SZERÉNY

Az aláírás megformálása és mérete, hatásos nagybetűk, a terjeszkedő, kisebb táguló szavak.	Kisméretű középzónás betűk, bal irányú mozdulatoktól mentesen. Nincsenek felduzzasztott magánhangzók, egyes alsószarak pedig térfoglalás nélkül, fedővonalal képzetek.
--	--

BECSVÁGYÓ-REMÉNYVESZTETT

Nagy hosszúsági különbségek, ritkán törzsvonal fölött elhelyezett t-áthúzás, fölfelé menő sorok.	Kisebbedő betűk a szavak végén, végvonal nélküli szövégek, némely g- és gy-betű, melyeknél a szár alsó harmadában csak egy fedett hurok-csonk látható.
--	--

KÖZELEDŐ-ELUTASÍTÓ

A szavak végén különböző formájú, több rövid és kevesebb hosszán ívelő mozdulat.	A szövégeken hátra dőlő és visszalépő végvonalak vagy betű-elemek a csöndes visszavonulást, illetve elutasítást kifejezve.
--	--

HÍVÓ-KÉTELKEDŐ

A formahangsúlyos írás és az aláírás a korszellemet, a hagyományok tisztelétét is jelzi. A kevés fölfelé lendülő vonalból az „óhajtva sejtett” Erővel és Hatalommal való összeköttetésre, a fölülről várt támogatásra, a hitre lehet következtetni.

Változatos betűformák, szikár felsőszarak, magas intelligencia-szintre utaló grafikai elemek és az anyagi világot szimbolizáló erőteljes alsózóna.

SZÁRMAZÁSÁNAK, JELENTŐSÉGÉNEK, ÉRTÉKEINEK TUDATA

A szövegírásnál nagyobb betűvel készült, paráffal díszített aláírás. Az A, D, E, H, I, K és N betű alakítása. Erős nyomaték, hangsúlyozott kezdővonallal. A mozgás és a forma egysége, az írás egészét jellemző tartás, szilárdság, fékezettesség.

A 19 ÉVES FIATAL FELNŐTT

Magyarázat a szövegben.

A SZÁRMAZÁS TUDATÁBÓL EREDŐ FÖLÉNY CSÖKKENÉSE – ÖNBIZALOM

Az 1861. október 3-án kelt levélben kevesebb a t-betű törzsvonala fölött elhelyezett tetővonal, illetve t-áthúzás, mint az 1842. április 25-én írt sorokban.

Hangsúlyos kezdet a szavak elején, határozott mozgás, függőleges és vízszintes kiterjedés, szilárd törzsvonalak, feszes füzérek.

DOMINANCIA, VEZETŐI KÉPESSÉGEK

Egyenletes íráskép, szilárd törzsvonalak, feszes kötési mód, nem túl hosszú, de határozott vesszős ékezetek. Alsózóna hosszabb, mint a felsőzóna. Nyomatékos szögletes formák. Az alapvonal alól kiinduló nehézkes felvezetések nem láthatók, a törzsvonalakat gyakran a felsőzónából indítja (b, f, h, k, l és t-betű). Gyors tempó, több vesszős ékezet a betűk jobb oldalára illesztve. Közepesen rugalmas írás. Néhol eltérés a tanult formáktól.

AZ ÖNKIFEJEZÉS TARTÓS VÁGYA

Erős sodrású, egyszerűsítéseket, precíz formákat és eredeti alakzatokat egyaránt bemutató írás, kis középzónával és nagy függőleges irányú kilengésekkel.

A SAJÁT ÉNHEZ VALÓ VISZONY

Szabályosság, szóvégi fêkezések, csekély dőlésingadozás. A kéznyomás erősödése, belépés a leírt betű vonalába, tüskés t-betűk.

ÉNKÖZPONTÚSÁG – EGOIZMUS

Az ént kifejező középzónában nincsenek balra, a test felé irányuló mozdulatok, csak a szavak végén láthatók közeledés nélküli, baltendenciát jelző leállítások.

Ritkán apró kampók, horgok egy-egy betű kezdetén vagy végén.

EXTRAVERZIÓ – INTROVERZIÓ

Jobbsodrás, közepes sor- és szótávolság, keskeny balmargó, szabálytalan jobbmargó lapszélnek ütődő betűkkel. Jó alaprítmus, folyékony formaképzés,

részben kötött, jobbra dőlő, szélesedő írás. Közepes, helyenként erősödő nyomaték, füzér és szögletes füzér. A szárok között telt és hosszú felső- és alsószárok.

Kisméretű középzóna, hézagok a kézírásban, végvonal nélkül képzett betűk, balra hajló „lírai” d-betűszárok.

TESTI VÁGYAK KIÉLÉSE, SZEXUÁLIS FANTÁZIÁLÁS, AZ ÉLET TELJESSÉGE

Testes, mázolt vonalak, normál és tértölelő, valamint hosszú alsószárok, a nyitott kanyarú száraknál nyomaték által vastagodások. Némely alsószárnál kicsi, fedett hurokban való végződés. (Madách ideiglenes lemondása az erotikáról.) Az l- és a b-betűkben és e betűk csúcsában a nyomatékból származó színezettség az ínycség által szerzett élvezetre utalhat.

A kézírás a teret – a keskeny balmargót kivéve – szelvényben teljesen betölti. A levél második oldalán már balmargó sincs, a szöveg a lap szélétől indul.

ÉRZELMI GAZDAGSÁG, ÉN-ÉRZÉS KITERJESZTÉSE, INTUÍCIÓ – CSALÓDOTTSA, ELKEDVETLENEDÉS

Középzónában a magánhangzók és betűtestek tiszta ováljai, az alkalmazott formák sokfélesége, kisebb méretingadozások, a közeledés és távolodás mozgatai. Az én-érzés kiterjesztésénél meggyőző a jobbsodrás, végződéseknél a lendületesebb közeledő vonalak. A kollektív tudattalan hatását, a múlttal való összekötést és az intuíción a nyitott kanyarú, balra lendülő alsószárok jelzik.

A középzóna helyenkénti laposodása, szóvégi kisebbedő vagy elerőtlenedést mutató betűelemek és csonkulások.

MISZTIKUS HAJLAM

Némely szó végén fölfelé irányuló mozdulat a középzónában.

SZENVEDÉLYES TÍPUS

A sodróerejű ösztönzés miatt gyors tempójú, egyes levelekben siettetett írás. Erős jobbra dőlés, fölfelé irányuló sorok, egyszerűsítések, szögletes füzér, részben kötött, részben hézagolt írás, tömbösítéssel. Szilárd írás, amely a feszültség lenyomatát viseli, éppen az azt előidéző ok miatt.

ÉRZELMI FOGÉKONYSÁG – IDEGESSÉG – INDULATOK – SZUGGESZTIÓ

Füzéres kötési mód, a felsőszárok tértölelő hurokképzései és szikár vagy befedett hurkai, a közeledő és hátralépő végvonalak váltakozásai az alapvonalon csúszó vagy fölfelé lendülő kötések. Szuggesztibilitást a 42°–46°-os dőlésszög alapján lehet feltételezni.

Tévesztések a levél első s főként a második oldalán. Egyes alsószárokban bunkós vastagítás, ugyancsak vastagítás a balra lendülő kanyaroknál, támadó vonal a „különösen” szó végén, átgázolás az előző sor alsószárán, holott ez kikerülhető lenne.

SZELLEMI KÉPESSÉGEK

Gyors, nyitott, túlnyomóan füzéres, szélesedő írás. A tömbösítések az átlagot meghaladó tudományos érdeklődésre mutatnak. A levél tagoltsága, a sorok távolsága, a kisméretű betűk pontos formája, a szavaktól elválasztott nagybetűk, az írásban előforduló hézagok az átgondolásnak, a befogadott ismeretek feldolgozásának és rendszerezésének megnyilvánulásai.

GONDOLKODÁS – MŰVELTSÉG

Kisméretű középzóna, nagy alsószóna, szótagokká vagy szavakká összekötött betűk. Szikár felsőszárok, szemben a tértölelő felsőszáras hurokkal és a bal irányú kanyarban végződő d-betűkkel, valamint egyes magasra helyezett ékezetekkel.

A mássalhangzónál, a b, d, f, g, gy, h, k, l, m, n, s, t és z-betűknél több változat is felfedezhető.

INTUÍCIÓ

Ívelő mozdulattal balra kanyarodó alsószárok, amelyek az írás alsó rétegéből nem térnek vissza az énhöz, a mindennapi tudatba.

SZELLEMI MOZGÉKONYSÁG – INTELLIGENCIA

Gyors, mozgékony, nyitott, ritmusos írás, változatos betűalakítások, leegyszerűsített, mesterkéletlen formák. Ügyes megoldások, egy vonallal képzett B és R, a kapcsolásra alkalmatlan V-nek a következő betűhöz kötése.

KONCENTRÁCIÓ

Tévesztések, betűkihagyás, megkezdett szó törlése és föléje írt helyesbítés. (Arany János javításán kívül.)

CSELEKVÉSI VÁGY – KEZDEMÉNYEZŐ KÉSZSÉG – HAJTÓERŐ – FELELŐSSÉGTUDAT

A belső készítés a tempóban, a kiterjedésben, az erő megnyilvánulásában és a mindezeket irányító kormányzásban, vagyis a szabályozott, összefogott kézírásban nyilvánul meg.

Kezdeményezésnek minősül a körülményeskedő indítástól mentes, minden felülről indított betű és az írásban látható egyszerűsítések. Az írásmozgás nem mutat lanyhulást, folyamatosan halad előre. Szilárd határozott írás, szögletes kiképzésekkel, nyomatékmal.

AMBÍCIÓ

Fölfelé haladó sorok még az 1864. március 14-én írt levélben is. (Az ambíció összefügg a következő pont tartalmával.)

BELSŐ MOTIVÁLTSAĞ – FÜGGETLEN IRÁNYÍTÁS – KOCKÁZATVÁLLALÁS

„A belső készítetések érzéseket és érzelmeket hívnak életre s ezek mint motívumok cselekvésre készítetik az egyedet.” (Popper Péter) De eredhet a motíváció öröklött szükségletből is.

Erőtjeljes, szilárd, nyomatékos, szögleteket is felmutató, kissé terjeszkedő írás. Hangsúlyozott lefelé irányuló mozgás, biztos formaképzés, a t-betűk felső harmadában elhelyezett és a t-betűk feletti erőteljes áthúzások.

Lendületes, gyors, fölfelé menő sorokkal nagy hosszúsági különbségekkel, jobbra dőlő, szegletes füzérű, feszes írás.

AKARAT – DÖNTŐKÉPESSÉG – MEGINGATHATATLANSÁG – ENGEDELMESSÉG

Szabályos, nyomatékerős, helyenként a nyomaték erősödése, összefogott, fékezett írás.

Gyors, dőlésirány betartása, szögletes füzér, jó olvashatóság, ritmus, folyamatos előrehaladás, hangsúlyozott aláírás.

Tagoltság, részben szögletes kötési mód, merev betűkapcsolások, szilárd törzsvonalak, szabályosság, nyomatékerősség, kampók, horgok, térkihasználás, hiányzó jobbmarginó, a lapszélnek ütődő szavak.

Méret- és nyomásingadozás, kisebbedő vagy lefelé tartó szóvégek.

MAGABIZTOS FELLÉPÉS – URALKODÁS – GONDOSKODÁS

Dekoratív kezdőbetűk, határozott törzsvonalak, formahangsúly, szabályozott írás.

Ritkán előforduló, háromszögletű hurok az f-betűnél, merevedések, szögletességek az írásban, áthúzás helyett tetővonal a t-betűn, az aláírás és a nagybetűk együttese.

A középzóna jobbsodrásos betűi, közeledő vonalak. Az erőteljes alsózóna a szülőföldben való meggyökeresedésre, a családhöz való ragaszkodásra utal.

EMBERI KAPCSOLATOK – VISELKEDÉS SAJÁT ÜGYEKBEN – TAPINTATLANSÁG

Az 1842-ben Majthényi Annának írt levél és az Arany Jánosnak írt 1861. október 3-i levél második oldala, továbbá egyéb Aranynek címzett levelek terének vízszintes irányú kihasználása. A papír szélének elérésekor – a belső telettség és a közlés kényszere folytán – az író még oda erőltet egy-egy betűt vagy a végvonalat ütközteti a lap szélével. (A térkihasználásnál felmerülhet a takarékosagra való hajlam is.) Egymásba érő betűszárak.

A szavak betűinek méretcsökkenése, hangsúlytalan végvonalak, a mélyebb és magasabb ékezetek változtatása.

MAGATARTÁS – SEGÍTŐKÉSZSÉG

A középzóna jobbsodrása, közeledő vonalak, hajlítások, jobbra dőlő írás, a támadó vonalak ritka előfordulása, jól formált, túlnyomóan fűzéres kötési mód alkalmazása.

Mivel az írásban a pozitíven megítélhető grafikai elemek túlsúlya mutatkozik, az együttérzés és a lehetőségek szerinti segítőkészség bizonyosra vehető.

KONVENCIÓK BETARTÁSA – ELUTASÍTTÁSA

A felső lapszéltől tisztelettudóan 6 cm távolságra van a megszólítás, az alsó margó a személyek között elvárható távolságtartásra utal. A vízszintes térkitöltés, a hiányzó jobbmargó a figyelmetlenséget fejezi ki. A kézírás eredetiségében az egyéniség érvényesülése jelenik meg, amellyel az író felmenti magát a számára érdektelen kötelezettségek alól.

Egyes betűtesteknél az aránytalan hurokképzés, a d-betű szárának két betűtávolságra való visszahajlása, az ny-betű második tagjának három betűtávolságot befogó lendülete, ugyancsak három betűtávolságra elnyújtott végvonal.

Nem teljesen befejezett vagy hátradőlő betűk a szavak végén, merev, oszlopszerű l-betű.

Jobbsodrás, kisebb-nagyobb ívben közeledő vonalak, felül nyitott o- és ö-betűk.

MORÁLIS MAGATARTÁS

Az írásról nyert összbenyomás a mozgás, forma, ritmus, egységesség és szabályosság tekintetében. Az erkölcsi megbízhatatlanság jegyzékbe vett jellemzőinek hiánya. A toll lefelé és fölfelé is azonos vonalon való haladása által képződő fedővonalak utalhatnak eltakarásra, őszintétlenségre, de ezek a vonalak – nyilván a választott toll miatt – nem minden levélben fedezhetők fel.

Horváthné Tóth Borbála

Az ember tragédiája: a férfi vagy a nő tragédiája

Tanulmányomban Madách nyomán azt a kérdést feszegetem, vajon a Teremtéstörténet óta fejlődött-e a férfi-női kapcsolatok intenzitása és minősége, jutott-e az emberiség a kapcsolatai által előbbre? Számomra különösen azért izgalmas ez a téma, mert korunk válságát a kapcsolatok válságaként is leírhatnánk.

Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámájában többek között az emberiség egyetemes kapcsolat-élményét jelenítette meg. Ahhoz, hogy rendkívül pontosan rá tudott érezni és rezonálni a minden lélek közös alapélményére, hozzásegítette saját sorsa, amely szinte leképezte azt az őállapotot, amellyel a *Tragédiában* indít. Madách élete és életérzése sűrítve, mintegy esszenciálisan foglalta magában a férfi-nő alapviszonyt. Azt a viszonyt, amelyet Martin Buber gondolatával így fejezhetünk ki: „A viszony-kölcsönösség. Az, akinek azt mondom: Te, hat rám, ahogyan én is hatok öreá.” (Buber M. 1994. 20. l.) Madách ezt a viszonyt egy háromszög helyzetben hozza elének. A háromszög csúcán áll az Úr, mintegy kifeszítve az emberpár alkotta szöveget. Az Úr dicsősége tükröződött vissza Ádám-Éva lényéről a bűnbeesés előtt, majd a kísértés után ez a dicsőség foszlott le róluk, törlődött le az emberről, úgy, mint mikor a bevakult tükörben már nem látjuk viszont magunkat. Úgy vélem, azóta is mintegy ennek a visszatükröző HARMADIKnak a fényében szeretné keresni az ember a biztonságát. Erre a biztonság igényre való vágyat tágabb értelmezésben Mircea Eliade így fejt ki: „Visszatalálni az eredet szent idejéhez annyit jelent, hogy az istenek kortársaiává váljunk, tehát jelenlétükben éljünk, még ha ez a jelenlét »titokzatos« is, mert nem mindig látható. A szent tér és szent idő tapasztalásában feltáruuló szándék azt a vágyat mutatja, hogy az ember visszatérjen egyfajta kiinduló helyzetbe, tehát egy olyan időbe, amelyben az istenek és a mitikus ősök jelen voltak, megteremtették és elrendezték a világot, és kinyilvánították az embereknek a kultúra alapjait.” (Eliade, M. 1996. 84. l.)

Madách pontosan fogta fel az Isten–ember–férfi–nő viszonyt a tragikus, mitikus alapélményét, hiszen életében, zsigereiben hordozta azt. A *Tragédia* elemzésekor csak feltételezéseink lehetnek az író szándékáról, hogy melyek voltak az indítékai, amelyek a *Tragédia* megírásához vezették. Egyetemes filozófiai kérdéseket futtat több szálon, s a mű, mint színes kaleidoszkóp-világ jelenik meg előttünk, amelyen, ha csak egy kicsit is változtatunk a nézőpontunkon, mindig új és új arculatát villantja föl elének. Ezt a látószög változtatást ő maga is megéli. Ezt írja (322–325. sor):

*Minden dolognak oly sok színe van,
Hogy aki mindazt végigésszeleli,
Kevesbet tud, mint első pillanatra,
S határozatra jőni rá nem ér.*

Különösen azért érdemes ezt a megközelítést hangsúlyozni, mert a hermeneutikai értelmezés szerint számos szerző teszi át a hangsúlyt az alkotó szándékáról a befogadóban zajló interpretatív folyamatra, mint újraalkotó horizontok keresésére, s amely folyamatban az olvasó vagy színházi néző résztvevő jelenléte is kitüntetett szerepet kap. Egyes szerzők már-már a szerző (művész) haláláról beszélnek. Madách esetében nem kell ettől tartanunk, hiszen az ő reneszánsza most jött el. Sárvári György Heideggerre és Gadamerre hivatkozik, az ő „elemzései(k) fordulópontot jelentenek a hermeneutikai szintézisben.” – „A műalkotás világának értelmezésén keresztül az élet tárul fel a maga dinamizmusában.” (Sárvári Gy. 1996. 235. l.) Ivan Soll ugyanezt az értelmezést így ragadja meg: „Az alkotásokkal kapcsolatban az autonóm valóság gondolatának dekonstrukciója óhatatlanul is erősíti azt az elképzelést, hogy a szövegek s más műalkotások interpretátora szabadon fogadhat el – sőt el is kell fogadnia – többféle lehetséges értelmezést, s nem szükséges egyetlen érvényeset találnia, amely kiütné a nyeregből a többi versengő felfogást.” (Soll, I. 1998. 179. l.)

Ebben a megközelítésben az én olvasatomban Madách az emberi lélek totalitását ragadja meg. Annak ellenére, hogy a jungi mélypszichológia *Az ember tragédiája* elemzésének egyik kulcsa lehet, mint

ahogyan erre más, Madáchról szóló tanulmányomban magam is hivatkoztam, a Madách által színpadra vitt ember személyiségének egészét én mégis a freudi személyiségelmélettel tudnám legjobban megragadni. Úgy gondolom, hogy a lélek alapműködése állandó, ugyanazt a jelenséget különféle elméletekkel is meg tudjuk közelíteni. Ennek értelmében én úgy tekintek a Tragédia emberére, aki számomra nem más, mint maga Madách, s akinek a személyiségét Freud személyiségelméletét kölcsönvéve úgy ragadnám meg, hogy az ember–Ádám, mint az Én, az Ego áll hősi küzdelemben a felettes ént megtestesítő Úrral s az ösztön ént szimbolizáló Luciferrel. Talán éppen emiatt válik számunkra a műben Lucifer szimpatikussá s az Úr néha kíméletlenné, mert ők (is) bennünk élnek, hozzánk tartoznak. Amikor Madách *Az ember tragédiáját* színpadra vitte, saját szempontjait ültette át a műbe, s színről színre új emberként, új hangon szólal meg. (Ehhez a felismeréshez pszichodráma-élményem segített hozzá, ahol folyamatosan megéljük ezt a jelenséget.) *Az ember tragédiája* felfogható úgy is, mint a személyiség mélyrétegeit elemző kulcsdráma.

Rímél a korábban felvetett gondolatra, hogy Madách a nagy interpretátor, aki a bibliai Teremtéstörténetből többek között két motívumot emel át *Az ember tragédiájába*. Idézem az elsőt: „Isten megteremtette az embert, saját képmására alkotta, férfinak és nőnek teremtette.” (Ter. I: 27.) Férfi és nő: ők „az emberi faj két neme. A kettébomlott eredeti egység, az androgün/hermafrodita két fele.” (Pál J.–Újvári E. 1997. 146. l.) „Együttesen fejezik ki a világ harmóniáját, az ellentétek egységét, csakúgy, mint az ellentétpárokat [...] Platón *A lakomában* így magyarázza a férfi és a nő eredetét. »Valamikor ugyanis androgün (férfi-nő) külön nem volt, alakra és névre egyenlő része volt mindkét nemből, férfiből és nőből.«” (Pál J.–Újvári E. 1997. 146. l.) A Szent István Társulat által kiadott Bibliában a nő teremtése így hangzik: „...Az Úristen álmodat bocsátott az emberre, s mikor elaludt, kivette egyik oldalcsontját, s a helyét hússal töltötte ki. Azután az Úristen az emberből kivett oldalcsontból megalkotta az asszonyt és az emberhez vezette. Az ember így szólt: »ez már csont a csontomból és hús a húsból. Asszony a neve, mivel férfiből lett.«” (Ter: 2, 22–24., Biblia 1973.) Ugyanez a szöveg a zsidók által használt Biblia-fordítás szerint

így hangzik: „És az Örökkévaló Isten mély álmodat bocsátott az emberre, és ő elaludt, ekkor kivett bordáiból egyet és húst zárt a helyébe. És az Örökkévaló Isten asszonnyá alakította a bordát, melyet az emberből kivett és odavitte az emberhez. És az ember így szólt: »Ez csont az én csontjaimból és hús az én húsból, azért neveztessek némben, mert az emberből vétetett.«” (Gen. II, 21–23., Hertz, Zsidó Biblia, 1996). A zsidó fordítást azért közöltem, mert hivatkozni szeretnék az azonos szótőre, amely a magyar nyelvben nem érzékelhető. A férfi jelentése héberül: „is”, a nőé, a némben – „né-emberé” – „issa”, ahol a közös szótó visszautal a férfi és a nő szellemi azonosságára. Ki kell még emelnem *Az ember tragédiája* ember szavát, amely a népnyelvben férfit jelent.

A Madách által felgombolyított másik szál, amely a Tragédiában megjelenik, a bűnbeesés utáni átokról szól. Az asszonyhoz így szól az Úr: „Megsokasítom terhességed kínjait. Fájdalmak közepette szüled gyermekeid. Vágyakozni fogsz férjed után, ő azonban uralkodni fog rajtad.” (Ter: 3, 16. Biblia, 1973.) Az embernek azt mondja: „Mivel hallgattál az asszony szavára és ettől a fáról, jóllehet megtiltottam, hogy egyél róla, a föld átkozott lesz miattad. Fáradsággal szerzed meg rajta táplálékodat életed minden napján. Töviset és bojtortjánt terem számodra. Arcod verítékével eszed kenyeredet, amíg vissza nem térsz a földre, amiből vétettél.” (Ter: 3, 17. Biblia, 1973.)

Madách zseniálisan lép át a negyedik dimenzióba, s az emberből elsősorban a szellemét, mint számára különösen kitüntetett értéket emeli át a transzcendens világba, ahol Ádám-Éva, az Úr és Lucifer Szellemországában szellemtestükkel (fényttestükkel) vannak jelen.

A további zsenialitás, hogy az asszony és az ember (férfi) tragédiáját az egymást folytonosan kereső, de a tökéletességet, a boldogságot legfeljebb csak érintő, de soha el nem érhető állapotot a görög tragédiákhoz hasonlóan egy mítoszhoz, a legelső eredetmítoszhoz, a bűnbeesés mítoszához rendeli. Ebben nemcsak az Ádám álmában megjelent emberiség sorsa, s Ádám és Éva soha be nem teljesedő egymást keresése a tragédia, hanem maga a műfajválasztás is tragédiai forma. A klasszikus tragédia műfaját alkalmazza, ahol három szereplőt léptet színre, Ádámot, Évát és Lucifert, akikkel negyedikként áll szemben a

kar, az angyalok kórusa. Az Úr hangja fölülről szól, emlékeztetve bennünket a görög drámák „deus ex machina” megoldására. Az álom-színek sok szereplősek, de az álom nem tartozik az alaphelyzethez. Az álomban álomvoltából fakadóan még műfajilag is sok minden másképp történhet, még álom az álomban is előfordulhat, szinte az aranymetszés-pontig fokozva a feszültséget.

A műfaj sajátossága értelmében „A tragédia azt mutatja meg, hogyan kövesse az ember a fennálló, a jóslatban már megjövendölt és ezért ismert mintát.” (Dethlefsen, 1997. 37. l.) A jóslatokra szép példákat hallhatunk Lucifer szájából a 3. színben:

*(félre) Keserves lesz még egykor e tudásod,
S tudatlanságért fogsz epedni vissza.
(fent) De türelem. Tudod, hogy a gyönyör
Percét is harccal kell kiérdemelned;
Sok iskolát kell még addig kijárnod,
Sokat csalódnod, míg mindent megértesz.*

Majd ugyanígy folytatja:

*És nem kell újra semmit kezdened:
Ha vétkezél, fiadban bűnhődöl,
Köszvényedet őbenne folytatod,
Amit tapasztalsz, érzesz és tanulsz,
Évmilliókra lesz tulajdonod.*

Saját sorsára vonatkozó jóslata is van:

*Rajongó férfi és idegbeteg nő
Korcs nemzedéket szül, ez nem helyes pár.*

Minden tragédia alapkonceptiója a tragikus vétség, így a bűnbeesés mítoszban a tragikus vétség az egységből, a Paradicsomból való kieséshez vezető cselekedet, amelynek alapja az ősi bűn, a megismerés. Ez nemcsak a tudás megismerését jelentette, hanem azt is, hogy

az embernek kinyílt a szeme, észrevette a másik nemet. A szexuális aktusra az Ótestamentumban ezt a fogalmat használják: megismerte asszonyát. Azzal, hogy az ember „megismerővé” vált, egyben kitaszítottá vált az egységből, a Paradicsomból, és belépett a poláris világba. Bűne, vétke, hogy Én-né vált, és ezzel elkülönült az isteni rendtől. Ugyanakkor ettől a „vétektől” vált szellemből emberré, bűne, vétke elválaszthatatlan emberségétől.

Madáchnak a „saját élményért” nem kellett a szomszédba menni. Boldogtalan sorsa, házassága miatt óriási szublimációs és vezeklő felületet nyújtott számára, hogy megírhatta *Az ember tragédiáját*. A bűn élménye különösen nyomasztó lehetett számára, hiszen házassága felbomlott. Az a házasság, amely az isteni rend szerint „a teljességbe, az ősi egységbe való integrálódást jelképezi, amelyben a nemek szétválasztása megszűnik.” (Pál J.–Újvári E. 1997. 145. l.)

Elgondolkodtató, hogy a teremtéstörténeti alaphelyzet, Madách élete s saját sorsunk között nincs-e kísérteties hasonlóság? Ha csak a hivatalos adatokra gondolunk, ma Magyarország egyik legkedvezőtlenebb mentálhigiénés állapotának megítélésében rendkívül lényeges szerepe van, hogy a válások száma megnőtt, a családok a teremtett világnak, mint a mikrokozmosznak leképződései, darabokra hullanak. Ez a jelenség azért érdemel különös figyelmet, mert alapvető, legmélyebb igényünk a kapcsolati és intimitás-igény, amely nélkül nincs harmonikus emberi lét és emberi fejlődés. Erich Fromm a *Férfi és nő* című tanulmányában a problémát nem a nemek közti különbségben látja, hanem általában az emberi kapcsolatok meglazulásában. „Mind, ami az egyik emberi lénynek a másik emberi lényhez fűződő kapcsolatában jó, jó a férfi és nő kapcsolatában is, és minden, ami rossz az emberi kapcsolatokban, rossz a férfi és nő kapcsolatában is. Férfiak és nők kapcsolatának különös fogyatékoságai nagyrészt nem férfi vagy női tulajdonságaik rovására irándók, hanem az emberekhez fűződő kapcsolataikéra. (Fromm, E. 1994. 41. l.)

Elkülönülés és függés: ez a másik alapmotívum a Tragédiában. Az Isten képére teremtett ember, Ádám, a jövőbe tekintő jósló álomban újra és újra keresi a függetlenségét, szemben Évával. Szép példákat találunk erre a második színben:

ÉVA

Ah, élni, élni: melly édes, mi szép!

ÁDÁM

És örök lenni mindenek felett.

ÉVA

Érezni, hogy gondoskodnak felőlünk,
És mindezért csupán hálát rebegnünk
Ahhoz, ki nyújtja mind e kéjeket.

ÁDÁM

A függés, látom, életem neked. —

Nagy dilemma ez a kérdés az ember számára: szabadság vagy függés? Vajon szabad-e végleg a transzcendens léttel összekötő köldökszinórt elszakítani? A bibliai szóhasználattal: a teremtett ember: férfi és nő, Ádám és Éva az ember mindkét, ellentétes irányú igényét egyszerre hordozzák, kiegészítik egymást, de a feszültséget is folyamatosan fenntartják. Úgy vélem, hogy a másik számára kimondott, csak a legbelsőnkől fakadó igenelt függés tehet szabaddá bennünket. A mai kor embere elszakította magát az isteni rendtől, ezért teszi saját magát is kiteszítottnak és kiüresedettnek, ha a Luciferi létet, a tagadást választja.

A műben megjelenik még a Madách életét is átszövő szenvedély. Az a szenvedély, amely a másikért csak vágyakozik, de soha el nem éri, az a szenvedély, amelyben benne van az elmúlás, a halál fájdalom is. Gyönyörű lírai sorok árulkodnak ennek az élménynek a megtapasztalásáról:

ÁDÁM

A csók mézének ára ott van —

[...]

ÉVA

Legédesebb percünkbe is vegyül
Egy cseppje a mondhatlan fájdalomnak,

A szerelmi fájdalomnak az ehhez hasonló ábrázolása szintén az emberiséggel egyidős mítoszokban már felszínre törtek, így a *Tristán és*

Izolda, Orfeusz és Euridiké drámájában, de az időben hozzánk közelebb eső Shakespeare *Rómeó és Júlia* történetében többek között ezt az érzést dolgozza fel.

Éva, az örök nő alakját számosan elemezték már. *Az ember tragédiájában* Madách anyjának alakja csak rejtetten, s ott sem kellemes színben feltüntetve jelenik meg. A figyelmet most Majthényi Annára irányítanám, aki szintén nő, s akiből mintha látszólag hiányozna mind az a báj, ami megvolt Évában és megvolt Fráter Erzsébetben. Majthényi Anna férjét korán elvesztve férfi nélkül „férfi” volt a javából, aki fiát olyan lépésekre kényszerítette, hogy kénytelen volt engedni az édes mama akaratának. Kelemen Gábor és Koltai Mária *A Tragédia Madách Imréje* című tanulmányukban így látják a fiú–anya viszonyt: „Madách az anyai gondoskodás köntösében megjelenő női hatalommal ugyanúgy nem tud mit kezdeni, mint a férfiakban gerjedelmet kiváltó nővel. Madách haragszik a nőkre, akik kisajátítják figyelmét és elveszik az erejét.” (Kelemen G.–Koltai M. 1995. 398. l.) Különösen nehezítette Madách helyzetét, hogy őt az édes mama felnőtt korában is Emikémnek szólította, mintegy gyermeki szerepben fogva tartva, aki a nők mellett sohasem lehetett valódi IMRE.

Palócföldön, ahol jelenleg élek, még mindig lehet érezni a „hely szellemét”, ahonnan Madách mellett olyan ironágyságok kerültek ki, mint Mikszáth Kálmán, Komjáthy Jenő, Szabó Lőrinc. Valószínű, hogy az itt élő előadóművész-költő, Csikász István emiatt volt képes pontosan rezonálni a Madách-ház légkörére, s Madách Imreként Madách *post mortem* naplójából így üzen nekünk: „Nálunk vízszintesek az utasítások, kurta röppenésben szisszennek a szűkszavak: feketék, sötétkékek és barnák. Dalforrás (?) sehol a meredek sztrégovai oldalban, ritmuscsobogás nincs a túlelvű fenyők alatt, csak cseng a csend. Itt hűvös van és gyász van és állandó zsolozsma. A lehangolt, hamis, zörgő zongorán önmagukat verik a billentyűk, és mindig csak a *Für Elise* – Erzsikének! – ó, hogy fáj ez nekem. Magában indul, titokban a rekedt hangszer, míg az Édesmama szűrő, szigorú szeme be nem villan az ajtónyíláson. Mert bizony meghallja ő a szerűskertben is. Itt a fák alatt csak kiszáradt patakmeder van, szögletes sziklakő, szikkadt agyag és homok, érdes kavics és szálkás gyökér.” (Csikász I. 1998.)

Ennek ellenére Majthényi Anna gyermekeinek levelei arról árulkodnak, hogy nagy tiszteletet parancsolt nekik. A család „istenanyja” volt ő. Lánya, Mária így szólítja őt meg leveleiben: *Édes kedves egyetlen jó mamám* vagy: *Legdrágább szeretett Anya!* – Kísértetiesen emlékeztet ennek a levélnek a folytatása a Szűzanyához intézett imádságok, többek között a *Lorétói litánia* szövegére. Ott a Szűzanya a következő megszólításokat kapja: „Tisztaságos Anya, Szeretetreméltó Anya, Csodálatos Anya, Jótanács Anya.” (Hozsanna, 1959. 62. l.) Idézet a levélből: „milyen hálával és mélyen megindított szívvel ismertem fel a te szeretetteljes figyelmeztetésed jó Nincs leveléből. Ó hidd el legjobb anya, nem fogsz méltatlannak találni a szeretetedre. A te példád az én útmutatóm, és ha a kötelességem útján lankadni találnék, ő akkor Rád és erényedre való emlékezőseim erő ad.” – Nem véletlen, hogy Fráter Erzsébet nem találja helyét ebben a családban. Az anya többször hangot ad elutasításának. „Nem közénk való.” Madách ki van kötve a két nő közé. Vágyai hajtják Erzsébethez, s szigorú felettes énje az, amely inkább az anyja szavára hajlik, s amelynek hatására cserben hagyja asszonyát. A szent és a profán, a céda és a szűz egyszerre vonzzák és izgatják őt. Ezekről az érzésekről nagyon szépen vall a VII. színben Lucifer és Heléne hangján.

A férfi vágyáról így beszél:

*Ládd, ilyen örült fajzat a tiéd,
Majd állati vágyának eszközéül
Tekinti a nőt, és durvult kezekkel
Letörli a költészet himporát
Arcáru, önmagát rabolva meg
Szerelme legkecsesb virágítól;
Majd istenül oltárra helyezi,
És vérzik érte és küzd hasztalan,
Míg terméketlen hervad csókja el. –*

Heléne így vall a női lélek titkos kívánságairól:

*Csodálatos, minő örült nemünk!
Ha az előítéllettel szakít,
Vadállatul rohan a kéz után,
A méltóságot arcáról letépi
És megvetetten sárban ténfereg.
Ha nem szakít, önárnyától remeg,
Fonnyadni hagyja meddő bájait,
Mástól s magától elrabolva a kéjt. –
Miért nem jár középén. Vagy mit árt
Egy kis kaland, egy kis gyöngéd viszony
Illemmel olykor, meg nem foghatom.
Hiszen a nő se szellem csak merőben.*

Úgy érzem, hogy ezekben a sorokban megértette Erzsébetet, megbocsátott neki, és felmentést adott számára.

A szent és profán téma át meg átszövi a *Tragédiát* a római színtől a konstantinápolyi színen keresztül a prágai szíinig. Íme izelítőül néhány strófa:

*Borral, szerelemmel
Eltelni sohsem kell;
Minden pohárnak
Más a zamatja.
S a mámor, az édes mámor,
Mint horpadt sírokat a nap,
Létiünk megaranyozza.*

Ennek az ellenpontjaként ezt írja:

*Hogy is lehet test így átszellemülve,
Ilyen nemes és illy imádatos. –*

S ez a két téma összegyúrva a prágai színben így hangzik:

*Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.*

Azért fontos ezekről az ellentmondásokról szólni, mert egész életünket áthatja a másik nemhez fűződő viszonyunk. A nemi szerepeket egyrészt a szocializáció útján sajátítjuk el, az identitás kialakulásához fontos az azonos nemű szülőtől kapott minta, de gyakorolni azt az ellenkező nemű szülővel lehet (a kisgyermekkorú ödipális korra gondolok) – ha ez a folyamat zavart szenved, akkor a madáchi jóslat szerint is „fiadban bűnhődöl”. A mai kor embere felvilágosodottsága ellenére hátrányosabb helyzetben van, mint elődei. A sok negatív minta, ami többek között a tömegkommunikációs eszközök révén hat, a háromgenerációs családok felbomlása, illetve a megnőtt válások száma megzavarta a nemi szerepeket, ill. az identitás helyes irányba való fejlődését. Különösen a „hétvégi”, a „látszólagos” apák vonatkozásában, s az előtérbe került anyai dominancia vonatkozásában súlyos a helyzet, ahol a gyermekek élő kapcsolatok híján a későbbi kapcsolataikra viszik át a negatív mintát.

Madách ma aktuálisabb, mint valaha. Ő aki magasan, a szellemvilágban szárnyalt, hitelesen közvetíti azokat a létkérdéseket, amelyek a XX. század végi embert is foglalkoztatják, különös tekintettel a spirituális kapaszkodókra. Madách áttörte az idők korlátait, probléma felvetésében modernnek mondhatjuk. S ennek értelmében magához illő, „modern” nőt választott társul. Fráter Erzsébetet ma egészséges nőnek gondolhatjuk. Kár, hogy Madách Imre anyja miatt nem tudott bizalommal lenni társához. Ez mindkettőjüket megalázta. Fráter Erzsébet nehéz helyzetében mert az öröme után menni, ma bizonyosan más megítélés alá esne a viselkedése. De a kor és a család kivetette őt. Így vált be a jóslat: „Rajongó férfi és idegbeteg nő korcs nemzedéket szül.” Sajnos ezeknek a sorsoknak mindannyiuk számára szomorú aktualitása van, s azt is tudjuk, hogy lányuk, Borbála a lipótmezei Elmegyógyintézetnek a falai között fejezte be életét.

A sorstragédiák végső üzenete, hogy az embert „keresztül vezeti az összes borzalmakon, szorongásai összes képén.” Úgy tisztul meg, ha elfogadja, hogy „bűne” hozzá tartozik, amely szenvedéshez vezet, hiszen az én egyoldalúsága miatt kudarcra van ítélve. A szenvedésekből tanulva azonban az ember belátásra jut. „A tragédia nem úgy szabadít fel, hogy elhallgat, elfojt valamit vagy kecségtet valamivel, hanem a valóságot mutatja fel, és az ember helyzetét ebben a valóságban, kézen fogja az embert, és keresztülvezeti az összes borzalmakon és szorongásai összes képén. Így mossa tisztára, így tisztítja meg. Ez a legtökéletesebb kultikus pszichoterápia.” (Dethlefsen, T. 1997. 71. l.) Madách esetében a belátás, hogy az élet örök körforgás. Ádám már nem adhatja föl, hiszen faja, az ember új életre kel. Ez a tragédia? És valóban ez-e? Madáchnak erre a kérdésre is van üzenete: az Úr jelenetben jeges egyedüllétben, asszony nélkül, élet és halál határán, Ádám-Emberként jut el az életet mozgató egyik alapigazsághoz, amely a dolgozat záró mondata is lehet: „Szerelem és küzdés nélkül mit ér a lét?”

Irodalom

- Biblia*, Szent István Társulat, Bp., 1973.
- BUBER, M.: *Én és te*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1994.
- CSIKÁSZ István: *Három fozslány. Szabadon választott töredékek néhai Madách Imre POST MORTEM naplójából*. Kézirat, 1998.
- DETHLEFSEN, Th.: *Oidipusz, a talány megfejtője*. Magyar Könyvklub, Bp., 1997.
- ELIADE, M.: *A szent és a profán*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1996.
- FROMM, E.: *Férfi és nő. Szexuálpedagógiai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1996.
- HERTZ, J. J.: *Zsidó Biblia. Mózes öt könyve magyarázatokkal, genesis*. Chábád Lubavics Egyesület, 1996.
- Hozsanna! Teljes Kótás Ima és Énekeskönyv*. Az Országos Magyar Cecília Egyesület megbízásából kiadja a Zeneműkiadó Vállalat. Bp., 1959.
- KELEMEN Gábor–KOLTAI Mária: *A Tragédia Madách Imréje*. Pszichoterápia, 1995. december.
- MADÁCH Imre *összes művei*. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta: Halász Gábor. Bp., 1942.
- PÁL József–ÚJVÁRI Edit: *Szimbólumtár*. Balassi Kiadó, Bp., 1997.
- SÁRVÁRI György: *Az interpretáció mint művészi élmény és terápiás lehetőség. A segítő kapcsolat pszichoterápiájának ismeretelméleti háttérelmezése a filozófiai hermeneutika művészetfelfogása alapján*. Pszichoterápia 1996. 4. sz.
- SOLL, I.: *Posztmodern posztulátumok*. Holmi X. évf. 1998. febr.

V. Határvidéken

Árpás Károly

**„Ha ellenben te játszanál vele...”
Egy lehetetlen reKONstrukció kísérlete:
Madách Tündérálma**

APPROXIMÁCIÓ

1. Ami ránk maradt

A töredékben maradt, pályát záró és azt koronázni kívánó mű tervezete ismert (*Jegyzetei* MIÖM–II.: 741–742. l.), sőt az elkészült részeket olvasván (*Részletek az I-II. színből* MIÖM–I.: 1053–1064. l.) Madách koncepciója is fölsejlik (ÁRPÁS 1997). A rendelkezésünkre álló adatok szerint a tervezetet 1864. jan. 2-i keltezéssel tisztázza le (HORVÁTH 1984, 290. l., RADÓ 1987, 301. l.). A Madách-hagyatékban maradt kéziratokból (HALÁSZ Gábor: MIÖM–II.: 741–742. l.), illetve a szóbeli hagyományból (BALOGH 1934, 222. l.) azokat a sorokat, mondatokat, ötleteket, fordításrészleteket is rekonstruálták, amelyek valamiféle puzzle-játék darabjaiként beilleszkedtek volna, beilleszthetők lettek volna a leendő, de el nem készült mű szövegébe.

A madáchi életmű drámái (mint korábban már megfogalmaztam) kihívást jelentenek. Az olvasó számára annyiban, hogy megfejthesse a *Tragédia* „titkát”, a rendezőnek, színésznek pedig a techné birtoklásának bizonyítékát: előadható-e minden Madách-mű? Az el nem készült mű „kihívása” azonban más. Egyrészt a befejezetlenség zavarja az olvasót – s a legegyszerűbb reakció, hogy vegyük annak, ami: nem létező, befogadhatatlan töredéknek. Másrészt a rendelkezésre álló tények – vázlat, jegyzetek, sorok, korábbi művekre való utalások, a témához kapcsolódó Madách-írások újra és újra arra készítetik a vállalkozót, hogy ezt a szfinxi rejtvényt értelmessé „kódolják”.

Az évforduló különleges dátum: ilyenkor az utókor talán még inkább kötelességének érzi a tisztelgést (erről is szól PRAZNOVSZKY 1998). Konferenciák tartatnak, írások születnek – mintha kortársunkká

válna a régen halott alkotó, mintha kortársává emelkednénk. Írásom nem tudományos munka, csupán főhajtás a nemzeti klasszikus előtt.

2. Amit mások kezdtek vele

Már az első monográfia is, amely igaz, 36 évvel a költő halála után készült, „szembenézett” a kísértéssel, ti. a töredék magyarázatával.¹ Viszont ez – a szerző koncepciójából következően – nem volt több érzelmeskedő beleézésnél.

A korabeli divatos (és modernnek tűnő) pszichologizálást egy pozitivista alaposágú mű követte. Az Arany-életművön iskolázódott kutató – miközben rákényszerült (mert kikerülni nem lehetett) a magyarázatra – nagyon is visszafogottan értelmezte² a töredéket: állandóan az összehasonlító irodalomtörténet hagyományait követte.

A családi hagyományok ismerője másképpen látta a kérdést: a regegyes életrajzi részlet³ mögött azonban fölsejlik valami – ám ez az irodalomtörténeti bizonyításhoz (és a tudományos igazsághoz) kevés.

A modern, szellemtörténeti irányzatot megértő, azt a magyar irodalomtörténet-írásban meghonosítani kívánó fiatal Barta János is próbát tett – igaz, csak jelzésszerűen.⁴ Föltételezem, hogy sem dolgozatának elméleti alapja nem engedte meg neki az elkalandozást, sem a tudományosság tisztelete. Az említés azonban bizonyította, hogy számon tartja (!) a szakma a töredéket is.

Meg kell említenünk, hogy a „marxista” irodalomtörténet más szempontokat is érvényesíteni kívánt. Az élő akadémikusi tekintéllyé váló szerző interpretációja⁵ ugyan megmentette Madáchot a Lukács György-i vádaktól, de értelmezéséből ma már – ideologikussága és csúsztatásai miatt – nem lehet kiindulni.

Az eddigi „nagy, összegző” monográfia minden eddiginél részletesebben tért ki a fennmaradt műre.⁶ Ennek ellenére Horváth nem tulajdonított sem meghatározó fontosságot, sem az életmű zárlatát értelmező dominanciát a drámai költemény maradványának.

Itt jegyezném meg, hogy a jelesebb Tragédia-interpretációk⁷ – legyenek bármilyen részletesek is – nem foglalkoztak a töredékekkel. Ez

természetesen nem a munkák hiányossága, ám a hiány mégis csak hiány.

Legújabbban – a posztmodern hatást is követve – azt volt kénytelen a kutató tisztázni,⁸ hogy mit ígért a költő, ti. a befogadók egy újságírói vagy nyomdászai tévedésnek lettek, lehettek az áldozatai.

A jelzések – és a jegyzetben hozott idézetek – azt bizonyítják, hogy a töredék nem hagyta nyugodni a kutatókat. Ugyanakkor a monográfiák, szakcikk szerzői tudományos hitelük veszélyeztetése nélkül nem mertek, nem is merhettek elmélyedni egy meg nem írt mű taglalásába. A mai alkalom hosszú ideig nem tér vissza: most lehet különösebb veszély nélkül írni a műről.

3. Kitérés – bátorítás

Századunk szerzőit – a modernség (és/vagy posztmodernség) ellenére – mélyen érintették Madách életművének hatásai. Ha nem is foglalkozunk a tanulmányokkal, cikkekkel, a Madách-ihlette versekkel, hanem csak a címben jelzett „rekonstrukciókkal” és „konstrukciókkal”, akkor is művek sorát említhetjük.

Az első közé tartozik Karinthy Frigyes, aki többször is próbálkozott a „madách-ság” megfejtésével. Az első a *Madách Imre: Tizenhatodik szín* című paródiája (KARINTHY 1973, 1.). A művet nem érezvén tökéletesnek, újabbal próbálkozott: *Madách Imre: Az embrió tragédiája* (KARINTHY 1973, 2.). Olvasható tollából egy verses összefoglalás is: *Madách Imre: Az emberke tragédiája* (KARINTHY 1973, 3.), de elgondolásunkhoz legközelebb az első kísérlet után az utolsó áll: *Így írnátok ti „Hacsek és Sajó”-t: Madách Imre* (KARINTHY 1973, 4.). E kettőben ugyanis a létező feltételekből indult ki a játékos kísérletező, és olyan művet hozott létre, amelyik a befogadói (parodizálói) jelen viszonyait vetítette vissza a madáchi világ alapján föltételezett madáchi teremtett világba.

Itt kell megemlítenünk Kosztolányi Dezső parafrázisát is, a *Lucifer a katedrán* című jelenetet. A költő, miközben madáchos kifejezésekkel él, ugyanakkor karikírozza is Madách verselését. Humora mégsem

bántó, mert a jelenet aktuális mondanivalója a londoni és az eszkimó szín kiábrándultságát szólaltatja meg – a Trianon utáni Magyarország világ- és jövőképét érzékeltetve.

Fekete Sándor az *Őserdei szümpozion avagy Az emberevő komédiája két terítékben* című darabjában – amelyet Gosztonyi János rendezett a Thália Színházban az 1970–71-es évadban (bemutató 1970. nov. 28.) – olyan ideológiatörténeti egyveleget hozott létre, amely dráma- és színháztörténeti allúziókra épült (Shakespeare-től Brechtig, Sartre-ig), és az új mechanizmus reformpolitikájának humor-tűrését szondázta. A komédia értékesebb Karinthy paródiáinál – kerekesebb is –, s azt bizonyítja, hogy lehetséges madáchi szemlélettel a mai korról szólni.

Inkább színháztörténeti jelentőségű esemény volt a szabadkai színház *Madách-kommentárok* című produkciója, amelyről Bali Edit előadása emlékezett meg 1997-ben. A tartalmi ismertetés azonban azt bizonyította, hogy a drámai költemény egyrészt napjainkig nem vesztett ihlető erejéből, másrészt pedig, hogy a jelen kérdései e műfaj keretében is megfogalmazhatók.

Ezt alátámasztó bizonyíték Bornemisza István munkája: *Egy század tragédiája és reménye Madách Imre nyomán 1985–1987*. A szerző magánkiadásban megjelenő műve – amely rendezőre vár – nem egyetlen Karinthy-féle 16. szín, hanem olyan költői rekonstrukció, amelynek alapja, hogy Madách mit kezdett volna a 20. század történelmi-politikai eseményeivel.

Hasonló jellegű alkotás Szöcs Gézáé is, aki viszont csak magyar aspektusból látatja a történelmet, a honfoglalástól napjainkig.⁹

Megemlíthetném itt azokat a szerzőket is, akik ugyan nem Madáchot vallották példaképüknek, de mert világdrámát, drámai költeményt, lírai drámát, emberiség-költeményt és filozofikus költeményt írtak (a problémáról ÁRPÁS 1996), idevonhatók lennének Örkény Istvántól Weöres Sándorig. Munkáikat azonban nem sorolom, részletezem; említésük egyfajta invokáció.

S természetesen szólnunk kellene a Madách-művek „leporolóiáról”, nemcsak Keresztury Dezsőről, hanem azokról a dramaturgokról, rendezőkről, akik megpróbálták eljátszatni Madách műveit. Listánk azonban nem teljes, ezért – senkit sem szeretvén említetlenül hagyni – a nevek felsorolását elhagyjuk.

4. Közelítés: kortörténeti, életrajzi és alkotáslélektani gondolatok

Hogy Madách maga is rájött a különleges műfaj rejtett lehetőségeire, azt mutatja az is, hogy betegsége tudatában utolsó művének a *Tündérialom* című drámai költeményt szánta. Nemcsak a tervezet készült el, az év folyamán mutatványok is megjelennek belőle a Koszoróban. Nem kívánok abba a kérdésbe belemenni, hogy milyen gyorsaságú a korabeli levelezés és mekkora volt a nyomtatási átfutás ideje, mindenestre elgondolkodtató, hogy a tervezet megírásának keltezése után ilyen rövid idővel ennyi már közlésre kész volt. Ám ha nyomozni kezdünk az életrajzban, akkor értetlenül állunk: a legrészletezőbb monográfiából és adatközlésekből sem kapunk fogódzót ahhoz, hogy Madách mikor is dolgozott ezen a művén.¹⁰

Úgy vélem, érdemes megnézni a *Tündérialommal* párhuzamosan készült akadémiai székfoglaló értekezését!¹¹ Szeretném fölhívni a figyelmet a két mű közös jegyeire, s talán gondolati hasonlóságára is. Madáchot izgatta a női egyenjogúság kérdése, ám a probléma megoldó megfogalmazása a hagyományos értékrendhez ragaszkodó nézetet tükrözi. Feltevése szerint lényegi változásra nincs szükség, csak érvényesíteni kellene a korábban fölismert és megfogalmazott, de a mai gyakorlatban semmibe vett valláserkölcsei és humanitárius eszményeket. Vagyis egy bizonyos – s talán ma már szükségszerű – „kitérő” után vissza kell jutni a korábban megfogalmazott, elfogadott nő-ideálhoz, az isteni parancs által is megerősített nő–férfi/férfi–nő kapcsolathoz. Ilyen gondolatot tükröz az *Ámor-monológ* is (lásd ÁRPÁS 1997 vonatkozó részeit).

Ha a *Tragédia* a Bach-rendszer viszonyaiból a múltra támaszkodó lehetséges jövő kérdéseire keresett választ (lásd ÁRPÁS 1996), akkor véleményünk szerint a *Tündérialom* a Schmerling-provizórium viszonyaiból indulhatott ki. Az 1860-as évek első felének eseményei pedig közismertek – bár a közvélemény inkább a kiegyezésre koncentrált.

Itt szeretném fölhívni a figyelmet arra, hogy a költő, bár tudatában volt állapota rosszabbodásának, annyira nem gondolt a halálra és az utókornak szánt „üzenetre”, hogy erejének és idejének jó részét az építkezés irányítására és szervezésére fordította. Hogy ez a tervezett

műtől való menekülés jele, vagy a helytelen létértelmezés következménye: nem tudjuk. A tervezet mindenestre kerek, s hogy annyira számít korábbi drámai alkotásainak fölhasználására, az arra enged következtetni, hogy a őszi-téli hónapokat várta. Mint korábbi munkái bizonyítják, Madách gyorsan dolgozott – bízhatott a tervezet megvalósításában, az elkezdett drámai költemény befejezésében.

II. AZ ÉN MADÁCH-TÜNDÉRIÁLMMOM

A következőkben nem kész művel állok elő – hiszen ahhoz az életműnek és az életútnak alapos ismerete mellett drámaírói tehetséggel is kellene „bírom”¹² –, hanem az általam elképzelt színek tartalmi kivonatával, szűzséjével. Lehetséges, hogy ebből már meg lehetne írni, de ez nem Madách-mű lenne, mint például Keresztury Dezső átigazítása (hogy Illyés Gyula és Spiró György Katona-parafrázisait ne is említsem).

Az elképzelés alapját korábbi föltevésem (ÁRPÁS 1997) képezi. A reKONstrukciónál igyekeztem minél több eredeti Madách-sort fölhasználni, de csupán azokat,¹³ amelyeket maga a szerző, illetve a szerző ismerői (Balogh Károly, Halász Gábor) oda tartozónak véltek.

A műben minden a szerelem¹⁴ és a női szerep értelmezése körül forog, ugyanakkor a tervezet és az elkészült részek szavai arra engednek következtetni, hogy részben az életrajzi elemek dominanciája lett volna benne megfigyelhető (akár a *Csak tréfa* című darabjában), részben pedig a magyar jelenkori közélet viszonyai tükröződtek volna benne (akárcsak *A civilizátorban*).

* * *

TÜNDÉRÁLOM
Drámai költemény

I. szín: Tündérország

Ilona unatkozik, a földre óhajt, hallja a költő hírét s hozzá készül. A szín elkészült, olvasható – tartalmát az alkotónál jobban még Horváth Károly sem foglalta össze.

Viszont fölhívom a figyelmet arra, hogy egyrészt eddig az ideig *Tündér szép Ilona*, a drámai költemény leendő főszereplője, csak a szórakozására használta a földi embereket (ezért is az unalom), másrészt az Ámortól ajándékba kapott Költőt Csillától, a szeszély tündérétől veszi el. Ilona a szerelmet és az embert szeretné megismerni, de – s erről sem szabad elfelejtkezni – nem a Költőt emeli Tündérországba, hanem ő készül le a földre (ezért is Ámor monológjában az intés).

A szín inkább előjátéknak tekinthető, mert a II. és a XII. játszódik azonos helyen – mintegy keretet alkotva Madách mondandójának.

II. szín: A költő otthon

„Ilon, az a fiú legyen tiéd...”¹⁵

1. jelenet (töredékes)

A bevezető szavakból megtudtuk, hogy a mű jobbára vidéken játszódik majd; hogy a Költő kedvese (nem szerelme!) egy molnárléány.

Úgy gondolom, hogy a Költő molnárléánnyal való viszonya inkább a közízléshez való igazodás. Lennie kell egy lánynak, ám az ihletadó nem ő, hanem Csilla. A Költő pedig annyira a fellegekben jár, hogy legfeljebb a kézfogásig jut el, illetve viszonyukat az jellemzi, hogy a molnárléány a hallgatóság szerepét töltheti be – Csilla csak ezért tekintheti „birtokának” a Költőt.

Az előző színből pedig ismert, hogy Csilla mint múzsa olyan témákat sugott a művészeknek, amelyek a múlt nagy eseményeihez, illetve a közélet elképzelt jelenéhez kapcsolódnak. *Apja, anyja szándéka*

fiúval, hogy (a vidéki szokások és a családi hagyományoknak megfelelően) amíg nem öröklí a birtokot, közéleti gyakorlatra tegyen szert. Az apáé ráadásul az, hogy felejtse el a molnárlányt, akit hajlandó lenne titokban anyagilag „kárpótolni” is.

2. jelenet

Ez (ti. a Költő) *készül ki a világba*. A molnárléány se nem szeretője, se nem mennyasszonya, bár felötlik a fiúban ez a megoldás, de szorosabb kötést nem akar. A világ neki a művészi érvényesülés lehetőségét jelenti, ezért is örvend, amikor *Ilona megjelen mint pórleány*.

3. jelenet

Csilla kacag: **A tündérkorona elvesz s lesz belőle lány – addig kacagott a szerelmen.*¹⁶ Ám öröme megkeseredik: a Költő első látásra beleszeret Ilonába, aki azt állítja, hogy nem helybéli, hanem a tartomány fővárosából való. Ez megerősíti a Költő szándékát, hogy elhagyja otthonát, megígéri Ilonának, hogy a székvárosban találkoznak. Ilona boldog, mert számára úgy tűnik: önmagáért szeretik; Csilla bosszút esküszik.

Elképzelésem szerint Ilona egyfajta próbának tekinti a találkozást: csak megjelenésével ki tud-e váltani erős emberi érzelmeket. A Költő szerelemben esésének magyarázata, hogy a megjelenő Ilonában „összeolvastja” a csillai ihletadó lény elképzelt alakját a molnárléány kiválasztott hallgatóságával.

4. jelenet

A nagy családi jelenetben megtudjuk, hogy **az apa fiát jólétre akarja, az anya művészetre, szerencsétlen és művész.*¹⁷ Az anya végül – a családi béke kedvéért – a családfő mellé áll, s a Költő, hogy az otthoni konfliktusoknak elejét vegye, megfogadja, hogy hivatalnok lesz. Az apa kormányhivaltal szerez, az anya nem tud a fiútól búcsúzni, mert részben a férjjel való szembeszegülés idegfeszültsége, részben pedig az elválás fájdalma megbetegíti. A Költő elmegy otthonról.

III. szin: *Hivatalszoba és bál*

„De élvezvén majd egy tündér kegyét,
Ha üdvét gőgje nem birandja el...”

1. jelenet

A Költő a hivatalába menet találkozik a piacra igyekvő Ilonával. A hivatal helyett a Pórleánnyal tölti a napot, s megállapodnak abban, hogy ezentúl titokban föl fogja keresni szállásán. Amikor Ilona okát kérdi elzártságának, a Költő így felel: **Nem ösmered a világot, ne ösmerd, árnyban nyíló virág lehervadsz.*¹⁸

A Pórleánnyal tölti a napot: ez annyit jelent, hogy egyrészt atyai viszony színezi a kapcsolatot: a Költő mutatja be a székvárost, másrészt a Költő az elképzelt szorosabb viszonyt nem akarja a tapasztalt világ kapcsolataihoz hasonlítani. Ilona azért is viseli nehezen a zárt-ságot, mert a kialakuló hierarchikus viszonyban a teljesen alárendelt szerepe jutna neki.

2. jelenet

Ilona, aki csak néha-néha emlékszik vissza tündérkirálynői múltjára, nem akar titkos kedves maradni. Egy barátságos öregasszonyhoz fordul (aki valójában Csilla!), hogy mitévő legyen: hogyan tartsa meg szerelmét, és hogyan lehessen vele a nap minden percében. Az öregasszony tanácsa az, hogy Ilona találja ki, hogyan vélekednek az emberek a nőről és a szerelemtől, próbálja meg viselkedésével bizonyítani, hogy annak ellenére, hogy nő, a Költőnek egyenjogú és egyenértékű társa mindenben.

Itt szeretném felhívni a figyelmet Madách nézeteinek kettősségére: egyrészt szépírói és nem szépírói munkásságában az elsők között fogalmazza meg a később kialakuló női egyenjogúsági követelésekből eredő problémákat, másrészt végső következtetéseiben és életében a tradicionális megoldások híve.

3. jelenet

A Költő úgy véli, hogy a lelkét kínzó hivatali munka és a rejtve alkotott művekre támaszkodó ambíció közötti, már-már elméjét veszélyeztető ellentétet egyedül az eltitkolt boldog szerelem ellensúlyozhatja. Ezért tölti minden szabad estéjét Ilonával, s ezért ütközik össze apjával, mikor az kötelezi arra, hogy jelenjen meg a protokolláris ünnepeken.

Ez a boldog szerelem legfőljebb a birtoklási tudatban testesül meg. A Költő annyira tapasztalatlan és felelősségteljes, hogy a Pórleányt nem teszi szeretőjévé. Ilona, aki a tündérlét szexualitására is emlékszik (néha-néha), ezt a kapcsolatot kezdetben az újdonság érdekességével szemléli, de lassan kialakul hiány-érzete.

4. jelenet

Az apa pater familiasi hatalmára hivatkozva parancsolja meg, hogy a Költő részt vegyen a bálon – s a Költő gyáva a szakításhoz, jó fiúként nem Ilonához megy, hanem a bálba.

5. jelenet

Itt találkozik a Báلكirálynővel, aki kísértetiesen hasonlít Ilonára (ő is az!), sokat táncol vele, s megszédülten hallgatja semmitmondó csevegését. Ilona boldog, úgy tűnik elérte célját: ha ilyen, akkor mindenütt szerelmével lehet.

A „Báلكirálynőség” nyilvánvalóan pótcselekvés Ilona szempontjából. A rajongás, a titkolt és lelepleződő vágyakozás időlegesen kielégítheti a visszafogott létre kárhóztatott női főszereplőt. A Költőt azért tudja a Báلكirálynő lekötni, mert ragyogása homlokegyenest ellentétes a Pórleány viselkedésével – ugyanakkor van valami a Pórleányból a Báلكirálynőben.

IV. szín: Az összeküvés

„S dicsekszik véle a rossz porkebel...”

1. jelenet

A fennálló rend ostobasága, erőszakossága kiváltja a szembefordulást. Legális és illegális csoportok jönnek létre az élet különféle területein, s minden arra vár, hogy az elégedetlenek csoportjait egyrészt összehangolják, legyen egy közös vezetőjük, másrészt arra, hogy megkezdődjék a nyílt küzdelem a zsarnokság ellen. Ilyen összeesküvő csoport jön létre a hivatalban is. *Az összeesküvésnek rejtőznie kell.*

2. jelenet

A Költő kezdetben nem vesz részt semmiben, mert idejét megosztja a Pórleány és a Báلكirálynő között – ugyanakkor erkölcsi aggályai, lelkiismeretfurdalása művészetében a vallás felé viszi: Klopstock Messiását fordítja, át akarja írni:

**S a megváltó örök üdvében még
Sírátja, hogy közénk egykor leszállt,
S minden szív, melyben egy szikrája ég
A szent ügynek, vele könyörg halált,
Hogy látniok ne kelljen sorsukat,
Melyben részes minden kivált kebel,
Miként vérázott bibliájukat,
A bűn átokká magyarazza el.*

(„A Megváltó”-ból)¹⁹

A vallási rajongás a két nő közötti választani-nem-tudás élményéből fakad. A Költő a bizonytalanságban biztos pontot remél a hitben. Bizonytalanságérzetét azonban növelni fogja az, hogy Jézus szavai, példabeszédei, élete kevés fogódzót jelent a magánéleti problémáinak megoldásához. Ilona időlegesen élvezi a két véglet közötti „átjárást”: úgy érzi, befoghatja a Költő „szelmi horizontját.”

3. jelenet

A fordítás és a teológiában való elmélyedés viszont rádöbent a Költőt arra, hogy mennyire üres a Báلكirálynő – ám nem tud lemondani a véle való lét irigyelt helyzetéről, pedig látja, hogy a Pórleányra is kevés ideje marad, az alkotásra is.

4. jelenet

A Báلكirálynő – ragyogását fönntartandó – másokkal is flörtöl, élvezi uralmát (olyan ez, mint mikor Tündérrálynőként szórakozott), ám későn döbben rá arra, hogy ezzel veszíti el a Költőt, aki féltékeny lesz.

Ez a féltékenység megerősíti a korábban emlegetett (és feltételezett) paternalisztikus birtoklási vágyon alapuló kapcsolat értelmezését. Vélekedésünk szerint még mindig nincs szó szexuális kapcsolatról.

5. jelenet

A Költő dönt: a Pórleány szereti őt igazán, ám hogy őt fölemelje, ahhoz a világnak kell megváltoznia. Anélkül, hogy megbeszélne a szerelmével, csatlakozik a hivatalbéli összeesküvőkhöz, noha azok szavai alapján – **Egy gazembert sem akasztottak még fel, csak bolondot.*²⁰ – nem bíznak benne: csak féltékeny szerelmesnek vélik.

A Költő politikai aktivizálódása annak a jele, hogy nem mer a neki kapcsolat „kiteljesedése” irányába „elmozdulni”; ezért akar politizálni (lásd Victor Hugó regényében Enjorals jellemét – *Nyomorultak*).

6. jelenet

Amikor erre rádöbben, akkor egy másik, az előbbinél szélsőségesebb nézeteket valló csoportnak is tagja lesz. Ez a csoport merényletekre készül, s mikor a Költőnek egy házkutatás során elkobozzák a kéziratait, illetve szemé elöl eltűnik a Pórleány is, akkor ő is vállalja, hogy parancsra végez a kijelölt személlyel: **Világbiró király, mi lesz utánam, hogy áll meg a világ.*²¹

7. jelenet

Ilona nem érti, hogy miért vesztette el Báلكirálynőként a Költő szeretetét, ugyanakkor érzi Pórleányként elhanyagoltságát. A barátságos öregasszony (Csilla!) tanácsára elhatározza, hogy tanulni fog. Lemond egy időre a Költőről, és (hogy képezze magát) egy lánynevelő intézetbe megy. A hátrahagyott üzenetet azonban Csilla elmismásolja – ezért nem fog tudni a Költő semmit sem a szerelmeséről.

Ilona először aktív: eddig elfogadó volt, most egyenjogú döntőtárssá akar emelkedni. Nagyon fontos, hogy tanulni akar, és hogy lányközösségben akar tanulni. Ez nemcsak a korszerű ismeretek elsajátításának a vágya, hanem az emberektől eltanulandó és eltanulható társadalmi beilleszkedés igényének a megjelenése. (Éppen úgy akarja vállalni a viszontagságokat, mint Winnetou húga, Nso Csi az Old Shatterhand iránt érzett szerelméért.)

V. szín: *A Pokol*

„Dicsedben többé meg nem lát soha...”

1. jelenet

A Költő nagy jelenete a Báلكirálynővel; a szakítás végérvényes: **Világszép asszony: ne dicsekedjél – eltűnt.*²²

2. jelenet

A Pórleányt (és üzenetét) nem találván, lakására megy, ahol a titkosrendőrség várja. Először letartóztatással és börtönnel fenyegetik, majd be akarják szervezni, de látván hogy még szilárd, „puhítani” hazatoloncolják szülőföldjére.

3. jelenet

Az otthon pokollá válik: hivatala megszűnt – s apja kárhoztatja ezért. Kéziratai megsemmisültek – illetve kecsgetetik azzal, hogy ha be-szervezhető, akkor visszakaphatja –, s beteg anyja néma szemrehányása (hogyan lesz művésszé, ha elvesztette közönségét) annak haláláig tart. Szerelmétől elszakadt (ezért is magát hibáztatja), ráadásul volt kedvese, a molnárlány felrója neki, hogy csak kihasználta: úr ő is.

4. jelenet

**Az apa, ki fia törekvéseinek mindég ellene volt, később belátja fia igazát; hogy megcsalott, melléje áll, de már késő – mond a fiú.*²³ Újabb kín, hogy amikor alkotni próbál, akkor rádöbben, hogy szinte minden gondolata csupán utánézés, minden leírt sorához hasonlót már leírtak egyszer. Meginog hitében is, Istent kárhoztatja sorsáért; végül eljut az ateizmusig. Konok, rideg, cinikus rabbá lesz önmaga börtönében.

5. jelenet

Ekkor látja az álmot: **Öreg fiú, fiatal anya a másvilágon.*²⁴ Az anyja fiatalsága a hitéből, a művészet iránti elkötelezettségéből és az emberek iránti szeretetéből fakad. Az álmokép megígéri, hogy egyszer majd sikeres lesz és találkozni fog szerelmével.

6. jelenet

Az ébredő fiú véletlenszerűen leemel egy könyvet a polcról, és ezt olvassa Szent Ágostontól: **Ha a tengerhez egy században egyszer jő egy madár, s szájában visz vizet, van remény, hogy elhordja. De.*²⁵ A de-ktől szabadulni akar – és próbára tenni az álmot.

7. jelenet

Ilona mint növendék boldogtalan az intézetben – nehezen viseli az iskola nyűgét és a tanulói szerepet –, csupán titkos (mert tiltott) olvasmányai és fiatal oktatóinak gondolkodásmódja és előadásai töltik el örömmel: a liberalizmus demokratizmusa nagy távlatokat sejtet.

VI. szín: Menekülés a nőtől

*„Míg érdemesnek nem tartod reá,
Hogy egykor hitvány mezben lépj elé...”*

1. jelenet

A Költő elhatározza, hogy életkísérletbe kezd: megírja az első nagy művet – ez lesz a *Herkules* –, s az életben megpróbálja megélni a konfliktusokat. Apját mint Zeust figyelmen kívül hagyva, először (s immár ténylegesen) elcsábítja a szép molnárlányt. Az apa örül a kalandnak (a drámairásról mit sem tud), már-már kerítője lesz a fiának, sőt elhárítja a „vagyártársak” bosszúját is: részben pénzzel, részben erőszakkal.

A Pokolhoz nem véletlenül kapcsolódik a szexualitás. A nemi kapcsolat „megvalósulása” és az eddigi elképzelések között szakadéknyi a különbség. Nem lesz véletlen, hogy a Költő cinikusan fogja szemlélni a molnárlánnyal való kapcsolatát: ovidiusi és sade-i szerelem-értelmezés uralkodik el rajta.

2. jelenet

A Költőnek az élvezet nem jelent boldogságot; most egy másik nőt akar meghódítani, akit szellemi fensőbbiségével akar megejteni: **Achilles és Helene a másvilágon találkozik; mindketten rontottuk az emberiséget.*²⁶ A szép molnárlány öngyilkos lesz, mire a Költő félbe hagyja a drámát is, a kalandot is.

3. jelenet

A Növendék az lányintézet szószóló diákjává nővi ki magát, már-már egy diáklázadás erjesztője lesz. Rádöbben azonban arra, hogy ha ki-zárják, akkor nincs hova mennie – ráadásul megtudja, hogy a Költő sincs a székvárosban.

Ilona a „szublimálódott” szerelmi hiány következtében (s nem tündérkirálynői múltja miatt) emelkedik ki a többi lány közül. Cselekedeteivel kettős bizonyítékot akar: egyrészt a Költő előtt, másrészt önmagának akarja megmutatni, hogy mennyire „humanizálódott”.

Visszavonulása konfliktust okoz a kisközösségben: ezt föloldani nem tudja, ezért zárkózottságba és az emlékeibe menekül.

VII. szín: Menekülés a nőhöz

„S ő benned a tündért felismeré...”

1. jelenet

A molnárlány halála csak alig rázza meg a Költőt, mert az apának sikerül más jelentést tulajdonítani ennek a tragikus eseménynek. A Költő mindenesetre szakít az új nőjével (aki pedig az apja terveiben mint leendő feleség szerepelt), és titokban a székvárosba utazik.

2. jelenet

A rendőrség elől sikerül elrejtőznie, de az apa elől nem. Apja részben fia jövőbeli közéleti karrierjét, részben családi terveinek megvalósulását félti, és kitagadással fenyegeti meg, ha azonnal nem tér vissza. A Költő ugyan nem tudja az összeesküvőkhöz vezető szálakat fölhalálni, de inkognitóban meghúzza magát.

3. jelenet

Ilona növendék titokban kijár az intézetből, és egy ilyen alkalommal így találkozik össze a Költővel. Egyik sem fedí föl magát, de Ilona fölismeri az ifjúban a Költőt. Szerelmét nem akarja vállalni, az intézetet mint biztos pontot nem akarja föladni. A Költő el akarja felejteni, hogy ki is volt ő korábban. Pásztoróráikon néha faggatja a lányt, de ő titokzatosan válaszol: **A lánynak nincs dicsősége, neve, kedvesében éli azt.*²⁷

Úgy képelem, hogy ezek a „pásztorórák” a „lopott kéj” órái: mind a Költőnek, mind Ilonának óvakodnia kell a tartós és hosszú együttlétektől, viszont a szexuális élmény mindkettőjüket felkorbácsolja: a kielégületlenség, a kapkodás inkább az elképzelt boldogság igényét ébreszti bennük, valamint valamiféle látens veszekedési vágyat. Ilona annyiban „felnőttebb”, hogy így is vállalja a kapcsolatot, hiszen az intézetben egyre inkább tudatosuló zártságot ez segít elviselni.

4. jelenet

A Költő ismét elhatározza, hogy írni fog; terve a *Sámson*. Titokzatos kedvesét Delilának nevezi, mert ölében elfelejti a világot, minden kudarcát, szenvedését. A boldog szerelem kedvez az írásnak is.

5. jelenet

Az idill azonban nem tart örökké: megérkezik a hivatalos levél az atyai kitagadásról – s a Költő rádöbben, hogy a posta nyomán a rendőrség is rátalálhat. A menekülése előtt még találkozik szerelmével, aki továbbra is titokban tartja kilétét, de rejtett értelmű szavakkal búcsúzik: **Disznóképű herceg, egy csepp könnyű esett rá, s elváltozott.*²⁸

A sajátos értelmű szavak mögött Ilonának az a feltételezése húzódik, hogy az egyre határozottabban rá vágó Költő nyugodtan eltávozhat: a távolság okozta szenvedés kapcsolatukat megőrzi és megemésíti.

VIII. szín: A közügy választása

„Ha ellenben te játszánál vele...”

1. jelenet

A Költő illegalitásba vonul és külföldre távozik. Rómába és Párizsba zarándokol, megéri újra a hit. Hit Istenben, és hit a közélet jobbra fordulásának lehetőségében. Kitérőt tesz a Szentföldre, majd az Észak-Amerikai Egyesült Státusokba költözik. Itt határozza el, hogy ezentúl tollát és tehetségét a köz szolgálatába állítja.

2. jelenet

Amikor hozzákezd *Mária* című drámájához, találkozik a külföldi kiránduláson részt vevő Ilona növendékkal. A véletlen találkozást mámoros egyhetes együttlét követi (Ilona kitalált indokkal ennyi szabadságot tudott kiereszokolni a kísérőtől), amikor is a fiatalok elmondják egymásnak álmaikat, gondolataikat.

Ilona itt olyan szerelmi társként jelenik aki már képes gondoskodni a Költőről – a Költő pedig öntudatlanul elfogadja, sőt gyorsan olyan természetessé válik ez a viszony, hogy számít is rá –, azaz harcostársává emelkedik (miközben látszólag csak „kiszolgálja” a férfit).

3. jelenet

A Növendék mindazt átadja, amit az intézetben tanult, olvasott, hallott, s ez megerősíti a Költőt abban, hogy megváltói elhivatottsága van. Szerelmük „platóivá válik”, minden tervezgetésük arról szól, hogyan lehetne a forradalmat, a világrend gyökeres megváltozását győzelemre segíteni, elérni.

A kettejük között megszülető új és sajátos kapcsolatnak az lesz a köze a *Mária* című műhöz (amely tulajdonképpen a *Mária királynő* és a *Csák végnapjai* átdolgozása), hogy míg a műben a nőalak nem akar politikai szerepet játszani, addig Ilona igen.

4. jelenet

Amikor búcsúzni kénytelenek, a Költő így szól: **Ó, ha a halhatatlanságé léssz, csak félig birlak.*²⁹

5. jelenet

Ilona növendék boldog, de amikor visszatér, akkor figyelmeztetik, hogy tettei és szavai miatt hazatérésük után távoznia kell az intézetből.

A jelenet azért fontos, mert a szerelmes és egyenjogúságában bizonyossá váló Ilonának itt kell szembesülnie először a közvélemény nő-felfogásával.

IX. szín: *Forradalom, győzelem, csömör*

„Kebledről lábadhoz taszítva le...”

1. jelenet

Mire a tanulmányi kirándulás véget ér, a hazatérőket a győztes forradalom fogadja. Ettől függetlenül Ilonát titokban kizárják az intézetből, s mikor szállást keres, akkor találkozik össze a bécsi postakocsiból kilépő, Amerikából hazatérő Költővel. Ő is elkésett, ám roppant agilisan veti be magát a politikai életbe.

2. jelenet

Sajnos a Költő hosszú külföldi időzése miatt elveszíti a forradalmár politikus legfontosabb tulajdonságát: a politikai érzékenységét. A győzelem apró konszenzusokban válik realitássá – ám ezt a Költő nem képes fölismerni. Ilona hajítja bele minden radikális és radikálisnak tűnő eseménybe, és végül a férfi csalódottan látja, hogy a többiek – mind a fiatalok, mind az öregek – mennyire óvatosak, kompromisszumra hajlók.

Ilona itt a George Sand-i és Szendrey Júlia-i (esetleg a „lidércei”) szerepet játssza el. Egyszerűen képtelen fölismerni, hogy a forradalmi események ellenére a forradalomban részt vevő emberek valójában nem változnak meg a eseményekkel. A Költő azért követi Ilona tanácsait, mert egyrészt orákulumának tekinti, másrészt nem tudja, nem akarja elhinni, hogy nem kezdődött új a világ- és a magyar történelemben a forradalom látványos győzelmével.

Az élet különböző területein szükségszerűen bekövetkező vereségeinek hatására korábbi kudarcai fölsejlenek; a Költő sértetten így fogalmaz: **Ha nagyszerű vétkeitek volnának, azok is szépek, de az aprók utálatosak.*³⁰

3. jelenet

Ilona egy ideig élvezzi, hogy ő áll a középpontban: nadrágban és kocsimákba, gyűlésekre jár, tegeződik a férfiakkal, szivarozik, csak polgári házasságot köt a Költővel (ezt még a forradalom sem ismeri el teljesen törvényesnek). Megbotránkoztatja iskolatársnőit, akik egyre inkább eltávolodnak frivol viselkedésű társnőjüktől.

4. jelenet

Eljön a nap, amikor a magára maradt két ember egymást kezdi marni; sikertelenségeikért egymást okolják.

Álom-drámámban ez a jelenet hasonlítana legjobban I. Bergmann *Jelenetek egy házasságból* című filmjére – az okok is nagyjából hasonlóak, a veszekedések szintje, színvonala is.

X. szín: *Bukás*

*„S szolgát, nem kedvest óhajtasz csupán,
Gyalázatot hozván ekkép reám,
Áldásom átokká fordítva el:
Bűnöd legádázabb boszumra lel...”*

1. jelenet

A Költő csalódott: verseit, még ha saját maga adja is ki őket, senki nem olvassa (még a kritikusok sem); a drámapályázatokon sorra kudarcot arat; politikai beszédeit dicsérik, de sem képviselőnek, sem törvényhatósági tagnak nem választják. Fölhagy a politikával és az írással: inni kezd.

Nyilvánvaló, hogy a szerelemtől is cinikus, kiábrándult szavakat fog mondani – hasonlóan a Báلكirálynővel történő szakításhoz, illetve a szép molnárléánnyal való kapcsolat „leértékelő” megjegyzéseire. Az öngyilkosság azért nem merül föl, mert kiábrándultságának világ-felfogásában Ilona olyannyira eltávolodik tőle, hogy őt büntetni sem érdemes.

2. jelenet

Ilona hozzá szokott a társaságban való forgolódáshoz; egyedül is megjelenik, sőt kacérságában mindent elkövet, hogy a férfiakat bűvkörébe vonja – lásd korábbi Báلكirálynő és Tündérléánnyal szerepét. A polgárháború azonban kitört, s a férfiak „időhiány” miatt egyre kevésbé érzik szükségét a szónak: nagyon hamar a tettekrefordítják a kapcsolatot.

3. jelenet

Ilona érzi a veszélyt: ha szavaiban és viselkedésében liberális, sőt libertinus jegyeket mutat, akkor el kell fogadnia a férfiak vágyakozását. A Költővel beszélgetésbe kezd, ám a részeg Költő világgyűlöletében ahelyett hogy segítené, elindítja a lejtőn: **Szerencsés légy, hogy megind a világot.*³¹

4. jelenet

Ilona enged az első férfinak, s az együttlét után dőbben rá, hogy csak eszköz volt. Először dühös lesz, majd a férfit hibáztatja, s hogy biztos legyen véleményében, újabb és újabb férfival osztja meg ágyát.

Ilona nem szerelmes, inkább a korábbi tündérléánnyal felfogásához hasonlóan akarja „használni” a férfiakat – ám nem tudja elfelejtetni korábban már megszerzett-megszenvedett kialakult emberi méltóság-tudatát.

5. jelenet

Hovatovább könnyen megkapható nővé süllyed, s a forradalom rendőrsége megkönyékezi: legyen a besúgója. Ilona nem akar besúgó lenni. Elmenekül.

6. jelenet

Utazása közben az ellenforradalom rendőrségének a kezébe kerül. Menekülésének egyetlen esélye (s a Költő megmentésének beígért lehetőségé – ott ez a fenyegetés), hogy ügynök lesz.

7. jelenet

Ekkor aztán elfogadja a forradalmi titkosrendőrség ajánlatát is: kettős ügynökként bábává lesz a politikai erőknek, elveszíti a Költőt, elveszíti önmagát: **Ha nem szerethetek semmit, gyűlöletre keresek tárgyat.*³²

8. jelenet

A polgárháborúnak egy idegen megszálló hatalom vet véget, az összeomlás mindent maga alá temet.

XI. szín: Színház

„S mind addig ver kérlelhetlen vezeklés”

1. jelenet

A rendkívüli állapotoknak vége, a civil világ normalizálódásának első jeleként megnyílik a színház. A darabok mentesek a politikától, de az áthallások miatt minden darab siker lehet, függetlenül attól, hogyan játszanak a színészek. Ezt nehezményezi a közönség egyik tagja; **a hideg világfi kritizálja a színészeket, hogy dühöngnek – mosolygva kell meghalni.*³³

2. jelenet

Ilona szerepet és egyéniséget cserélt. Elhatározza, hogy nem lesz többé báb – sikerül elvesznie a rendőrség(ek) szeme elől. Színésznőként új nevet vesz fel, és csak maszk akar lenni, álca, hogy titkát ne sejtse senki is. Játéka egyre tökéletesebb, s a hideg világfi kihívó megjegyzése is versenyre sarkallja. A színházi előadások nemzeti esemény-számba mennek, akkor is, ha nem nemzeti tárgyú a mű.

A maszkokat, jelmezeket és szerepeket váltó Ilona egyfajta frigiditásba menekül; testét csak eszköznek tekinti. Ez azonban nem azt jelenti, hogy – különféle indokokkal – megosztja a férfiakkal. Éppen ellenkezőleg, nem szórja kegyeit, mert úgy véli: kiismerte a férfiakat (és az embereket). Csupán azért nem akar tündérnek visszamenni, mert a színészség kielégíti.

3. jelenet

A rendező és az igazgató vitázik, hogy lehet-e kortárs alkotást színpadra állítani. Az igazgató a politikai veszélyeket sorolja, a rendező színészei gyengeségét, amikor Ilona eldönti a vitát: lehet. A darab a Költő műve, aki *Commodus* történetét állítja színre. A siker fölkapja a Költő nevét – a személyt magát senki se ismeri, újabb műve a *Jó név és erény*.

4. jelenet

Ilona kutat a Költő után.

A Költő-darabok keltik föl benne a vágyakozást; nem is annyira a Költő iránt, mint harmonikusabb és boldogabb múltja iránt. A kutatás azért is elhúzódik, mert maga sem bizonyos abban, hogy az a régi akar lenni újra, vagy csak azért kell a régi „tudatosítása”, hogy a jelent élhesse.

A Költőt a bukás kiragadja alkoholizmusából, apja még halála előtt visszavonta a kitagadást (miután a megszállók garázdálkodása rádöbentette fia igazára). A Költő vidéki otthonában aszketikus magányban írja és írja az újabb műveket: drámákat és epikai alkotásokat. Barátjának elmondja, hogy verset miért nem és miért többé soha. Ám líraisága átsejlik a műveken, ez szerez olvasókat a két hazában és külföldön egyaránt.

A Költő elhagyta rezignációját és cinizmusát: egyfajta sztoikus életképzelés ver benne gyökeret, amelyet a vidéki munkás hétköznapi erősítenek. A szerelemre csak elvétve gondol, mert bizonyos abban, hogy ez a lét purgatórium azért, mert nem élt a számára megadott lehetőségekkel.

5. jelenet

Az újabb premierre a színházi vezetők kényszerítésére a Költő fölul-tazik a székvárosba, s az előadás után a korábban írt (s már említett) *Mária* című tragédiájából vett idézettel indított beszédben mond üdvözlőt és köszönetet az ünneplő közönségnek. Ekkor ismer rá Ilona:

**A te hangjaid újak,
Visszatérek hozzád.*³⁴

s ő is Ilonára. Ilona még az öltözőben kijelenti, hogy szakít a színpaddal, nem akar többé más lenni, csak maga: olyan ember, aki a Költővel él.

Ez az erősen véletlenszerű és szentimentalista találkozás Laborfalvi Benke Judit-Róza és Jókai Mór 1848. március 15-i találkozását másolja; nagy romantikus egymásra találás.

6. jelenet

A titkosrendőrség az előadás után keresi Ilonát, hogy mint sikeres színésznőt beszervezzék; gyanítja, hogy esetleg azonos a „forradalmárnővel”. Ám Ilonát már nem találják, s búcsúleveléből öngyilkosságára következtetnek.

XII. szín: *A költő otthon*

„Míg híveim közt a leg-is hivebb léssz.”

1. jelenet

A Költő faluja kápolnájában egyszerű és titkos házasságot köt megtalált szerelmével. Ilona nem akar több lenni, mint ami: asszony, feleség – így a Költő valódi társává válik. Ő már tudja, amit a Költő még nem: gyermekük lesz.

2. jelenet

A Költő élete főművére készül, elszórt, összegyűrt jegyzetén olvassa Ilona: **Fődarab: Költőileg veszed a nőt – csalódot, prózáilag vedd, élvezni fogsz.*³⁵ Indulatán fölülemelkedik – hiszen ez csak játék, és folytatja a babakelengye készítését.

3. jelenet

A Költő sétáin anyjával és apjával folytat képzelt beszélgetéseket, igazolja életútját. Találkozik arra járó hivatalosaival, összeesküvő társaival, bujdokló forradalmárokkal: egyikük sem billenti ki egyensúlyából. Megáll azon a ponton, ahol először találkozott Ilonával mint pór-

leánnyal, és hálát ad Istennek, hogy irgalmából és megbocsátása jeleként együtt élhet azzal, akit szeret.

4. jelenet

Csilla jelenik meg Ilona képzeletében, és megpróbál kétséget támasztani volt vetélytársában. Ám hiába utal a tündérrálynóságra, bákirálynóságra, hiába Ilona elítélhető tetteire: Ilona csupán megszülető gyermekére gondol.

5. jelenet

Ekkor Csilla fölidézi a Rossz minden erejét, hogy Ilona vereséget szenvedjen, sőt elvetéljen. A szülés megindul, ám Ilona, aki most válik igazán földi nővé – a tündérek nem szülnek, a nemiségnek csak az örömeit ismerik –, nem tántorodik meg: a Költő társa, hitvese, szerelme marad.

6. jelenet

Megjelenik Ámor, aki visszarendeli Csillát, elbúcsúzik Ilonától, és tudtára adja, hogy bár soha többé nem lesz belőle újra tündér, a tündérek boldogságát mind ő, mind leszármazottai képesek lesznek megteremteni szeretteik környezetében.

7. jelenet

Szinte a végszóra érkezik meg a Költő, aki boldog apaként áll családja mellett és hálát ad Istennek, hogy révbe érkezett, s hogy új feladatot kapott: családja fönntartását, gyermeke nevelését.

*Végére

Minden bolondsága (a földieknek)

Égieknek mosolygása

(vagy – Á.K.)

S a mű végszava:

*Földieknek boldogsága –
égieknek mosolygása.*³⁶

* * *

Valószínű, hogy az egész sokkal hitelesebb lenne, ha az egyes jelene-tekhez és színekhez több Madách-sort tudtam volna kapcsolni; s ehhez az egész Madách-életmű a rendelkezésünkre áll, hiszen az életrajz tanúsága szerint ez az utolsó töredék. Ha Balogh, Horváth, Mezei, Morvay és Voinovich szorgalma példa lenne, akkor ez a tervezet hosszabb, kerekesebb és „szépirodalmibb” lett volna. Mindezek ellenére nem szégyenkezem: a 175 éves Madách előtt ezzel a szinopszissal tisztelgek.

III. APPENDIX

A. Jegyzetek

1. „Végül még föl kell említenem, hogy Madách Imre egy „Tündérialom” című költeményt tervezett, melynek töredéke ránk is maradt. Ez szerelmi világköltemény lett volna, melyet Madách az igaz nőiség megdicsőítésére akart írni, s melyben saját férfilelkének összhangját ünnepelte volna az örök nőiség eszményével. Ám ez az összhang már csak pusztá vágya maradt a nemes költő megtört szívének, és így ama nagy mű többé nem jöhetett létre.” (PALÁGYI 1900, 285. l.)
2. „(Alkalmassint a VI. jelenetben vette volna hasznát a *Férfi és nő* másolatának. A XI-ben a *Csak tréfa* bosszúálló előadására gondolhatott.) Ebből vajmi keveset lehet következtetni, de a terv nagyszabású és merész concepcióna vall, melynek történelmi vagy inkább jelképes jelenetei (VI. és VII.) némi rokonságot sejtetnek *Az ember tragédiájával*. Mint ott az égiek, itt is tündérek intéznék a halandók sorsát. A papirra vetett gondolatokból is kivehető valamit. Úgy sejtetheti, hogy a költőt becsvágya elsodorja kedvesétől; erre utal az a megjegyzés: »A férfi föld urának hiszi magát, lássuk!« Ide mutat más részről a nő esdeklése: »A leánynak nincs dicsősége, neve, kedvesében éli azt. – Óh, ha a halhatatlanságé léssz, csak félig bírlak.« A

férfi

küzdelsei közepett a Forradalom feliratú jelenetet szó szerint vehetjük; erre céloz a kis Csilla az első színben: Majd ráijeszt a népek zsarnokára / Boldog világ lesz és megszűnt a jaj. E zsarnok szavaira is ráösmérhetni a gondolatok közt: »Lelkiismeret, könny: ki kormányozna akkor? – Itt vagyok boldog, ha a királyt levetkezem. – A gond ránczokat növeszt, el vele.«

Annyit eléggé tisztán gyaníthatni, hogy itt is a férfi mellett mindig ott a nő s a férfi itt is elhagyja szerelmét hivatásáért. E futólagos följegyzések felfogásának mind a két végétét kitarják, melyeket értekezése rajzolt. Imént idézett gondolatai mellett ily mondatok állanak: »A nő vágya a férfivel nem verse-

nyezhet, oly lent jár. Férje nagyságától megrendül. – Legéde-
sebb, midőn vesztét határozta.« Ez utóbbi bizton a Sámson-je-
lenetre czéloz. A két felfogást e tanításban egyeztetni össze:
»Költőileg veszed a nőt, csalódot; prózailag vedd, élvezni
fogsz,« a mi Lucifer és Helene okoskodására emlékeztet a

nagy

mű konstantinápolyi színeben, s melynek csirája megvan egy
Szontaghhoz írt levélben (1856. aug. 11.).

Mindez merő találgatás, de annyi világosan látszik, hogy e
művében ismét fiatalkori témája merül fel: a szerelem össze-
ütközése a köz javát szolgáló hivatással. De hogy a kifejlés en-
gesztelő lett volna, az utolsó szín címe mutatja. Bérczy is úgy
tudja, hogy e mű »az életet vidám, könnyű oldaláról, s az embert
mint a lég tünderei tréfás szeszélyeinek játékát akarta fes-
teni s első nagy művének méltó mellékdarabja lett volna«”.

(VOINOVICH 1914, 213–215. l.)

3. (1863 december) „a tél csendje borult a sztregovai kastélyra. –
Madách lelkében újabb drámai költemény kezd alakot ölteni.
[...] Munkakedve nem hagyja pihenni, lázasan dolgozik,
azonban újra visszatérő s most már állandó betegeskedése
szörnyen hátráltatja a munkában. Napjának nagyobb részét ka-
rosszékeiben tölti s ha ír, álló íróasztala mellett teszi ezt.
Mégis, mindjárt az év elején az említett nagyszabású drámai
költemény megírásába kezd *Tündérialom* címmel.
Készen csak I. szín első jelenete, második jelenetének néhány
sornyi töredéke s az egyes színek címeit tartalmazó tervezete
maradt ránk.” [A tervezet szövegének közlése abban tér el
MADÁCH 1942-től, hogy a MÖM–II. 741. l. és 742. l.
megjegyzéseit a II. színhez kapcsolja Balogh (221. l.) – Á.K.]

B é r c z y Károly, aki talán Madáchtól hallott egyet mást,
a csonkán maradt műről ezeket mondja: „E *Tündérialom* című
költemény, mely *Az Ember Tragédiájával* ellenkezőleg az életet
vidám, könnyű oldaláról s az embert, mint a lég tünderei
tréfás szeszélyének játékát akarta festeni, első nagy művének
méltó ellendarabja lett volna.”

A tervbe és munkába vett drámai költeményhez Madách
több jegyzetet írt. Ezekben nem egy érdekes gondolatot talál-
lunk. Többek közt a következőket: [a MIÖM–II-ben jelzette-
ken kívül – Á.K.] A leánynak nincs dicsősége, neve – kedvesé-
ben éli azt. [...] Mi a jelen nekem? – Ah, el vele! E kor hitvá-
nyabb-é, vagy embere? [...] (Balogh 1934, 220–222. l.)

4. „[...] a mellett megint egy nagy drámai költeményt tervez,
Tündérialom címen. Ennek első jelenete el is készült, s fenn-
maradt egy nagyon vázlatos tervezete. A nagy ihlet azonban
nem jött el újra; a költő halála nagy tervekre és félbeszakadt
munkákra tett kényszerű pontot.” (BARTA 1942, 168. l.)
5. „Kétségtelen, hogy Madách legutolsó korszakában, a *Tragédia*
utáni évek termésében már megtaláljuk az önkényuralmi vi-
szonyok elutasításán *túl*, a kapitalizmus újításainak, a
technikának stb. elutasítását *is*. [...] Ennek az aggodalomnak
éppen nem egészséges változatait a *Tündérialom* című, a
Tragédia és a *Mózes* után keletkezett, eddig kellő figyelemre
nem méltott töredékeiben találjuk meg. [...]

Hogy ez az elmélet mily mértékben antikapitalista
indítékú, azt a már említett *Tündérialmon* mérhetjük le. A
töredékes mű párbeszédeinek értelme szerint a népi regék, a
tündérek és a manók világa, vagyis Madách felfogása szerinti
költészet: a kapitalizmus egyenes tagadását jelenti. A
költészet: menekülés a kapitalizmusból – és ezt a menekülést
csak a tündéregék népiessége teszi már lehetővé. Mi elől
menekül Madách? – a *Tragédia* utáni korszak Madácha?

*Most, hogy a vasút robog,
Távirat játszik, gőzkazán fűtyöl,
Papírral ölnek a napilapok,
Légszusz lámpák közt a hold elcsücsül
Várat, zárdát dönt a villám, rág a szu
Csak a moslékos gyár büszkélkedik:
Mint a teknősbéka önmagába bu
A meghült ember és ottan vénhedik.*

Amor ugyancsak a költőiségétől, emberiségétől megfosztott
világra panaszkodik:

*Telekkönyvpajzsok, szerződési vérték
Elfogják legkeményebb fegyverem.
Helyembe léptek hírlaphirdetések,
Nénék, banyák, kozmetikek, üzéretek...*

Íme, a »korrajz«, a koré – »ahogyan Madách látja«. [...] Madách kezdetben a reformkori remények nézőpontjából szemlélte kiábrándultan és elégedetlenül az önkényuralomban létrejött kapitalizmust. Madách antikapitalizmusában tehát *egy ideig* szerephez jut a nemzeti függetlenség eszméje. Idővel azonban, ez eszme szomszédságában mind inkább szerephez jut a bezárkózás motívuma, sőt, az elmaradottság eszményítése is. A *Tündéralom* Ilonájának szavai világosan megmutatják az anti-kapitalizmus kettősségét. Magyarországot a tündérek azért tekinthetik honjuknak, mivel ott a »honfiszívekben« élnek még a »tündér álmok« – és a »köszéncivilizáció« még nem riaszthatta el egészen ez álmok »viráglehetét«. [...]

A kapitalizmus viszonyait megvető arisztokratizmus fejeződik ki abban az ars poeticában is, melyet a *Tündéralom* költőalakjának ajkán szólaltat meg: »Mi a jelen nekem – eh el vele, A kor hitványabb-é vagy embere?« (SÖTÉR 1979/1955, 155–156., 157–158., 159. l.)

6. „főalakjai: Ilona, a tündérkirálynő és szerelme, a Költő. Ilona Tündérországból a földre vágyakozik, és alattvalójától, Csillától megtudja, hogy van még az agyoncivilizált és agyoniparosított, színtelenné koptatott világban egy hely a tündérek számára, ez a magyar föld, és itt van egy férfi is, akiben még él a fogékonyág a szépségek világa iránt, ez a férfi a Költő. Ilona mint »pórleány« jelenik meg (talán ez Borka hatása), hogy megnyerje a Költő szerelmét. A Költő apja azt akarja, hogy fia jólétben éljen, anyja pedig, hogy művész legyen.

Madách csak az első színt írta meg, ezt Arany le is közölte a Koszorúban. Hogy hogyan folytatódott volna, arra legfeljebb nagyon halványan következtethetünk a költő vázлата alapján [...] Ebből legfeljebb annyit látni, hogy Madách azt tervezte, hősét (esetleg hősnőjét) végigviszi az élet különböző aspektu-

sain, így a közélet változásaiban – erre utalna az »összesküvés, forradalom, győzelem, bukás« – és a szerelem különféle megnyilatkozásain is (Herkules, Sámson, Mária). Az elkészült rész mindenesetre Madách technikai fejlődésére mutat – jól pergő jambusokban és aránylag sikerült rímeléssel van megírva, még hozzá változatosan: páros rím, keresztím és ölelkező rím egyaránt szerepel benne. Tartalmilag pedig azt olvashatjuk ki belőle, hogy a technikai civilizáció elcsúfítja az emberi érzésvilágot és a tájat. Ez a bíráló megállapítás elég gyakran szerepel a romantikusoknál – gondoljunk Vigny *A pásztor kunyhójának* második részére –, és annak az Aranynak sem lehetett idegen, aki a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* című verset írta. Mint szerkesztő, mindenesetre ezt a glosszát fűzte hozzá a folyóiratában bemutatott részlethez: »E töredék egy készülöben lévő mű darabja, melyet hogy a szerző bevégezzen a t. olvasó éppúgy óhajtani fogják, mint a szerkesztő.« (Horváth 1984, 269–270. l.)

7. Itt utalok a felhasznált irodalomban említett szerzők közül a következők munkáira: András László, Alexander Bernát, Kerényi Ferenc, Mezei József, Morvay Győző, Riedl Frigyes, Striker Sándor.
8. Praznovszky Mihály dolgozatának *Egy rejtélyes mű* című fejezetében foglalkozik vele – „Az ember komédiája” című beharangozott alkotás misztifikáció; gyanítja, hogy köze van a *Férfi és nő* című korai művéhez, de pontosat ő sem tud, csak leleplezni a megcsalatást. (Praznovszky 1998, 100–102. l.)
9. Csúpan a Tragédiával való rokonság igazolására sorolom a felvonások címét: „1. szín: Honfoglalás, 2. szín: III. László, 3. szín: A nagyváradi várban, 4. szín: IV. Béla udvara, 1237-ben, 5. szín: II. Lajos udvarában, 6. szín: Egri csillagok, 7. szín: Smith & Pocahontas, 8. szín: Madagaszkár, 9. szín: Három választás Magyarországon, 10. szín: A vértanú gróf inge, 11. szín: Árpád ébredése, 12. szín: Csontváry & Herczeg Ferenc, 13. szín: Csontváry és Kafka, 14. szín: Az Állatkertben, 15. szín: A nagyváradi várban. Függelék – Mosonyi Mihály: Batthyány” (i. m. 129. l.)

10. Radónál az alábbi utalásokat találjuk csupán:
 „1864. II. 17. – szerda [Alsósztrégova]
 [...] MADÁCH IMRE levelet ír NAGY IVÁNNAK [...] említi készülő nagyobb munkáját [...]” (RADÓ 1987, 302. l.)
 Á. K.: „Ami most készülő nagyobb munkámat illeti, miről a lapok szóltak, azt, ha a Kisfaludy társaság érdemesnek nézi rá s akarja kiadványai közé felvenni, háládatosságából annak adom.” (MÖM–II. 937. l.)
 „1864. III. 14. – hétfő [Alsósztrégova]
 MADÁCH IMRE levelet ír ARANY JÁNOSNAK, beszámol munkásságáról: akadémiai székfoglaló előadása elkészült, kisebb verseit rendezti, 3 verset küld a Koszorú részére, kéri szigorú kritikáját, szeretné tudni, hogy megküldött novellája azért nem jelenik-e meg, mert rossz. [...]”
 A novella, melyről szó van a levélben: »A Kolozsiak«, ezt MADÁCH IMRE 1863. I. körül küldte GYULAI PÁLNAK. A levélhez mellékelte három vers bizonyára a »Borbálához« gyűjtőcím alatti három darab.” (RADÓ 1987, 303. l.)
 Á. K.: *A levélben semmi utalás a Tündéralomra.*
 „1864. III. 20. – vasárnap [Alsósztrégova]
 [...] A Koszorúban »A. Sztregova« címmel szerkesztői üzenet jelenik meg, ez igazolja MADÁCH IMRE megküldött művének vételét. – Közli: Koszorú 1864. I. k. 12. sz.” (RADÓ 1987, 304. l.)
 Á. K.: *RADÓ 1987, 309. l. közlése szerint 1864. IX. 4-ig a Koszorúban nem jelenik meg más, csak az akadémiai értekezése (melyet április 18-án olvastat fel); ugyanakkor nem állapítja meg – és nem állítja –, hogy Arany a Két kérő kéziratát köszönte volna meg. Ebből feltételezhető, hogy a Tündéralom is lehetett a küldemény. Még talán számításba jöhet a szeptemberi két számban (12–13.) közölt A Kolozsiak is.*
 „1864. VIII. 7. – vasárnap [Alsósztrégova]
 A Koszorúban megjelenik MADÁCH IMRE »Tündéralom« c. drámatörredéke, ARANY JÁNOS rövid szerkesztői megjegyzésével, hogy várják a mű befejezését. — MÖM–II. 1168. l. Közli:

- Koszorú 1864. II. k. 6. sz. [...] Az 1864. I. 2-án készült tervezet kidolgozásának kezdete.” (RADÓ 1987. 308. l.)
11. „1864. III. 14. előtt MADÁCH IMRE akadémiai székfoglaló előadása elkészül.” (RADÓ 1987. 308. l.) – *A nőről, különösen aestheticai szempontból.*
12. Bár eddig inkább a lírában és az epikában mutattam föl „eredményeket”, utalásként jelzem, hogy ismerős vagyok a drámában is: 1975: *Fabula* (2 előadás); 1986: *Építőtábori kavalkád* (3 előadás – bronz fokozat az amatőr színjátszók versenyén); 1987: *Kereplő* (2 előadás – ezüst fokozat az amatőr színjátszók versenyén); 1988: *Bánk! Bánk.* [5 előadás – megjelent: *Bánk! Bánk* (stoppardiána), in *Szegedtől Szegedig* (Antológia), 1998, *Tisza hangja*. Szerk.: Simai Mihály, Szeged, 1998. I. k. 23–33. l.); Boldizsár–Bródy–Szörényi–Koltay–Árpás: *Ist. a kir. (pisti-ke-rál)* (2 előadás); *A fátyol titka* (pantomim – 4 előadás); *Rémregény* (pantomim – 3 előadás); *Hullámkorzavar* (fantasztikus rádiójáték – 1 előadás a „Keresd a címet!” rádiós vetélkedő műsorában 1988. jún. 11.); 1990: Árpás Károly: *Szomorújáték (Schiller úr után)*; 1996: Árpás Károly: *Hadoszlás* (1100 éves évfordulói pályázat). Ez persze éppen úgy nem bizonyított, mint a drámai költemény szüzséje.
13. Néhány megjegyzés: a Madách írta szövegeket mindig dőlt, esetenként félkövér dőlt betűvel fogom jelölni; a tervezetben meghatározott helyen nem szereplő, de a műhöz kapcsolt sorokat *-gal fogom megkülönböztetni, a jegyzet származási helyére utal.
14. Bővebben ÁRPÁS 1998 – vonatkozó részek.
15. Ámor monológiájából MIÖM–II. 1062. l.
16. MIÖM–II.: 741. l. *7*
17. MIÖM–II.: 742. l. *10*
18. MIÖM–II.: 742. l. *18*
19. MIÖM–II.: 742. l. *9*
20. MIÖM–II.: 742. l. *21*
21. MIÖM–II.: 741. l. *3*
22. MIÖM–II.: 741. l. *2*

23. MIÖM–II.: 741. I. *8*
24. MIÖM–II.: 741. I. *4*
25. MIÖM–II.: 742. I. *11*; BALOGH 1934, 222. I.
26. MIÖM–II.: 742. I. *12*
27. MIÖM–II.: 742. I. *19*; BALOGH 1934, 222. I.
28. MIÖM–II.: 741. I. *6*
29. MIÖM–II.: 742. I. *20*
30. MIÖM–II.: 742. I. *16*
31. MIÖM–II.: 741. I. *5*; BALOGH 1934, 222. I.
32. MIÖM–II.: 742. I. *17*
33. MIÖM–II.: 741. I. *1*
34. MIÖM–II.: 742. I. *14*
35. MIÖM–II.: 742. I. *15*; BALOGH 1934, 222. I.
36. MIÖM–II.: 742. I. *22*; BALOGH 1934, 222. I.

B. A felhasznált irodalom

- ANDRÁS László: *A Madách-rejtély*. Bp., 1983.
- ÁRPÁS 1995: ÁRPÁS Károly: *Hogyan tanítjuk Az ember tragédiáját egy hatosztályos tantervi programban Szegeden, a Deák Ferenc Gimnáziumban és Iskolaszövetségben?* In III. Madách Szimpózium Balassagyarmat–Szügy–Kékkő, 1993. Szerk.: Andor Csaba, Salgótarján–Bp., 1995.
- ÁRPÁS 1996.: ÁRPÁS Károly: „Egyet bánok csak: a haza fogalmát...” *Gondolatok a politikai Madáchról*. In IV. Madách Szimpózium Balassagyarmat–Szügy–Alsósztrégova, 1996. Szerk.: Andor Csaba, Bp.–Balassagyarmat, 1997.
- ÁRPÁS 1997.: ÁRPÁS Károly: *Madách és a színház. Megjegyzések Madách dráma- és színházelméleti nézeteihez (előadás)*. In V. Madách Szimpózium, Balassagyarmat, 1997. okt. 3–4.
- ÁRPÁS 1998.: ÁRPÁS Károly: *A szerelem (97 216. témakör)*. Művelődési és Köznevelési Minisztérium SULINET pályázatára (A MOZAIK Kiadó műhelye), 1998.
- BALOGH 1934.: BALOGH Károly: *Madách, az ember és a költő*. Bp., 1934.

- BARTA 1942.: BARTA János: *Madách Imre*. Bp., é. n. [1942]
- BORNEMISZA István: *Egy század tragédiája és reménye Madách Imre nyomán 1985–1987*. Bratislava, 1995.
- FEKETE Sándor: *Őserdei szümpozion avagy Az emberevő komédiája két terítékben*. In Rivalda 70–71. Bp., 1972. 227–339. l.
- HORVÁTH 1984.: HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. Bp., 1984.
- KARINTHY 1973 (1., 2., 3., 4.): KARINTHY Frigyes: *Így írtok ti I*. Bp., 1973. In (1.) *Madách Imre: Tizenhatodik szín*. 318–335. l.; (2.) *Madách Imre: Az embrió tragédiája*. 336–342. l.; (3.) *Madách Imre: Az emberke tragédiája*. 343–357. l.; (4.) *Így írtok ti „Hacsek és Sajó”-t: Madách Imre*. 470–471. l.
- KOSZTOLÁNYI Dezső: *Lucifer a katedrán*.
- MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta ALEXANDER Bernát. Negyedik kiadás, Bp., 1921.
- MADÁCH 1942: *Madách Imre összes művei I–II*. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzetekkel ellátta HALÁSZ Gábor. Bp., 1942.
- MADÁCH 1992.: MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Drámai költemény. A kötetet szerkesztette, a mű szövegét sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította KERÉNYI Ferenc. Matúra Klaszszikusok 1. Bp., 1992.
- MEZEI József: *Madách. Az élet értelme*. Bp., 1977.
- MORVAY Győző: *Magyarázó tanulmány „Az ember tragédiájá”-hoz*. Nagybánya, 1897.
- PALÁGYI 1900.: PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900.
- PRAZNOVSZKY 1998.: PRAZNOVSZKY Mihály: „*A szellem diadal ünnepei*”. *A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén*. Bp., 1998.
- RADÓ 1987.: RADÓ György: *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987.
- RIEDL Frigyes: *Madách*. Bp., 1933.
- SÓTÉR 1979: SÓTÉR István: *Madách-tanulmányok*. In Félkör. Tanulmányok a XIX. századról. Bp., 1979. [*Madách Imre* (1955), *Álom a történelemtől* (1965), *Összegzés: Madách és a koreszmék* (1964), *A szembesített Madách* (1973)].

- STRIKER 1996.: STRIKER Sándor: *Az ember tragédiája rekonstrukciója*. Tanulmány a helyreállított szöveg közlésével. (I.), Madách Imre: *Az ember tragédiája* Drámai költemény, „érintetlen” változat (II.) Bp., 1996.
- SZŐCS Géza: *Ki cserélte el a népet?* Színjáték 15 felvonásban vagy egy felvonásban, 15 jelenetben vagy 1025 évben szünet és megszakítás nélkül. Írta és ollózta Szőcs Géza 1996 tavaszán Kolozsvárott a Kolibri Színház felkérésére. Kolozsvár, 1996.
- VOINOVICH 1914.: VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp., 1914.

(Köszönöm a szegedi Deák Alapítvány és az Androla Bt. segítségét!)

Függelék

Asztalos Lajos

Santiagói beszélgetés 1998 júliusában. A Tragédia első két színének galego változata

1998 júliusában ismét alkalmam volt részt venni a Santiago de Compostela-i nyári egyetem előadásain. Ezt arra is fölhasználtam, hogy *Az ember tragédiája* készülő galego fordításáról tájékoztassam az illetékeseket.

Minthogy nyár közepe a szabadság ideje, sajnos, akivel érdemben beszélhettem volna, nem tartózkodott hivatalában. Lehetőségem volt viszont találkozni a Galego Színház igazgatójával. Előjáróban elmondtam, hogy Madách Imre magyar költő *Az ember tragédiája* című drámai költeményét ültetem galegóra. Eddig negyven nyelvre fordították le, százötven kiadásban jelent meg.

– Jelenkori szerző? – kérdezte.

– Nem, klasszikus. A mű a múlt század közepén keletkezett.

– Nos, számomra ismeretlen. Nekem Molière, Csehov, Shakespeare a klasszikus.

– Ez az. Bár a magyar irodalom igen gazdag, külföldön kevésbé ismert. Elsősorban azért, mert a külföldiek nemigen fordítanak magyarból, a magyarok pedig mondhatni kizárólag más nyelvből magyarra. Ezért tartom szükségesnek elkészíteni *Az ember tragédiája* galego változatát.

Röviden beszámoltam a mű tartalmáról. Gyakorlott színgazgatóhoz méltón rögtön rájött, miről van szó. Azt mondta:

– Ehhez nagy színpad, sok színész, díszlet szükséges. Ami nyilvánvalóan rendkívül költséges.

– Ez igaz. De nem mindennap adnak elő ilyen, világszerte nagy sikert aratott darabot.

– Nem tudom, lesz-e belőle valami. Néhány éve már bemutattuk egy magyar szerző művét. Karinthy Frigyesét. – Úgy ejtette ki a nevét, hogy előbb nem értettem. – Nem nagyon van lehetőségünk arra, hogy egyre-másra magyar szerzők műveit adjuk elő. Nekem elsősorban az a feladat, hogy a jelenkori galego szerzőket ismerje meg a galego közönség.

– Ez természetes. Különösen most, amikor itt a színház nem csupán előadás, hanem egyben a galego minél szélesebb körű újraközvetítésének is az eszköze. De ha néha egy-egy magyar szerző munkája is színre kerül, különös tekintettel arra, hogy ez csupán a második lenne, nem csorbítaná a galego térhódítását, hiszen nem spanyolul, hanem e nyelven adnák elő, másrészt meg bizonyára nem unná a közönség.

Abban maradtunk, hogy amint a fordítás elkészül, elolvassa, s ha tetszik, tervbe veszi. Ha pedig minden jól megy, két év múltán előadás lehet belőle.

Van aki a fordítót ferdítőnek tartja. Bár ez túlzás, van benne valami. De ha munkája során a fordító ferdít, ezt csakis kényszerűségből teszi. Mert nem egyszer hiába keresi a legjobb megoldást, a legmegfelelőbb szót. Más nyelvről lévén szó, be kell érnie azzal, amivel az rendelkezik. Íme néhány példa a magyar és a galego esetében:

menyek – legjobb galego megfelelője *ceo* 'ég'

ködcillag – *nebulosa*, csillagászat: 'ködfolt'

világömb – *esfera* 'gömb' (50. sor)

felavatva – *facendo* 'tesz', 'csinál' stb. (74.)

másítani – *cambiar* 'helyettesít', 'módosít', 'cserél', 'vált' (pénzt) (83.)

vegykonyha – *laboratorio* 'tudományos kísérletek, vizsgálatok, kutatások helyisége' (90.)

lehangolás – *tristeza* 'szomorúság', 'bánat' (129.)

állok – *estou* 'vagyok' (131.)

pártos – *rebelde* 'lázádo', 'fölkelő' (133.)

rideg – *dolorosa* 'fájdalmas' (átvitt értelemben is, 137.)

Még nagyobb az eltérés, amikor egy-egy kifejezés, szócsoport átültetésére kerül sor. Például:

kört vesz rajta – *seguen* 'követ' [itt: követik egymást] (58.)

Hogy az a nóta mindig úgy megyen – *Que sempre oese o mesmo canto* 'hogymindig ugyanaz a nóta hallatszik' (101.)

Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy – *Dun grande señor é tua avaricia* 'egy nagy úr a te fukarságod' (148.)

A két első szín galego változata:

Imre MADÁCH
A traxedia do home
Poema dramático

Traducida do orixinal húngaro
por
Lajos ASZTALOS

Cadro primeiro

(No ceo. O Señor cinguido cunha auréola no seu trono. Exército de anxos axeonllados. Ós lados de trono os catro arcanxos en pé. Grande esplendor.)

O CORO DOS ANXOS

Gloria a Deus nas alturas,
Loado sexa pola terra e polo ceo,
Quen co súa palabra creou todo,
A fin tamén de súa ollada depende.
Toda a forza, o saber, o pracer el é,
Só a sombra temos que el sobre nos tira,
Adoramolo pola infinita mercé,
Que na súa luz esta parte nos dei.
A grande idea eterna tomou corpo,
A creación, velaí, chegou xa á fin,
E o Señor de todos, que deixa respirar,
No seu trono sagrado un digno tributo espera.

O SEÑOR

A grande obra, si, está acabada.
A máquina marcha, o creador descansa.
Anda millóns de anos no seu eixe,
Sen trocar dente algún de súas rodas.
Ide, pois, gardiáns dos meus mundos,

Tomade voso camiño infinito.
Quero deleitarme unha vez máis de vós,
Cando zumbades baixo meus pés.

*(Os espíritos protectores dos astros arrolando estrelas simples e
dobres, cometas e nebulosas de tamaños e cores distintos corren
diante o trono. Oe, baixo, a música das esferas.)*

O CORO DOS ANXOS

¿Que globo de fogo é este
Tan vaidoso do seu brillo?
E que serve inconsciente
A un grupo de astros humildes.
Tremeloce o diminuto astro
Como unha lámpada débil,
E con todo é o inmenso mundo
De millóns de criaturas.
Son dous orbes que combaten,
Se axuntan, se alongan,
E a pelexa é a que mantén
Ambolos na súa órbita.
Tronando fuxe un dos eles,
Mirao con moito medo,
Pero millóns viven neste,
Felices seres e en paz.
Que modesto é o outro –
Un día astro do amor será,
Gardeo unha benfeitora man
Para consola-los homes.
Alí son mundos que nacen,
Aquí caixas dos que morren:
Un aviso ós vaidosos,
Conforto ós desanimados.
Perturbando vén alá
O cometa moi terrible,

Mais oíndo a fala do Señor,
Seu nesgo á orde volve.
Ven ti, espírito xove, coa
Túa esfera cambiante,
A alternar mantos de sombra,
E de luz, en verde e branco.
O alto ceo ~que te bendiga!
Adiante, sen desalento,
Entre teus límites estreitos
Loitarán grandes ideas.
E anque belo, feo, risa, pranto,
Primavera, inverno seguen,
Atarán súas luz e sombra,
Como a ira e a gracia do Señor.

(Os espíritos protectores dos astros acaban de desfilar.)

ARCANXO GABRIEL

Quen o baldeiro sen fin mediches,
E creaches a materia nel,
Que a grandeza e a distancia
Fixoas cunha palabra túa,
~Hosanna a ti, Idea!

(Se prosterna.)

ARCANXO MIGUEL

Quen uniches o mudable
Có eterno inmutable,
Creando o infinito, o tempo,
Individuos e xeracións,
~Hosanna a ti, Poder!

(Se prosterna.)

ARCANXO RAFAEL

Quen facilitas a dita,
Conscienciando o corpo,
E facendo beneficiar

Do teu saber o mundo,
~Hosanna a ti, Bondade!
(Se prosterna.)

(Pausa)

O SEÑOR

~E ti, Lucifer, calas, vaidoso?
~Non tes palabras para meu eloxio?
~O disgustache miña creación?

LUCIFER

~E que gusteme nela? ~Que algunhas
Substancias ten calidades distintas,
Que antes de manifestarse, nin ti,
Pode ser, sospeitaches nelas?
~Ou tal vez si, cambiar non podes?
~E amasadas nalgunhas esferas,
Agora se atraen, se empuxan,
E nalgunhas vermes conciencia toman,
Ata todo se enche, se arrefria,
E fica só a escoura neutra?
O home, se nalgún día sorprende esto,
Fará o mesmo no seu laboratorio.
Puxeches o home na túa cocíña,
E toleras como atrapalla,
Galdrexa e imaxínase Deus.
Mais se desperdicia e estraga o que
Cociñou, encolerizas tardiamente.
~A que outra cousa esperas dun diletante?
Despois ~a fin de que é toda a creación?
Escribiches un poema á túa gloria,
Puxeche-lo nun mecanismo malo,
E non te aburre en ningún tempo
Que sempre oese o mesmo canto.
~É digno dun ancián coma ti este

Xoguete, que é soamente para un neno?
En que, envolvida en barro, unha chispita
Imita seu señor, máis é só un monstro;
Nel destino e liberdade perseguen,
E faltalle o intelecto harmónico.

O SEÑOR

Só homenaxe me toca, crítica non.

LUCIFER

Podo darche só a que é miña esencia.

(Apuntando ós anxos.)

Eloxiaste bastante este vil equipo,

É conveniente que te eloxien,

Xa ti pariche-los, como a luz súa sombra,

Mais eu vivo desde a eternidade.

O SEÑOR

~Insolente! ~Ti non naciches da materia?

~Onde estivo antes teu ambiente, teu poder?

LUCIFER

O mesmo podo preguntarte eu tamén.

O SEÑOR

Planifico xa desde ó tempo dos tempos,

E viviu antes en min o que creouse hoxe.

LUCIFER

~E non sentiches entre as túas ideas

O vacuo, sendo estorbo a toda existencia,

O que ó cabo obrigoute crear?

Este estorbo tivo o nome de Lucifer,

Quen é o espírito antigo da negación.

Vencichesme, pois o meu destino é este,

Perde-las miñas batallas sempre,

Mais levantarme con renovadas forzas.

Pariches materia, eu gañei espacio,

O lado da vida sempre é a morte,

A felicidade é cercada de tristeza,

A luz de sombra, dúbida e esperanza.

Estou onde estás, por toda parte,
E se así coñezote, zhái que homenaxearte?

O SEÑOR

~Oh, espírito rebelde! ~Lisca! ~Lisca!

Podería destruírte, mais non fago.

Desterrando de todo-los espíritos,

Loita na escoura, estraño, odiado.

E no rigor da túa soidade dolorosa

Atormentete o infindo pensamento,

Que en van sacodes túa cadea de po,

Túa batalla é van contra o Señor.

LUCIFER

~Así non! Non podes botarme tan fácil,

Como unha ferramenta vil, inútil.

Xunto nós creamos: agora a miña

Parte esixo.

O SEÑOR *(con ironía)* Sexa como queres.

Mira a terra, entre as árbores de Eden,

Dúas, as máis esveltas, ben no medio,

Maldigoos, despois son as túas.

LUCIFER

Dun grande señor é túa avaricia.

Mais para min é bastante un palmo da terra,

Donde a negación finque o pé,

E despois derribará a teu mundo. *(Marcha.)*

O CORO DOS ANXOS

Vai, de preto de Deus, maldito,

Hosana ó Señor, quen lei fixo.

Cadro segundo

(No paraíso. Ó centro a árbore do saber e a árbore da vida. Adán e Eva veñen, acompañados de varios animais que os rodean con confianza. Pola porta aberta do ceo irradia unha luz de gloria, e oense, en harmonía baixa, coros anxelicais. Brillante luz do sol.)

EVA

~Ah, vivir, vivir! ~Que doce, que ben é!

ADÁN

E que bo é ser dono sobre todo.

EVA

Sentir que alguén coida de nós,
E só temos que da-las gracias
A aquel quen nós propicia tanto pracer.

ADÁN

Depender, como vexo, é túa máxima.
Teño sed, Eva. Mira, que tentadores
Son aqueles froitos.

EVA

Vou coller un.

A VOZ DO SEÑOR

~Para! ~Para! Deiche a terra enteira,
Mais evita estas dúas árbores,
Outro espírito protexe seus froitos,
E vai morrer quen degustaos.
Alá avermellan os acios de uva,
E ofrece descanso a suave sombra
No secante fervor do mediodía.

ADÁN

Sorprendente orde, mais parece seria.

EVA

¿Por que son máis belas estas árbores?
¿Por que estas son prohibidas?

ADÁN

¿Por que o ceo é azul?

¿Por que o bosque é verde? – Porque é así.

Segamos a palabra, ven comigo, Eva.

(Sentanse nunha glorieta.)

EVA

Pon túa cabeza no meu seo, eu abanareite.
(Ventada. Entre a follaxe aparece Lucifer.)

ADÁN

Muller, ¿que é isto? Nunca tal oín.
Como se unha forza estraña
E hostil arremeteunos.

EVA

Tremo.

O coro celestial calou tamén.

ADÁN

Sobre teu seo, parece, aínda oíoo.

EVA

E eu, se no ceo a gloria apaga,
Aquí, nos teus ollos encontroa.
Onde mais atopa-la se non en ti,
Eu, quen debo a vida ó teu desexo,
Como no seu diluvio de luz o sol,
Para non ficar só no universo,
Pinta a súa imaxe na flor da auga,
E alegre de ter par, con ela xoga,
Esquecendo xenerosamente que é
Só un pálido reflexo do seu lume,
Que se apagaría xunto con ela.

ADÁN

Non di esto, Eva, non me avergoña.
¿Que vale a voz se ninguén entendea?
E o raio ¿se cor ningunha non ten?
¿Que sería eu? se non abrocharía en ti
Nun ser mellor, como nun eco e nunha flor,
En que ¿podo amar a mi mesmo?

LUCIFER

¿Por que escoito eu estos arrollos?
Volvolles as costas, para non pórmeme rubio,

Se o intelecto frío, calculista
Envexerá esta puerilidade.
(Un paxariño comeza cantar nun gallo próximo.)

EVA

Escoita, Adán, dime, ¿tentendes
O canto namorado deste xocosiño?

ADÁN

Escoitei o murmurio do regueiro,
E paréceme que cantou o mesmo canto.

EVA

Que harmonía marabillosa, querido,
Tantas voces e o mesmo sentido.

LUCIFER

¿Por que tardo tanto? ~Mans á obra!
Xurei destruí-los, teñen que perecer.
Mais de novo me deteño duvidando,
¿Non combato en van contra eles coas armas
Seductivas do saber e da ambición,
Sendo entre eles, como un refuxio que
Defende seus corazóns do desánimo,
Levantandoos cando caen: o amor?
¿Mais por que cavilo? ~Vence quen ousa!

(Nova ventada. Lucifer aparece ante a parella espantada. A luz palidece. Lucifer ri.)

LUCIFER

¿Que suste é este?

(A Eva, que intenta correr.)

~Oh! ~Para, graciosa dama!

Deixame admirarte un momento.

EVA

(Detense e pouco a pouco encoráxase.)

LUCIFER

(Á parte) Millones de veces repetirás esta escena.

(A Adán) ¿Tes medo, Adán?

279

ADÁN

¿De ti, guicho vil?

LUCIFER

(Á parte) Bo antecesor da vaidosa raza dos homes.

(A Adán) ~Saúdote, alma irmán!

ADÁN

¿Quen es ti?

¿Vés de abaixo ou vés de arriba?

LUCIFER

Como queiras, para nós é igual.

ADÁN

Non sabía que hai xente fóra de nós.

LUCIFER

Ainda hai moitas cousas que non sabes,

E que nunca saberás. ¿Ou o vello

Inxenuo te creou do po para

Comparti-lo universo contigo?

Ti eloxialo, el sustentate,

Dite, come deste, ten medo daquel.

Gardate e guiate como a un carneiro;

Deste xeito, pensar non tes necesidade.

ADÁN

¿Pensar? ¿E ti dis que eu non penso?

¿Non sento a bendición dos raios do sol,

A doce alegría da existencia,

E a infinita gracia do meu Deus,

Quen me fixo deus desta terra?

LUCIFER

Esto é o que pensa o pequeno verme,

Que come o froito diante teus narices,

E a aguiá que batese a paxariño.

¿Ou que é o que te fai máis nobre?

É unha chispa que en vós tremeloce,

Un momento dunha forza inifinita;

Como algunhas ondas do regueiro,

Brillando por un momento caen

No fondo cinsento do leito común.

280

Si, quizais sería algo, o pensamento,
 Xeado no teu inconsciente,
 Que podiera facerte maior de idade,
 Para escoller entre o ben e o mal,
 Para dirixir o teu destino,
 Liberandote da providencia.
 Para ti quizais é mellor vivir
 No esterco brando como un verme,
 E chegar á fin da vida sen saber.
 Moi comfortable é resignarse á fe,
 É nobre, mais duro andar cos propios pés.
 ADÁN
 Dis grandes cousas, sinto mareos.
 EVA
 Me entusiasmo, é bonito e novo.
 LUCIFER
 Mais o saber non é bastante;
 Para encarna-lo en obras grandiosas,
 Precisaría tamén a inmortalidade.
 ¿Que pode facer unha vida breve?
 As dúas árbores esconden o segredo,
 Que o voso creador vos prohibiu.
 Gustandoos saberás tanto canto Deus,
 E túa gracia será nova sempre.
 EVA
 Emporiso noso creador é cruel.
 ADÁN
 ¿E se nos enganas?
 (*A luz do ceo clarea un pouco.*)
 O CORO DE CEO ~Ai de ti, mundo!
 A negación ancestral te tenta.
 A VOZ DO SEÑOR ~Home! ~Ten coidado!
 ADÁN
 ¿Que voz é esta de novo?

LUCIFER O vento sacode as ramas.
 Axudademe
 Elementos,
 A conquistar
 O home para vós.
 (*Ventada. A luz palidece.*)
 Estas dúas árbores son miñas.
 ADÁN ¿Pois quen es ti?
 Xa parecees igualmente como nós.
 LUCIFER
 Mira á aguia que voltea nas nubes,
 Á toupa que abaixo fochica á terra,
 As dúas teñen horizontes distintos.
 O reino dos espíritos ti non ves,
 Para ti o máis alto é o home.
 O ideal dun can é un outro can, mais te honra
 Aceptandote seu compañeiro.
 Pero igual como ó can ti desprezas,
 E estás sobre el sendo seu destino,
 Xurando ou beicendoo como un deus,
 De mesmo modo miramos a vós, nós,
 Os orgullosos do reino dos espíritos.
 ADÁN
 ¿Serías, entón, un deses espíritos?
 LUCIFER
 Si, o máis grande entre os poderosos,
 E estando xunto ó trono do Señor,
 Tiven miña parte da súa gloria.
 ADÁN
 ¿Por que non quedaches no brillante ceo?
 ¿Por que viñeches a nós neste mundo de po?
 LUCIFER
 Me aburrín xa do segundo lugar,
 Da vida monótona, regular,
 Do coro celeste de voces infantis,

Que sempre loa, que non sabe de mal.
Prefiro a loita e a discordancia,
Que xeran mundos novos, forzas novas,
Onde a alma en si mesmo pode ser grande,
Onde os valentes poden seguirme.

ADÁN

Deus nos dixo que nos castigaria,
Se eliximos un camiño non indicado.

EVA

¿Por que castigarnos? Se nos indicou
O camiño que quere que seguirmos,
Ó mesmo tempo nos creou de tal forma,
Que a inclinación pecador non nos desvie.
Ou ¿por que nos puxo riba do abismo?
Mareando, destinados á perdición.
Ou se o pecado está no seu plano,
Como a tormenta entre os días de sol,
¿Quen di que tronando é máis culpable,
Que o sol que animando nos quenta?

LUCIFER

¿Pois si! ¿Xurdiu o primeiro filósofo!
Moitos virán despois de ti, bela irmá,
Discutindo en mil variacións o mesmo.
Algúns van parar ó manicomio,
Outros arredarán, arribará ningún.
Pois renunciade cos razoamentos,
Xa que cada cousa ten tantos aspectos,
Que quen consegue examina-los todos,
Acabará saber menos que antes,
E non terá tempo para decidir.
O razoamento é a morte da acción.

EVA

Pois eu vou coller un daqueles froitos.

ADÁN

O Señor maldixounos.

(Lucifer ri.)

Mais colle un.

Que veña todo o que teña que vir.

Sexamos tan sabios como Deus.

(O froito do saber é degustado primeiro por Eva, despois por Adán.)

EVA

E ademais

Xoves para sempre.

LUCIFER

Por aquí, por aquí.

Esta é a árbore da inmortalidade.

Pois ¿apresuradevos!

*(Atraeos para a outra árbore, mais un querubín cunha espada flami-
xera cerralles o camiño.)*

QUERUBÍN

¿Atrás, pecadores!

A VOZ DO SEÑOR

¿Adán, Adán! Abandonachesme.

Eu tamén abandonote, a ver, só que podes.

EVA

Estamos perdidos.

LUCIFER

¿Desanimadesvos?

ADÁN

Non penses niso.

É só o arrepío do meu desperto.

¿Vamos de aquí, muller, a calquera parte!

Este lugar xa é estraño e salvaxe.

O CORO DO CEO

Ai, ai, lágrimas fraternais chorade,

Perdeuse a terra – a mentira vence.

Andor Csaba

Mohácsi Mária

1998. január 21-én hosszú, súlyos betegség után elhunyt Mohácsi Mária (sokan még Fábíán Jánosné néven ismerték őt), a leánykollégium korábbi igazgatónöje, aki – amellett, hogy társaságunknak megalakulása óta tagja volt – az első három Madách Szimpóziumnak otthont adott.

Segítség nélkül kétséges, hogy rendezvényeinket egyáltalán meg tudtuk volna-e tartani, hiszen amikor 1993 szeptemberében kiderült, hogy Csesztve infrastrukturális okokból nem megfelelő hely egy két-napos rendezvényhez, Szügyben pedig, ahol az egyéb feltételek adottak voltak, nincs elegendő számú szálláslehetőség, akkor ő volt az, aki a segítségünkre sietett. A gyors segítség el is kélt, hiszen az utolsó pillanatban és minimális forrásból kellett megoldást találnunk Praznovszky Mihállyal. A következő évben már nem volt kérdéses, hogy a II. Madách Szimpózium helyszíne csakis a leánykollégium lehet.

Rendezvényeink mellett a kiadványaink megjelentetését is támogatta. A *Fráter Erzsébet emlékezete* első (s mindmáig sajnós egyetlen) kötetét a Fráter Erzsébet Alapítvány támogatásával adtuk ki, de emellett a kollégium diákjainak körében is gyűjtést szervezett a mielőbbi megjelenés érdekében. S támogatta volna – már nyugdíjasként, tehát magánszemélyként – a kiadvány második kötetét is; 1997 tavaszán, nem sokkal végzetes betegsége előtt, utolsó telefonbeszélgetésünk alkalmával ez is szóba került, sok más terv mellett. Utoljára éppen Erzsébet napon, 1997. november 19-én látogattam meg Őt az otthonában, itt, Balassagyarmaton.

Mohácsi Mária Dejtáron született (leánykori neve: Kremnicsán Mária volt) 1941. május 11-én. Az Egri Tanárképző Főiskola elvégzése után előbb általános iskolákban tanított, majd a városi úttörők vezetője lett. További pályája során a járási tanácsnál dolgozott, aztán a Balassagyarmati Városi Tanács művelődési, sport és egészségügyi társadalmi elnökhelyettese lett. Társaságunk tagjai már úgy ismerhették

meg Őt mint a Fráter Erzsébet Középiskolai Leánykollégium igazgatóját.

A Madách Szimpóziumnak nem lehet feladata, hogy elhunyt tagjainak érdemeit kimerítően méltassa, hiszen teljes életútjukról általában nem is rendelkezünk elegendő információval. Mohácsi Mária pályájának is csupán két fontos eredményét emelném ki, azokat is az előttem ismeretlen részletek taglalása nélkül; utóbbi ugyanis a levéltárosokra váró feladat. Az egyik: Hollókő felvétele a világörökségbe, amelyben komoly kezdeményező szerepet vállalt. A másik: a balassagyarmati megyeháza visszaszerzése, amelyben szintén Ő volt a kezdeményező. Amikor évekkel ezelőtt először került szóba, hogy a leánykollégium egyházi irányítás alá kerül, akkor ő volt az, aki kezdeményezte, hogy az ingatlant csak azzal a feltétellel adja vissza a város, ha cserébe megkapja a vármegyeháza épületét. Kitartó fáradozása eredménnyel járt: még megérhette, hogy Balassagyarmat visszakapta azt az épületet, amelynek megszerzéséért korábban éveken át eredménytelenül tett lépéseket a város vezetősége. Ez a két cselekedete mindenképpen méltó arra, hogy emlékezetünkben megőrizzük őt és példamutató tenni akarását, amellyel a maguk idejében képtelennek látszó feladatokat is eredményesen megoldott.

